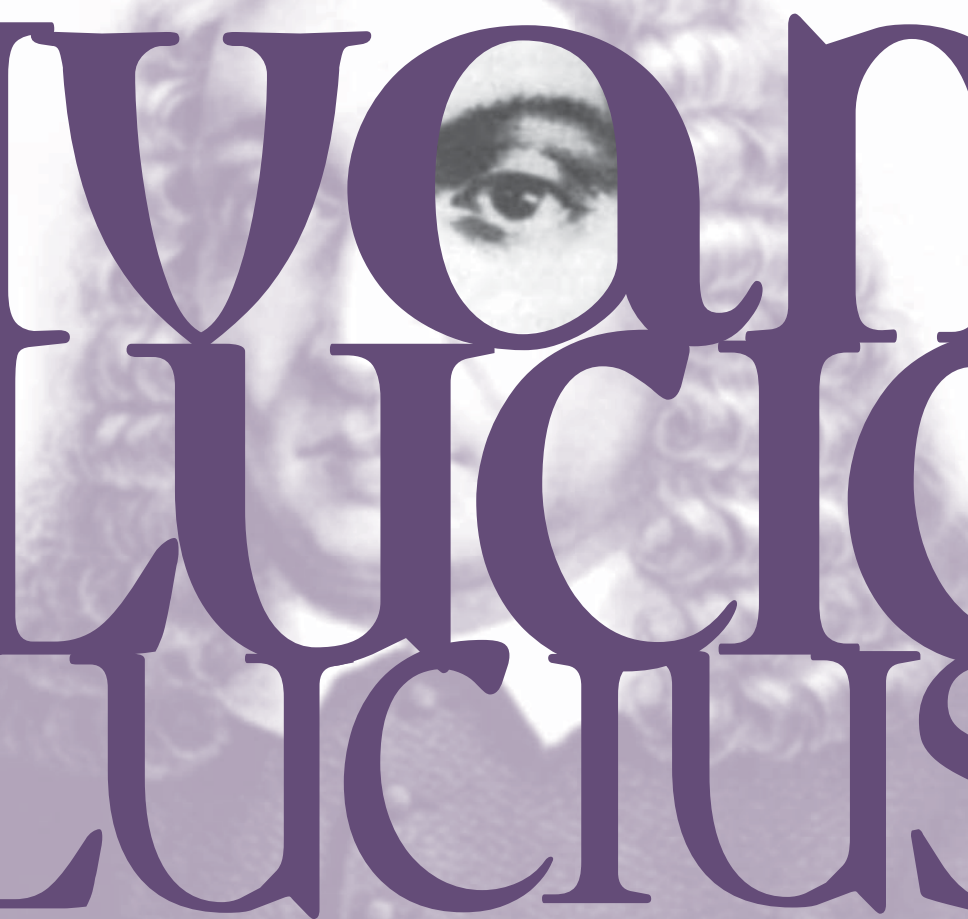

LUCIUS

A faint, purple-tinted portrait of a man with curly hair, likely Ivan Lučić-Lucius, serves as the background for the title. The man's face is partially obscured by the large, dark purple letters of the title.

Ivan Lučić Lucius

Zbornik radova

Društva studenata
povijesti Hrvatskih studija

»Ivan Lučić-Lucius«

God. XV., Sv. 22., Zagreb, 2017.

LUCIUS

Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić-Lucius«

LUCIUS

Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić-Lucius«

Sv. 22./2017.

NAKLADNIK – PUBLISHING ESTABLISHMENT

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d

IZDAVAČ – PUBLISHER

Društvo studenata povijesti »Ivan Lučić – Lucius«

UREDNICI – EDITORIAL BORD

Ante Bećir (ante.becir@gmail.com)

Petra Vručina (5ra.vrucina@gmail.com)

RECENZENTI - REVIEWERS

dr. sc. Rudolf Barišić

doc. dr. sc. Ante Birin

izv. prof. Dalibor Davidović

dr. sc. Eva Katarina Glazer

dr. sc. Stipica Grgić

doc. dr. sc. Marko Jerković

doc. dr. sc. Ivana Jukić

doc. dr. sc. Hrvoje Kekez

dr. sc. Valerija Macan Lukavečki

dr. sc. Jelena Marohnić

dr. sc. Davor Marijan

prof. dr. sc. Stjepan Matković

mr. sc. Joško Pavković

doc. dr. sc. Tomislav Popić

dr. sc. Zrinka Serventi

doc. dr. sc. Marko Šarić

izv. prof. dr. sc. Nataša Štefanec

prof. dr. sc. Stanislav Tuksar

izv. prof. dr. sc. Darko Vitek

ISSN 1333-6185 (Tisak)

ISSN 2459-5438 (Online)

Časopis izlazi jednom godišnje na hrvatskom jeziku.

UDK 93/94
378

ISSN 1333-6185 (Tisak)
ISSN 2459-5438 (Online)

LUCIUS

**Zbornik radova Društva studenata
povijesti »Ivan Lučić - Lucius«**

God. XV., Sv. 22.

ZAGREB, 2017.

SADRŽAJ – CONTENTS

<i>Riječ uredništva – Editorial foreword</i>	9
--	---

ČLANCI – ARTICLES

Djelovanje crkvenih službenika i samostana u srednjem vijeku

<i>Helena Ilovača</i> , Ženski samostan svete Marije u Ivaniću u 13. st.	15
Female Monastery of saint Mary in Ivanić in the 13th century (<i>Summary</i>)	24
<i>Lucija Frajlić</i> , Mobilnost i patronat u vrijeme „Avinjanskoga papinstva“ – primjer Grgura Jurjeva iz Koprivnice	25
Mobility and Patronage in the Age of the Avignon Papacy: the Case of Gregory, Son of George, of Koprivnica (<i>Summary</i>)	34
<i>Petra Babić</i> , Samopredstavljane i višestruki identiteti kanonika. O Antunu Vrančiću iz obiteljske korespondencije.....	35
Self-representation and Canon's Multiple Identities. On Antun Vrančić from Family Correspondence (<i>Summary</i>).....	44

Razlozi i načini mitologizacije povijesti

<i>Filip Budić</i> , Mitološka slika Jadrana u Apolonijevom spjevu o Argonautima.....	47
Mythological Picture of the Adriatic in Apollonius' Argonautica (<i>Summary</i>)..	63
<i>Ante Bećir</i> , Legenda o smrti kralja Zvonimira.....	65
The Legend of The Death of King Zvonimir (<i>Summary</i>)	82
<i>Vedran Lesar</i> , Jean Sibelius – glazba i mit.....	83
Jean Sibelius – Music and Myth (<i>Summary</i>).....	92
<i>Leo Marić</i> , Antifašizam kao politički mit.....	93
Antifascism as a Political Myth (<i>Summary</i>).....	109

Hrvatski prostor u ranom novom vijeku

<i>Petra Vručina</i> , Osmanski uspjesi: i zbog europskih interesa.....	113
Ottoman Success because of European Interests (<i>Summary</i>)	134

<i>Lucija Balikić</i> , Eugen Savojski: vojni i gospodarski utjecaj na razvoj Slavonije i Baranje.....	135
Eugene of Savoy: Military and Economic Influence on the Growth of Regions of Slavonija i Baranja (<i>Summary</i>)	147
<i>Mihael Sučić</i> , Okolnosti i nastanak slavonskih urbara 1737. i 1756. godine: međuodnos između vlasti, kmeta i vlastelina.....	151
Circumstances and Origins of Slavonian Urbars in 1737. and 1756. – the Interrelations between the King, the Serfs and the Nobles (<i>Summary</i>)....	162

Odnos povijesti i umjetnosti u modernom dobu

<i>Kristijan Berić Ćurković</i> , Hermann Bollé u Zagrebu: utjecaj i ostavština.....	165
Hermann Bollé in Zagreb: Influence and Inheritance (<i>Summary</i>)	185
<i>Marija Stunković</i> , Povijesni kontekst djela ‘Mekana konstrukcija s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata’	189
Soft Construction with Boiled Beans (Premonition of Civil War), Historical Context (<i>Summary</i>).....	197

PRIKAZI - REVIEWS

Gert Melville, <i>The World Of Medieval Monasticism: Its History and Forms of Life</i> , Cistercian Publications, Collegville Minnesota, 2016., 444 str. (Petra Vručina).....	201
<i>Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18.-19. listopada 2013.</i> , ur. Branko Ostajmer, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015., 603 str (Mihael Sučić)	206
Oleg V. Khlevniuk, <i>Stalin: New Biography of a Dictator</i> , New Heaven & London: Yale University Press, 2015., 392 str (Krešimir Džoić)	210
Tomislav Popić, <i>Krojenje pravde: Zadarsko sudstvo u srednjem vijeku (1358. – 1458.)</i> , Plejada, Zagreb, 2014., 253 str. (Ante Bećir)	213
Ivica Miškulin, <i>Imas puska, imas pistol: o mirovnim operacijama Ujedinjenih naroda u zapadnoj Slavoniji</i> , Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2014., 512 str. (Vlatko Smiljanić).....	215
Bogusław Wołoszański: <i>To okrutno stoljeće</i> , Profil knjiga, Zagreb, 2013., 484 str. (Marija Stunković).....	217

<i>Rachel Carson Center Perspectives: Energy Transitions in History: Global Cases of Continuity and Change</i> , ur. Richard W. Unger, RCC, München, 4, 2, 2013., 102 str. (Mihael Sučić)	222
Ivica (Ivo) Lučić, <i>Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine</i> , Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 518 str. (Mateo Bunoza).....	224
Vladimir Petrović, <i>Titova lična diplomatija: studije i dokumentarni prilozi</i> , Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010., 350 str. (Dora Tot).....	227
Zdenka Janeković Römer, <i>Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika</i> , Algoritam, Zagreb, 2007., 328. str. (Ante Bećir).....	230
Andrej Maček, Nino Škrabe: <i>Maček izbliza</i> , Disput, Zagreb, 1999., 295. str. (Ivan Samardžija).....	233

OSVRTI – REFLECTION PAPERS

Izložba <i>Veličanstveni Vranyczanyjevi</i> (MUO, 14.5. – 21.8.2016.) (Dora Tot).....	239
Izložba '45. (Hrvatski povijesni muzej, ožujak 2016.) (Martina Marasović).....	241
Opera <i>Nikola Šubić Zrinjski</i> (Petra Babić).....	243
Prikaz stalne postave Muzeja grada Zagreba (Tina Glazer, Maja Nikšić, Robert Jurčić).....	246

IZVJEŠTAJI – REPORTS

3. okrugli stol studija povijesti u Republici Hrvatskoj – Filozofski fakultet Osijek, 22.-25. ožujka 2017. (Petra Vručina).....	251
XIV. <i>Dies historiae</i> : „Atentati kao sredstva političke borbe“ (7. prosinca 2016.) (Marko Šarunić).....	253
Tribina „ <i>Veliki događaj - mali ljudi</i> “ (9. studenoga 2016.) (Dora Tot).....	255
Terenska nastava Dubrovnik – Budva i Ulcinj (Crna Gora) – Skadar (Albanija), 5. – 8. svibnja 2016. (Marija Stunković).....	257
III. interdisciplinarni studentski simpozij „Razlozi i načini mitologizacije povijesti“ (20. travnja 2016.) (Ante Bećir).....	261

Predstavljanje posebnoga tematskoga broja Zbornika „Lucius“ pod naslovom „Povijest nacionalnih manjina u Hrvatskoj“ 16. ožujka 2016. (Petra Vručina)	263
Terenska nastava Novi Sad – Beograd (23 – 25. listopada 2015.) (Erika Zimprich)	264
INTERVJU – THE INTERVIEW	
Gert Melville (Petra Vručina)	269
UPUTE SURADNICIMA – DIRECTIONS FOR CONTRIBUTORS.....	273

Riječ uredništva – Editorial foreword

Dragi čitatelji,

u Vašim se rukama nalazi 22. svezak Zbornika „Lucius“. Njegov središnji i glavni dio – studentske radove, ovoga smo puta podijelili u četiri cjeline. Tri rada iz prve cjeline „Djelovanje crkvenih službenika i samostana u srednjem vijeku“ napisana su u sklopu kolegija „Kaptoli i samostani: žarišta srednjovjekovne civilizacije“ pod mentorstvom doc. dr. sc. Marka Jerkovića. Nastali na temelju analize crkvenih diplomatskih srednjovjekovnih izvora, za studente su bili pravi mali istraživački pothvat. Inspiracija za radove iz druge skupine pod naslovom „Razlozi i načini mitologizacije povijesti“ bila je tema III. interdisciplinarnoga studentskoga simpozija. Simpozij se u organizaciji DSP „Lucius“ održao 20. travnja 2016. godine (predlagateljice teme: Petra Babić i Dora Tot). Budući da je simpozij bio interdisciplinaran, članke iz ove skupine karakterizira primjena teorija iz drugih društvenih znanosti. U trećoj cjelini naslovljenoj „Hrvatski prostor u ranom novom vijeku“ autori su, među ostalim, analizirali uvjetovanost osmanskim osvajanjima i djelovanjem europskih centara moći na hrvatski prostor u navedenom razdoblju. U zadnjem poglavlju pod nazivom „Odnos povijesti i umjetnosti u modernom dobu“ autori su kontekstualizirajući nastanak umjetničkih djela pokazali na koji su način ona odraz političko-društvenih događanja. Ostale su uobičajene rubrike prikazi knjiga, izvještaji i osvrti te intervju, kojega smo ovoga puta imali priliku napraviti s jednim od vodećih europskih medijevista – Gertom Melvilleom.

U samom „Luciusu“ održane su dvije nove godišnje skupštine. Na Skupštini 30. svibnja 2016. godine na mjesto predsjednice izabrana je Petra Vručina, za potpredsjednike Ante Bećir i Lucija Frajlić te Leo Marić kao tajnik i Antone-la Mustapić kao zamjenica tajnika. U Nadzorni odbor izabrani su Zdeslav Indir, Ivana Široki, Zvijezdana Klenović, Mateja Glavaš, Monika Kanjir i Petra Babić. Sljedeća Skupština održana je 21. ožujka 2017. godine. Za predsjednika izabran je Zdeslav Indir, kao potpredsjednici izglasani su Vlatko Smiljanić i Frane Gverić, Lucian Borić kao tajnik, a Tomislav Kardum kao zamjenik tajnika. U Nadzorni odbor izabrani su Maja Nikšić, Mateo Beljak, Mateja Glavaš, Robert Jurčić, Ivan Marjanović i Marko Šarunić.

Članovi Luciusa svojim su aktivnostima nastojali pratiti uspostavljene standarde. U sklopu tribine „Veliki događaj – mali ljudi“ koja se održala 9. studenoga 2016. godine (predlagateljice teme: Dora Tot i Petra Vručina) dr. sc. Stipica Grgić predstavio je 21. svezak zbornika „Lucius“ čiji su urednici Mateo Bunoza i Mateja Maljuga. Nakon toga, 7. prosinca 2016., održan je XIV. *Dies historiae* pod temom „Atentati kao sredstva političke borbe“ (predlagatelji teme: Vlatko Smiljanić, Leo Marić i Zdeslav Indir). Lucius je nekoliko mjeseci kasnije organizirao i IV. interdisciplinarni studentski simpozij u prostorijama Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, 10. svibnja 2017., godine pod naslovom „Pojedinci izvan svoga vremena kroz povijest“ (predlagatelj teme: Vlatko Smiljanić), u sklopu Kliofesta. Ubrzo potom, 24. svibnja, organizirana je i tribina „Povijesna znanost u teoriji i praksi: istraživački pristup povijesnim izvorima“ (predlagatelji teme: Ante Bećir i Leo Marić). Nakon ljetne stanke, organizirana je 14. studenoga tribina „Katalonija: borba za nezavisnot“ (predlagateljica teme: Monika Jerković). Konačno, održan je i XV. *Dies historiae* 6. prosinca pod temom „Društvena povijest: mogućnosti i izazovi u kontekstu hrvatske historiografije“ (predlagatelji teme: Ante Bećir i Filip Šćuric).

Zahvaljujemo upravi Hrvatskih studija i Odsjeku za povijest na višegodišnjoj financijskoj i moralnoj potpori. Posebice voditelju izdavačke službe, Branku Ivandiću te svim članovima koji su na bilo koji način sudjelovali i pridonijeli razvoju Društva. Nadamo se kako će naš trud i rad biti poticaj i nadolazećim generacijama jer kako bi rekao jedan naš dragi profesor, Miroslav Bertoša – *svaka generacija piše svoju povijest.*

Srdačno,

Uredništvo „Luciusa“

ČLANKI – ARTICLES

Djelovanje crkvenih službenika i samostana u srednjem vijeku

Ženski samostan svete Marije u Ivaniću u 13. st.*

Ženski samostan svete Marije u Ivaniću osnovan je sredinom 13. stoljeća u vrijeme zagrebačkoga biskupa Stjepana II. i za vladavine kralja Bele IV. Njih su dvojica najzaslužniji za osnutak samostana i uvođenje redovnica u njega. Osnutak treba promatrati u širem kontekstu administrativnih i gospodarskih reformi koje se događaju na prostoru srednjovjekovne Slavonije, ali i u kontekstu preklapanja interesa svjetovne i crkvene vlasti. Ovaj će rad prikazati kontekst osnutka samostana, odrediti koje su ga redovnice u 13. st. nastanjivale te kako su one u njemu živjele.

Ključne riječi: samostan svete Marije, Ivanić, biskup Stjepan II., kralj Bela IV., benediktinke, 13. stoljeće

1. Uvod

Ovaj rad bavit će se ženskim samostanom svete Marije u Ivaniću i to u razdoblju 13. stoljeća. Tematika će biti obrađena u kontekstu jačanja moći zagrebačkoga biskupa, posebno na upravnom i gospodarskom planu. To jačanje može se dobro pratiti na području istočno od Zagreba, gdje nastaju velika vlastelinstva sa središtem u Ivaniću, Čazmi i Dubravi. Za upravni preustroj srednjovjekovne Slavonije u 13. stoljeću najzaslužniji je bio zagrebački biskup Stjepan II. (1225-1247). Svoje je reformne zahvate Stjepan II. mogao provoditi jer je bio u dobrim odnosima s kraljevskom obitelji. Najzad, rad će se baviti i pitanjem kojem su redu pripadale redovnice koje su nastanjivale ivanićki samostan te problematizirati zašto se on uopće osniva, s fokusom na život redovnica unutar toga samostana, promatranjem njihovih prihoda i načina života.

* Rad je napisan u sklopu kolegija *Kaptoli i samostani: žarišta srednjovjekovne civilizacije* koji se održavao tijekom zimskoga semestra akademske godine 2015. / 2016. na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

Diplomatički izvori na kojima se temelji analiza ove problematike, tri su crkvena izvora. Prvi izvor koji spominje ovaj samostan, darovnica je, ali ujedno i osnivačka povelja zagrebačkoga biskupa Stjepana II. iz 1246. godine. Povelja razotkriva tko je osnivač samostana, govori nadalje o uvođenju novih redovnica u samostan svete Marije te što su one dobile tom darovnicom. Budući da u izvoru stoji da je Stjepan II. dao sagraditi crkvu svete Marije i u nju uveo redovnice, možemo ga smatrati i osnivačkom poveljom. Sljedeći izvor iz 1288. godine jest potvrda zagrebačkoga biskupa Ivana I., kojom on potvrđuje darovnicu Stjepana II. ivaničkim redovnicama te im daje dodatne povlastice. Ova dva spomenuta izvora ne govore ipak o tom koje su redovnice nastanjivale samostan, o čemu više možemo saznati iz izvora koji dokumentira parnicu između ivaničkoga župnika i samostana svete Marije iz 1377. godine. U izvoru se naime izravno navodi pod kojom su regulom živjele.¹

Historiografija se ovom temom najviše bavila u kontekstu proučavanja biskupa Stjepana II. i njegove obnove zagrebačke biskupije. Objašnjavajući njegove reforme, autori su se osvrnuli i na osnutak ženskoga samostana u Ivaniću.² Literatura obiluje proturječnim činjenicama koje se izravno dotiču ove tematike. Netočne tvrdnje u literaturi očituju se već i temeljnoj razini biografskih podataka o pokretaču reformi.³ Stoga ne čudi što ni oko drugih pitanja, iz vremena njegova biskupovanja, nisu sva pitanja razriješena. Jedno od glavnih pitanja vezanih uz ivanički samostan, bilo je ono o redovničkoj pripadnosti. U literaturi ih se naime prepoznaje kao benediktinke, cistercitkinje i premonstrantkinje. Preuzimajući podatke bez dodatne provjere na samim izvorima, jedni autori od drugih, preuzimali su i netočnosti. Najnoviji radovi pokušavaju razbiti taj lanac, ispravljajući pogreške.⁴

¹ Sva su tri izvora objavljena u: Tadija SMIČIKLAS, (prir.), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, (dalje: CD), sv. IV, dok. 271, 308.-309.; sv. VI, dok. 529, 625.-626.; sv. XV, dok. 192, 264.-265.

² Maja Cepetić posvetila je dio svoje doktorske disertacije Ivaniću i ivaničkim redovnicama, a poseban je naglasak stavila na crkvu sv. Marije pristupivši analizi iste kroz prizmu povijesti umjetnosti. Vidi više: Maja CEPETIĆ, *Biskupski posjedi Dubrava, Ivanić i Čazma u 12. i 13. stoljeću: teritorijalna organizacija, naselja i spomenici: doktorski rad*, Zagreb 2015., 178.-206.

³ Više o netočnostima vezanima uz podrijetlo i obrazovanje biskupa Stjepana II. vidi u: Mirjana MATIJEVIĆ SOKOL, „Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.)“, *Zbornik Nikše Stančića* (ur. Iskra Iveljić), Zagreb 2011., 55.-64.

⁴ Radovi koji su se bavili ivaničkim samostanom: Ivan Krstitelj TKALČIĆ, „Priporod biskupije zagrebačke u XIII. vieku“, *Rad JAZU* 41/1877., 143., 152.; Josip ADAMČEK, „Vlastelinstva Čazma, Ivanić i Dubrava“, *Čazma u prošlosti i danas. Zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme održanog u Čazmi studenoga 1976.*, (ur. Hrvoje Tartalja, Valentin Putanec i Mirko Valentić), Čazma 1979., 84.-85.; Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 3. sv., Split 1965., 241.-243.; Neven BUDAK, „Zagrebački biskup Stjepan II., suvremenik Tome Arhiđakona“, *Toma Arhiđakon i njegovo doba – Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu* (ur. Mirjana Matijević Sokol i Olga Perić), Split 2004., 156.; Milan KRUHEK, „Ivanić-Grad u povijesnom obzorju“, *Grad Ivanić-Grad* (ur.

Ovaj će se rad uklopiti u nova kretanja, stavljajući naglasak prvenstveno na ivanički samostan. Analizirat će se diplomatski izvori iz 13. stoljeća te jedan iz 14. stoljeća, a koji se svojim sadržajem nadovezuje na prethodno razdoblje i tako rekonstruirati osnutak samostana, gospodarsko stanje te utjecaj biskupa i kralja na religijske prilike. Spektar istraživačkih tema proširit će se i na pokušaj rekonstrukcije života redovnica, odnosno njihovih materijalnih prilika.

2. Osnutak samostana – interes biskupa i kralja

Zagrebački biskup Stjepan II. 1246. godine uveo je nove redovnice u samostan svete Marije. Nakon što su prethodnice potratile darovano, kako to stoji u ispravi o osnutku, i otišle bez dopuštenja, Stjepan II. na nagovor kralja Bele i njegove žene, u samostan svete Marije u Ivaniću dovodi nove redovnice te im daruje prava i posjede.⁵ Već sam osnutak samostana ukazuje na utjecaj ili povezanost kralja Bele IV. s biskupom Stjepanom II. Naime, Stjepan II, prije negoli je stekao čast zagrebačkoga biskupa, bio je kancelar na dvoru ugarskoga kralja Andrije II.⁶ Kada se Andrija II. vratio iz Svete Zemlje, pronašao je Ugarsku u kaotičnom stanju, u kojem je došlo i do društvene podjele. Dio plemstva nagovorio je Andrijina sina Belu da ustane protiv oca budući da Beli, iako je okrunjen 1214., nije mu i dodijeljena i provincija kojom bi vladao.⁷

Kancelar Stjepan bio je na kraljevoj strani kad je 1220. godine Bela ustao protiv Andrije II. Kraljeva je stranka pobijedila, a Stjepan je radio na pomirenju kralja i njegova sina. Nakon pomirenja, 1224. godine, Bela je na upravu dobio Hrvatsku i Slavoniju.⁸ Iz ovoga se može zaključiti da je Stjepan bio blisko povezan s vladajućom kućom te da su im se interesi morali poklapati. U vrijeme kad je Stjepan izabran za zagrebačkoga biskupa, 1224. na 1225. godinu, budući kralj

Alojz Jembrih i Palma Klun-Posavec), Ivanić-Grad 2012., 15.-17.; Josip BARBARIĆ, „Diplomatički i ostali pisani izvori uz povijest Ivanića i njegova kraja (1246-1808)“, *900 godina Ivanića: zbornik* (prir. Božo Rudež), Kloštar Ivanić, Ivanić-Grad, Križ 1994., 180.-184.; Andrija LUKI-NOVIĆ, *Župa Ivanić-Grad*, Zagreb 2007., 14.-21. U tijeku je i priprema zbornika koji će obuhvaćati radove sa znanstvenoga skupa: *Pogled u prošlost: 920 godina povijesti Otoka Ivanicha* koji je održan 16. 11. 2013. u Kloštar Ivaniću, ali u trenutku nastanka ovoga rada, zbornik nije bio objavljen. U tom će se zborniku nalaziti radovi koji obrađuju temu ivaničkoga samostana, poglavito radovi Marka Jerkovića i Hrvoja Kekeza.

⁵ CD IV, dok. 271, 308.

⁶ I. K. TKALČIĆ, „Priporod biskupije zagrebačke u XIII. vijeku“, 127.-128. Usp. o njemu kao kancelaru na ugarskom dvoru u: MATIJEVIĆ SOKOL, „Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225.-1247.)“, 55.-64.; Marko JERKOVIĆ, „Imenovanje papinoga kapelana Timoteja zagrebačkim biskupom 1263. godine: studija o odnosima srednjovjekovnih središta moći“, *Croatia christiana periodica* 76 /2015, 30.

⁷ Pál ENGEL, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London, New York 2001., 93.-94.

⁸ I. K. TKALČIĆ, „Priporod biskupije zagrebačke u XIII. vijeku“, 126.-128.

Bela IV. bio je herceg na području Slavonije. Htjući svoje vojvodstvo uzdignuti u gospodarskom i društvenom smislu, upravo mu je biskup bio glavni oslonac. Uskoro je Belu (1226.) na mjestu hercega zamijenio Koloman, a zadaća unaprjeđenja biskupije pala je na Stjepanova leđa.⁹ Ono što je uslijedilo bio je crkveni preustroj srednjovjekovne Slavonije.

Obnovu Zagrebačke biskupije predvodio je dakle biskup Stjepan II., koji je došao izravno s kraljevskoga dvora. Biskupija je bila dio ugarskoga crkvenoga područja, u koje je uključena preko institucije vladara. Kraljevska je kuća kontrolirala najviši crkveni sloj u Ugarskoj, a on je bio jedan od čimbenika u kreiranju državne politike. Nakon tatarske provale uslijedile su velike upravne promjene, odnosno započeo je proces stvaranja kraljeva političkoga autoriteta. Zato su na najvišim crkvenim pozicijama postavljeni ljudi od kraljeva povjerenja, koji su mu trebali pomoći u toj namjeri. Tijekom 13. stoljeća Zagrebački kaptol, a time i biskupija, postaje gospodarski moćniji te počinje dominirati crkvenim i društvenim životom srednjovjekovne Slavonije. Preciznije rečeno, Kaptol i biskupija postaju entiteti duhovnoga, zemljoposjedničkoga i pravnoga karaktera.¹⁰ Naime, istočno od Zagreba razvijaju se tri velika vlastelinstva zagrebačke biskupije: Čazma, Ivanić i Dubrava. Biskupi su bili zainteresirani za razvoj gradskih naselja budući da su ujedno bili i zemljoposjednici. Na svojoj su zemlji mogli pobirati desetinu u naturi od podanika.¹¹ Čazma je u posavskoj Hrvatskoj bila važno mjesto, a Stjepan II. naselio je i njen lijevi dio te tamo sagradio dvije crkve. Osim toga, tamo je 1232. osnovao Čazmanski kaptol te ga nadario. Taj je njegov potez znakovit jer, uz Zagrebački kaptol, i Čazmanski postoje vjerodostojno mjesto ili *locus credibilis*.¹² Ta su mjesta značajna jer su na ugarskom području djelovala kao ili umjesto notarijata. U njima se mogao izraditi ili ovjeriti dokument, a važna su bila i zato jer su za vladajuću kuću obavljala zadatke pravnoga i administrativnoga karaktera. Vjerodostojna su mjesta u Ugarskoj bila vjerskoga karaktera što im je davalo kredibilitet, odnosno, klijentima jamčilo sigurnost. Ova su mjesta bila neophodna iz razloga što su od vremena pape Aleksandra III. samo dokumenti s pečatom bili vjerodostojni. Također, obnovljena Zlatna bula iz 1231. godine svojim je 21. člankom regulirala to pitanje pa je tako svjedočenje moglo biti autentično samo ako ga je potvrdio biskup ili kaptol.¹³ Sve navedeno upućuje nas na izvrsnu suradnju kralja i crkvene vlasti na ugarskom, a u 13. stoljeću i na prostoru srednjovjekovne Sla-

⁹ Nada KLAJČIĆ, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb 1982., 327.-328.

¹⁰ M. JERKOVIĆ, „Imenovanje papinoga kapelana Timoteja zagrebačkim biskupom 1263. godine: studija o odnosima srednjovjekovnih središta moći“, 33., 36.

¹¹ J. ADAMČEK, „Vlastelinstva Čazma, Ivanić i Dubrava“, 82.-84.

¹² I. K. TKALČIĆ, „Priporod biskupije zagrebačke u XIII. vijeku“, 138.-141.

¹³ Zsolt HUNYADI, „Administering the Law: Hungary's *Loca Credibilia*“, *Custom and Law in Central Europe* (ur. Martyn Rady), Cambridge 2003., 25.-30. Usp. o vjerodostojnim mjestima: Mladen ANČIĆ, „Splitski i Zadarski kaptol kao «vjerodostojna mjesta»“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 11/2005., 11.-77.

vonije. Crkva je pomagala kralju da učvrsti upravu i ojača svoj kraljevski autoritet. Najbolje se to očituje na primjeru kralja Bele IV., nakon tatarske provale. Naime, 1241. godine Tatari su upali na ugarsko područje. Kralj je bio prisiljen bježati čak do Trogira, sve do trenutka kada Tatari nisu bili prisiljeni na povlačenje zbog smrti njihova velikoga kana 1242. godine. Iza sebe su ostavili opustošenu Ugarsku. Kralj je nakon provale krenuo s reformom vojske i uprave te poduzeo i urbanizacijske zahvate. Razvoj biskupskih središta Čazme i Ivanića, uklapa se upravo u proces urbanizacije. Nekoliko je gradova dobilo status slobodnoga kraljevskoga grada. Razlog njihova privilegiranja bila je demografska obnova te stvaranje obrambene mreže. Od Bele IV. prvi se puta koriste pisani dokumenti kao osnova dvorskih procedura i administracije. Na terenu se kraljeve reforme preslikavaju u smislu vjerodostojnih mjesta. Povećan je broj kaptola i samostana kao vjerodostojnih mjesta koja su mogla obavljati dio posla kraljeve administracije, a istovremeno služiti i laicima kao notarijat.¹⁴ Tako treba promatrati podršku kralja Bele IV. osnivanju ivaničkoga samostana. Naime, osnutak je ivaničkoga samostana, kao i Čazmanskoga kaptola, samo element stvaranja uprave Bele IV., koju je provodila crkvena organizacija. Na području srednjovjekovne Slavonije, u 13. stoljeću, postavljanje je boljih upravnih temelja provodio zagrebački biskup Stjepan II.

3. Život u samostanu svete Marije u Ivaniću

Nove redovnice, koje su naselile samostan svete Marije u Ivaniću, darovane su raznim dobrima kako bi mogle, za njih (donatore), kralja, kraljicu i njihova sina Stjepana, moliti se Bogu i uzdržavati sebe.¹⁵ Redovnice bi se, ulazeći u samostan, obvezale obdržavati savršenu čistoću te živjeti u siromaštvu. Uz te zadatke, uzmemo li u obzir podatak iz povelje i temeljno načelo benediktinskoga reda *ora et labora*, molitva čini osnovu života u samostanu. S druge strane, za redovnički bi život, osnovnim trebao biti i rad. No, ovaj izvor ne naglašava tu komponentu kao zadatak. Ovakva isprava teško da bi i mogla sadržavati redom nabrojene obveze redovnika i redovnica te posebno naglašavati rad kao neophodan za redovnički život. Zato se takav podatak i ne spominje. Molitva je ipak srednjovjekovnom čovjeku alat kojim se on približava kraljevstvu nebeskom. Bela IV. bio je ugarski kralj pa je, kao vrhovni patron, mogao osnovati i samostan kako bi obavljao takve zadaće. Također, kako je osnovao slobodne kraljevske gradove koji su mogli služiti fizičkoj obrani zemlje i vladara, tako je mogao osnovati i samostane za duhovnu zaštitu.

Benediktinke su se općenito bavile poučavanjem ženske mladeži, prepisivanjem knjiga te šivanjem, tkanjem sagova i izradom čipke, oslikavanjem u raznim

¹⁴ P. ENGEL, *The Realm of St. Stephen*, 98.-123.

¹⁵ CD IV, dok. 271, 308.

formama.¹⁶ Ove aktivnosti nisu navedene u samom izvoru, ali moguće je pretpostaviti da su se benediktinke u ivaničkom samostanu i tim bavile. Darovnica Stjepana II. otkriva nam još neke podatke. Iz nje možemo saznati što su sve dobile redovnice ivaničkoga samostana kako bi se uzdržavale. Biskup im je darovao desetinu od usjeva, vina, svinja, janjadi, jaradi, pčela, živadi, lana te od ostaloga od čega se inače daje desetina, posebno od biskupskih vinograda. Dao im je i pravo na ubiranje daće od sajmišne trgovine te svu zemlju koja je pripadala prijašnjim redovnicama. Uz to su dobile i dva kmeta s njihovim obiteljima te građevine pokraj crkve svete Marije.¹⁷ Iz darovnice, dakle, proizlazi da su benediktinke dobile desetinu svega navedenoga, no ne doznajemo u kojem su obliku desetinu primale. Možemo nagađati da su desetinu primale u novcu budući da je Andrija II. u Hrvatskoj dopustio davanje desetine u novcu, na zamolbu Stjepana II. 1229. godine.¹⁸ Ipak, za 13. je stoljeće karakteristično, a kako je ranije već navedeno, da su se podavanja davala u naturi. Dvije kmetske obitelji, darovane su im kako bi obrađivale dobivenu zemlju, a kako bi se redovnice u miru mogle posvetiti molitvi. Ulazak u samostan, tako nadaren, značio je prvenstveno sigurnost. U vremenu kada je dolazak do viškova hrane značio blagostanje, a zemlja predstavljala pravo bogatstvo, samostan je kao institucija mogao omogućiti lakši život pripadnicima svoje zajednice. Stjepanova darovnica navodi podatak da su prethodnice ovih redovnica uspjele potratiti dobra koja su im priuštена te otići iz samostana bez dopuštenja.¹⁹ Zašto su to učinile ne proizlazi iz izvora.

Kontinuitet života u ženskom samostanu u Ivaniću tijekom 13. st. potvrđen je još jednim izvorom, iz 1288. godine. Tim dokumentom, tadašnji zagrebački biskup Ivan I., potvrđuje ivaničkim redovnicama Stjepanovu darovnicu. To je učinio na njihovu zamolbu i nije imao razloga da je odbije. Istaknuto je da ivanički podložnici daće predaju jedino redovnicama, a da one sudbeno odgovaraju samo biskupu. Naloženo je kastrenzima i predijalcima da trgovinsku daću predaju isključivo opatici i njezinim sestrama.²⁰ Redovnice su iz nekoga razloga tražile potvrdu svojih povlastica. Ne može se znati jesu li im podložnici odbijali davati daće ili je netko preuzimao povlastice koje su njima namijenjene. Moguće je da su se jednostavno htjele osigurati pa su tako istovremeno obavile registraciju novih i potvrdu starih darovanja, budući da iz izvora proizlazi da su dobile i nove privilegije. Slikovit je primjer za usporedbu, odredba kralja Andrije II., koji je na opata cistercijske opatije Topusko prenio kraljevska i banska podavanja podložnika te opatije. On je 1213. odredio i da mu pripada sva sudska vlast, što bi značilo da na tim posjedima nije mogao suditi nitko drugi osim kralja samoga. Sličan je ustroj sudske vlasti

¹⁶ Općenito o benediktinkama vidi više u: Ivan OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 1. sv., Split 1963., 1: 48., 130., 135.

¹⁷ CD IV, dok. 271, 308.-309.

¹⁸ I. K. TKALČIĆ, „Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. vieku“, 137.

¹⁹ CD IV, dok. 271, 308.

²⁰ CD VI, dok. 529, 625.

vrijedio i u Ivaniću, Čazmi i Dubravi. Sve to oslikava sustav stjecanja određenih izuzeća od kraljevske i banske vlasti, što bi značilo da plemstvo preuzima funkcije i prihode koji su izvorno pripadali kraljevskim i državnim predstavnicima vlasti.²¹ Preslikamo li taj slučaj na primjer redovnica u Ivaniću, dobivamo sliku razvoja njihova vlastelinskoga posjeda. Naime, one su najprije Stjepanovom darovnicom, a onda i Ivanovom potvrdom iste, dobile prihode i ovlasti koje su prethodno pripadale zagrebačkomu biskupu te tako predstavljale jedinstvenu vlast na posjedu. Što je još bilo bitno, sudbeno su potpadale samo pod biskupovu vlast, što im je također pružalo sigurnost u poštivanje njihovih povlastica.

4. Regula i redovnička zajednica

Historiografija se nikako nije mogla usuglasiti s time koje su redovnice obitavale u samostanu. Tako Lelja Dobronić govori kako je biskup Stjepan II. u Ivanić doveo redovnice, ali da se ne zna pripadaju li one cistercitkinjama ili premonstrantkinjama.²² Mirjana Matijević Sokol tvrdi da je on izgradio ženski samostan i crkvu svete Marije u Ivaniću, namijenjenu cistercitima.²³ Vjerojatno je prvi Ivan Krstitelj Tkalčić ustvrdio da je Stjepan II. doveo „koludrice reda cistercitskoga“ u Ivanić.²⁴ Konzultiramo li se s Ostojićevom knjigom *Benediktinci u Hrvatskoj*, koja donosi pregled benediktinskoga reda i njegova reformiranoga ogranka, vidjet ćemo da on samostan svete Marije u Ivaniću svrstava među cistercitske samostane. Istovremeno, on prenosi sve dvojbe ostalih povjesničara koji tvrde da su pripadale benediktinskom, cistercitskom ili norbertinskom redu. Njegovo ga je istraživanje dovelo do zaključka da su cistercitkinje imale samostan u Ivaniću, ali budući da su slijedile regulu svetoga Benedikta, mogle su se smatrati i benediktinkama.²⁵ Darovnica Stjepana II. iz 1246. i potvrda iste, zagrebačkoga biskupa Ivana I. iz 1288. godine ne otkrivaju podatak kojem su redu pripadale redovnice. No, dokument kojim papa Grgur XI. nalaže prepozitu Požeškoga kaptola da istraži spor između ivanićkoga župnika i benediktinskoga samostana u Ivaniću, poprilično precizira o kojemu se redu radi. Spor se odvijao između ivanićkoga župnika Martina Cosme i opatice samostana svete Marije u Ivaniću reda svetoga Benedikta²⁶ zbog toga što su pripadnice toga samostana osporavale Martinu, tj. ivanićkoj župi pravo na

²¹ Josip ADAMČEK, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. Stoljeća*, Zagreb 1980., 433.

²² Lelja DOBRONIĆ, „Biskup Stjepan II.“, *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (ur. Franko Mirošević), Zagreb 1995., 43.

²³ M. MATIJEVIĆ SOKOL, „Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.)“, 57.

²⁴ I. K. TKALČIĆ, „Priporod biskupije zagrebačke u XIII. vijeku“, 143.

²⁵ I. OSTOJIĆ, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 3: 241.-243.

²⁶ ... *abbatissa et conventus monasterii beate Marie de Iwanich ordinis sancti Benedicti...*, CD XV, dok. 192, 265.

ubiranje dijela desetine od poljoprivrednih plodova i stoke u području koje se nalazi unutar posjeda ivaničke župe.²⁷ Ono što očigledno proizlazi iz ovoga jest činjenica da su samostan, u ovom razdoblju, naseljavale benediktinke, no kako je već objasnio Ostojić, i cistercitski su se samostani nalazili pod Regulom svetoga Benedikta pa to dodatno komplicira ovo pitanje. Nejasnoća koju možemo eliminirati jest činjenica da se radilo o norbertinkama, jer su one djelovale pod Regulom svetoga Augustina.²⁸ Ono što može govoriti u prilog tomu da su bile cistercitkinje jest činjenica da su cistercitski samostani uvijek nosili ime „Sveta Marija“.²⁹ Ipak, zahvaljujući izvoru iz 14. stoljeća, možemo s velikom preciznošću zaključiti da se radi o samostanu reda svetoga Benedikta, a da je dolazak cistercita u Zagreb i Topusko u 13. stoljeću³⁰ utjecao na ivanički samostan pa makar samim izborom titulara crkve.

ZAKLJUČAK

U 13. stoljeću, samostan u Ivaniću bio je naseljen redovnicama. U samostan i crkvu svete Marije, zagrebački je biskup Stjepan II. 1246. uveo redovnice i bogato ih obdario. On je to učinio na poticaj kralja Bele i njegove žene. Bela IV. i Stjepan II. djelovali su usklađeno. Ono što jasno proizlazi iz istraživanja jest činjenica da je Stjepan II. bio u dobrim vezama s kraljevskom obitelji tijekom čitave svoje karijere. Uz kraljevu podršku, put obnove i unaprjeđenja Zagrebačke biskupije bio je otvoren. Biskup Stjepan II. tako je proširio i ojačao svoju moć istočno od Zagreba, dovođenjem redovnika, osnivanjem Čzanskoga kaptola, gradnjom crkava i samostana. U tom kontekstu, naseljava redovnice u Ivanić te im daruje dobra, zemlju i povlastice. Opatica je tako mogla jedinstveno upravljati samostanskim posjedom te ubirati razne daće, a sudbenu je jurisdikciju nad tim samostanom imao samo biskup. Jedan je takav samostan morao biti od velikoga značenja za mjesto poput Ivanića, jer je i kralju i biskupu bilo u interesu ponovno ga nastaniti redovnicama, nakon što su njihove prethodnice potratile dobiveno. Taj se kontinuitet života u samostanu prenosi i na 14. stoljeće, kad izbija parnica između ivaničkoga župnika i opatice s redovnicama samostana svete Marije u Ivaniću (1377.), kada prvi put doznajemo da su bile reda svetoga Benedikta. Naime, sukob se odvijao zbog

²⁷ CD XV, dok. 192, 264.-265.

²⁸ Vidi više: „premonstratenzi“, *online* izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50155#top> (pristupljeno: 5. 1. 2016.)

²⁹ Vidi više: OSTOJIC, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 3: 208.-243.

³⁰ O najranijoj povijesti tih samostana vidi detaljnije: Mladen ANČIĆ, „Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27/1994., 29.-42., Marko JERKOVIĆ, „Rijeka Sava i Zagrebački kaptol u razvijenome srednjem vijeku“, *Rijeka Sava u povijesti – Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18-19. listopada 2013.*, (ur. Branko Ostajmer), Slavonski Brod 2015., 152.-156.

pretendiranja ivaničkoga župnika na dio desetine, koji je prijašnjim darovnicama pripadao redovnicama, ali se nalazio unutar ivaničke župe. Taj slučaj, kada su redovnice 1288. tražile potvrdu svojih povlastica od Ivana I. govori nam o nesigurnosti posjedovanja tih povlastica, ali i o tom koliko su one bile privlačne drugima. Ovaj je rad, fokusirajući se na ženski samostan svete Marije u Ivaniću, oslikao odnos centara moći i njihovo preklapanje interesa. Isto tako, usprkos manjku izvora, prikazan je moguć način života u jednom ženskom samostanu. Historiografija je ovaj samostan promatrala kao dio djelovanja zagrebačkoga biskupa Stjepana II. U ovom je radu on bio izvor za oslikavanje pojava 13. stoljeća, u prvom redu, preklapanja interesa srednjovjekovnih centara moći. Također, rad je analizirajući jednu redovničku zajednicu na osnovnoj razini oslikao gospodarski i vjerski život redovnica u samostanu svete Marije u Ivaniću.

IZVORI

1. SMIČIKLAS, Tadija (prir.) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. IV. i VI, Zagreb 1913.

LITERATURA

1. ADAMČEK, Josip, „Vlastelinstva Čazma, Ivanić i Dubrava“, *Čazma u prošlosti i danas. Zbornik radova čitanih na simpoziju o 750. obljetnici osnivanja Čazme održanog u Čazmi studenoga 1976.* (ur. Hrvoje Tartalja, Valentin Putanec i Mirko Valentić), Čazma 1979., 81.-112.
2. ADAMČEK, Josip, *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV. do kraja XVII. stoljeća*, Zagreb 1980.
3. ANČIĆ, Mladen, „Cistercitska opatija u Topuskom do pretvaranja u komendu“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 27/1994., 29.-42.
4. ANČIĆ, Mladen, „Splitski i Zadarski kaptol kao «vjerodostojna mjesta»“, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest* 11/2005., 11.-77.
5. BARBARIĆ, Josip, „Diplomatički i ostali pisani izvori uz povijest Ivanića i njegova kraja (1246-1808)“, *900 godina Ivanića: zbornik*, (prir. Božo Rudež), Kloštar Ivanić, Ivanić-Grad, Križ 1994.
6. BUDAK, Neven, „Zagrebački biskup Stjepan II., suvremenik Tome Arhiđakona“, *Toma Arhiđakon i njegovo doba – Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25-27. rujna 2000. godine u Splitu*, (ur. Mirjana Matijević Sokol i Olga Perić), Split 2004., 153.-158.
7. CEPETIĆ, Maja, *Biskupski posjedi Dubrava, Ivanić i Čazma u 12. i 13. stoljeću: teritorijalna organizacija, naselja i spomenici: doktorski rad*, Zagreb 2015.
8. DOBRONIĆ, Lelja, „Biskup Stjepan II.“, *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (ur. Franko Mirošević), Zagreb 1995.
9. ENGEL, Pal, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London, New York 2001.
10. HUNYADI, Zsolt, „Administering the Law: Hungary's Loca Credibilia“, *Custom and Law in Central Europe*, (ur. Martyn Rady), Cambridge 2003., 25.-35.

11. JERKOVIĆ, Marko, „Rijeka Sava i Zagrebački kaptol u razvijenome srednjem vijeku“, *Rijeka Sava u povijesti – Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18-19. listopada 2013.*, (ur. Branko Ostajmer), Slavonski Brod 2015., 152.-156.
12. JERKOVIĆ, Marko, „Imenovanje papinoga kapelana Timoteja zagrebačkim biskupom 1263. godine: studija o odnosima srednjovjekovnih središta moći“, *Croatica christiana periodica* 76 /2015., 27.-48.
13. KLAJČIĆ, Nada, *Zagreb u srednjem vijeku*, Zagreb 1982.
14. LUKINOVIĆ, Andrija, *Župa Ivanić-Grad*, Zagreb 2007.
15. KRUIHEK, Milan, „Ivanić-Grad u povijesnom obzorju“, *Grad Ivanić-Grad*, (ur. Alojz Jembrih i Palma Klun-Posavec), Ivanić-Grad 2012., 13.-30.
16. MATIJEVIĆ SOKOL, Mirjana, „Prozopografska crtica o zagrebačkom biskupu Stjepanu II. (1225. – 1247.)“, *Zbornik Nikše Stančića*, (ur. Iskra Iveljić), Zagreb 2011.,
17. OSTOJIĆ, Ivan, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 3. sv., Split 1965., 55.-64.
18. TKALČIĆ, Ivan Krstitelj, „Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. vieku“, *Rad JAZU* 41/1877., 122.-153.
19. „premonstratenzi“, online izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50155#top> (5.1.2016.)

HELENA ILOVAČA

Female Monastery of Saint Mary in Ivanić in the 13th century

Summary

This paper explains the context of the foundation of Convent of Saint Mary, economic aspects of its life, a way of observing the rule, and the way of living in a convent. The context of convent foundation is defined regarding relations between centers of power and this female monastery. The foundation of a female convent in Ivanić is dated in 1246 and is connected to royal reforms of the state and church. Benedictines were invited in the monastery by bishop Stephen II. and with a support of king Bela IV. and his wife Mary. King applied his reforms in the territory of medieval continental Croatia, through church organization and with the support of Zagreb bishop. Religious renewal of the kingdom was carried out by creating new monastic networks. The new church was built for nuns in Ivanić; they obtained land, peasants which worked for them, tithes in crops and various other products. Ideally supported, their only task was to pray for king and queen, which, in the foundation charter, is mentioned as the only reason for the foundation.

Key words: monastery of Saint Mary, Ivanić, bishop Stephen II., king Bela IV., benedictines

Mobilnost i patronat u vrijeme „Avinjanskoga papinstva“ – primjer Grgura Jurjeva iz Koprivnice*

*Na temelju biografije kanonika i biskupa Grgura Jurjeva iz Koprivnice istraživa-
nje analizira mobilnost i patronatski sustav u vrijeme „Avinjanskoga papinstva“.
Rad prati sustav Grgurove komunikacije s vodećim centrima moći u papinstvu te
Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, odnosno njegov uspon unutar crkvene hijerar-
hije. Upravo se na primjeru Grgura Jurjeva mogu iščitati spomenuti crkveno-po-
litički trendovi koji su obilježili 14. stoljeće. U tom kontekstu prvi dio rada posve-
ćen je sustavu napredovanja i analizi čimbenika koji su omogućavali mobilnost
kanonika i njihovo napredovanje unutar sustava crkvene hijerarhije. Poseban na-
glasak stavljen je na sustav patronata te na odnos pojedinca s vodećim centrima
moći – papom i kraljem. Imajući u vidu Grgurovo obnašanje biskupske časti u
razdoblju od 1345. do 1350. prilikom kojega je mogao intenzivnije koristiti pravo
patronata, drugi dio rada razmatra njegovo patronatsko djelovanje.*

Ključne riječi: mobilnost, patronat, „Avinjansko papinstvo“, kanonikati, suplike, papa, ugarsko-hrvatski kralj, Grgur Jurjev Koprivničanin

1. Uvod

Razdoblje „Avinjanskoga papinstva“ u očima pojedinih suvremenika ostalo je zapamćeno pod sintagmom „avinjansko sužanjstvo papa.“¹ No, u crkvenoj histo-riografiji upravo se spomenuto razdoblje smatra vrhuncem papinstva u organiza-
cijskom i upravnom smislu. Tada je naime uvedena potpuna centralizacija i or-
ganizacija birokratskoga sustava Kurije što je Papinsku državu preobrazilo u ra-

* Rad je napisan u sklopu kolegija „Kaptoli i samostani: žarišta srednjovjekovne civilizacije“ i pod mentorstvom doc. dr. sc. Marka Jerkovića.

¹ Najpoznatiji kritičar „Avinjanskoga papinstva“ bio je slavni talijanski pjesnik Francesco Petrarca koji ga je prvi prozvao „Babilonom Zapada“. Barbara W. TUCHMAN, *Daleko zrcalo: zlosretno XIV. stoljeće*, Zagreb 1984., 55.

zvjenu hiperbirokratsku, svjetovnu monarhiju.² Ovakvom organizacijom papinski je dvor u Avignonu postao još snažnije i organiziranije administrativno i pravno središte Crkve. Usporedno s jačanjem papinskoga dvora dolazi do razvijanja i centraliziranja svjetovnih monarhija. Uređeniji sustav Kurije te svjetovnih monarhija istovremeno je pogodovao institucionalizaciji i jačanju pojedinih institucija unutar crkvene organizacije. Jedna od njih bili su kaptoli. Kaptoli i njihovi kanonici u takvom ozračju postaju još čvršći instrumenti moći pape, biskupa, ali i svjetovnih vladara. Mehanizmi koji su proizašli iz politike „Avinjanskoga papinstva“ svakom ambicioznom kanoniku širom su otvorili vrata prema crkvenom, ali i političkom napretku.³ Razvija se kompleksniji sustav crkvenoga napredovanja te se mijenja percepcija časti kanonikata zbog čega oni postaju sve traženiji. Nadalje, pojavljuju se *supplicae*, isprave koje je kandidat trebao priložiti papi ukoliko se htio natjecati za određenu čast.⁴ Naravno da to nije uvijek bio slučaj s obzirom na to da mnogi klerici ipak to nisu činili. Međutim, samo nastojanje papa da prilaganje spomenutih suplika postane pravilo putem kojega bi svaki klerik došao u izravan doticaj s Kurijom, svjedoči o politici centralizacije „Avinjanskoga papinstva“. Međutim, nije svaki kandidat imao mogućnost osobno stupiti u kontakt s papinim dvorom zbog čega je morao potražiti pomoć utjecajnoga patrona na lokalnoj razini. Tako dolazi do stvaranja kompleksne mreže sustava patronata isprepletene između pape, kanonika te visokih crkvenih i svjetovnih dužnosnika. Stoga, možemo reći kako je sustav crkvenoga napredovanja, a time i mobilnosti bio ovisan o mreži patronata koja se protezala između najviših instancija crkvene i svjetovne vlasti. U tom kontekstu postavlja se pitanje kako i na koji način se pojedinac, odnosno kanonik snašao u navedenom sustavu i kojim se komunikacijskim kanalima i sredstvima služio kako bi napredovao unutar crkvene, ali u pojedinim slučajevima i svjetovne hijerarhije. Kako bih dala odgovor na ovo pitanje, poslužit ću se i europskom crkvenom historiografijom koja se zadnjih godina posvetila proučavanju karijera pojedinih crkvenih dostojanstvenika. Istraživanje navedene problematike u hrvatskoj povijesnoj znanosti mnogo je skromnije zastupljeno čime je ostavljen veliki prostor za doprinos spomenutoj tematici.⁵

² Daniel WILLIMAN, „Schism within the Curia: The Twin Papal Elections of 1378“, *The Journal of Ecclesiastical History*, 59/ 2008., br. 1., 30.

³ Naime, osim što im je bilo omogućeno crkveno napredovanje, pojedini kanonici ušli su u službu svjetovnih vladara te usporedno s crkvenom, gradili i političku karijeru. Grgur Jurjev jedan je od tih kanonika.

⁴ Suplike se počinju sustavno bilježiti s pontifikatom pape Klementa VI. (1342.-1352.) pri čemu nastaje registar suplika, *Regesta Supplicationum*. Peter A. LINEHAN, Patrik N. R. ZUTSHI, „Fiat A: the Earliest Known Roll of Pettitions Signed by the Pope (1037)“, *English Historical Review*, CXXII/2007., br. 498., 998.

⁵ Radovi iz novije hrvatske historiografije: Jadranka NERALIĆ, *Put do crkvene nadarbine. Rim-ska kurija i Dalmacija u 15. stoljeću*, Split 2007.; Marko JERKOVIĆ, *Djelovanje Zagrebačkog kaptola i njegovi kanonici u 14. stoljeću*, Zagreb 2011. Riječ je o doktorskoj disertaciji izrađenoj na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. ISTI, „Načini stjecanja kanonikata Zagrebačkog

Budući da analizira karijeru kanonika Grgura Jurjeva iz Koprivnice, ovo se istraživanje uklapa u suvremene europske istraživačke trendove. Rad prati sustav Grgurove komunikacije s vodećim centrima moći u papinstvu te Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, odnosno njegov uspon unutar crkvene hijerarhije. Upravo se na primjeru Grgura Jurjeva mogu iščitati spomenuti crkveno-politički trendovi koji su obilježili 14. stoljeće. Prvi dio rada bit će posvećen sustavu napredovanja. Zatim, analizirat će se čimbenici koji su omogućavali mobilnost kanonika i njihovo napredovanje unutar sustava crkvene hijerarhije. Poseban će se naglasak staviti na sustav patronata te na odnos pojedinca s vodećim centrima moći – papom i kraljem. Imajući u vidu Grgurovo obnašanje biskupske časti u razdoblju od 1345. do 1350. prilikom kojega je mogao intenzivnije koristiti pravo patronata, drugi dio rada odnosit će se na njegovo patronatsko djelovanje. Kako bi se što vjernije analizirala karijera Grgura Jurjeva Koprivničanina, istraživanje će se temeljiti na analizi odabranih suplika te papinih bula.⁶

2. Od kanonika do biskupa

Grgur Jurjev iz Koprivnice bio je kanonik, prepošt sv. Lovre u mjestu Hay, bekšinski arhiđakon, čazmanski prepošt, izaslanik kraljeva Karla Roberta i Ludovika I. Velikoga, a na kraju karijere ustoličen je na mjesto čanadnskoga biskupa.⁷ Samo iz pregleda njegovih časti možemo uočiti kako je doista maksimalno iskoristio sustav dodjele nadarbina nastao u prvoj polovici 14. stoljeća. Grgurovu crkvenu karijeru

kaptola u 14. stoljeću“, *Croatia christiana periodica* 36/2012., br. 70., 1.-25. Hrvatskim kaptolima bavili su se ranije i: Lelja DOBRONIĆ, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991., Ante GULIN, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Sjeverna i središnja Hrvatska*, Zagreb 2001.

Od starije historiografije valja istaknuti katalog kanonika Ljudevita IVANČANA, *Podaci o zagrebačkim kanonicima*, Zagreb 1912.-1924. (dalje: IVANČAN, *Podaci.*); ISTI, „Zagrebački kaptol (1093.-1932.)“, *Croatia sacra*, 2/1932, 161.-275. ISTI, „Čazmanski kaptol (1232.-1932.)“, *Croatia sacra*, 2/1932, 101.-149. Osim spomenutih domaćih povjesničara, hrvatskim kaptolima u srednjem vijeku bavio se i mađarski povjesničar Lászlo KOSZTA, „Članovi Požeškog kaptola do sredine 14. stoljeća“, *Scrinia Slavonica*, 7/2007., 65.-87. Spomenuti naslovi tek su izbor radova s obzirom na to da postoji čitav niz drugih studija koje se dotiču povijesti kaptola, no uglavnom ih se ne obrađuju izravno.

⁶ Izvori korišteni za pisanje ovoga rada objavljeni su u: Tadija SMIČIKLAS (prir.), *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* (dalje CD). sv. X i XI, Zagreb 1913.; Ivan Krstitelj TKALČIĆ, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske. Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* (dalje: MCZ), Zagreb, 1889.; IVANČAN, *Podaci.*; Arpad BOSSÁNYI, *Regesta supplicationum*, sv. I, Budimpešta 1916. (dalje RS). Također i: August THEINER, *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia*, sv. I, Rim 1859.-1860. (dalje: THEINER, *Mon. Vet. Hung.*).

⁷ *Hrvatski bibliografski leksikon*, „Grgur Koprivničanin“, (<http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=7737>), 5. veljače, 2016.)

možemo pratiti od 1326. s obzirom na to da se u izvorima navodi kao jedan od prokuratora biskupa Ladislava de Kabola.⁸ Informacija kako je Grgur bio prokurator ukazuje nam na njegovu učestalu prisutnost na papinu dvoru u Avignonu. Naime, avinjonski su pape težili i financijskoj obnovi Apostolske komore. Stoga, usavršili su sustav pravnoga zastupanja zastupnika pojedinih crkvenih velikodostojnika koji su boravili na papinu dvoru i u ime svoje stranke uplaćivali pristojbe.⁹ Bliskost sa zagrebačkim biskupom te učestali boravak u Avignonu otvorile su Grguru, beksinskom arhiđakonu, put k stjecanju novoga dostojanstveničkoga mjesta pa mu se tako dodjeljuje mjesto prepošta Sv. Lovre u Hayu. Navedenu funkciju obnašao je do 1332. godine.¹⁰ Već na ovom primjeru možemo uvidjeti na koji način su mehanizmi „Avinjonskoga papinstva“ pridonijeli napredovanju unutar crkvene hijerarhije za čitav niz kanonika, a jedan od njih bio je i Grgur Jurjev. Naime, središte cijeloga sustava napredovanja za kanonike postaju kaptolske crkvene nadarbine. One su uključivale kanonikat, koji je označavao duhovnu čast te prebendu. Prebenda je bila od velike važnosti jer je osiguravala materijalnu egzistenciju kanonika.¹¹ Uglednija kanonička čast donosila je i bogatiju prebendu. Iz toga razloga u 14. stoljeću dolazi do promjene percepcije kanonikata. Za kler on više ne predstavlja isključivo duhovnu čast već izvrsnu polazišnu točku za daljnje uspinjanje na crkvenoj hijerarhijskoj ljestvici, ali i mogućnost ostvarenja bogatih prihoda. Ovakav novi pogled na kanoničku čast doveo je do povećanoga broja zahtjeva za kanonikatima. S obzirom na sve veću potražnju kaptolskih crkvenih nadarbina, „Avinjonsko papinstvo“ osmislilo je niz mehanizama kojima su nastojali što efikasnije kontrolirati sustav njihova dodjeljivanja. Što se ugarsko-hrvatskoga crkvenoga područja tiče, kanonikat se mogao steći na tri načina: papinim providranjem, biskupovim kolacioniranjem i kraljevim patronatom.¹² Sukladno svojoj politici centralizacije i razvijanja birokratskoga sustava, pape su u Avignonu radili na tomu da upravo oni budu najviša i jedina instancija pri dodjeljivanju crkvenih nadarbina. Razvili su sustav koji je zahtijevao da svaki kandidat za određenu čast svoju kandidaturu podnese osobno u Kuriju ili pak putem svoga zastupnika na

⁸ Josip BARBARIĆ, Josip KOLANOVIĆ, Andrija LUKINOVIĆ, Jasna MARKOVIĆ (prir.) *Camera Apostolica. Obligationes et solutiones. Camerale Primo (1299-1560)*, sv. I, dok. 77, 87. O biskupu Ladislavu de Kabol detaljnije vidi u: Lelja DOBRONIĆ, *Zagrebački biskupi i nadbiskupi*, Zagreb, 1995., 103.-114.

⁹ O službi prokuratora više u: J. NERALIĆ, *Put do crkvene nadarbine*, 49. Vidi i: Jane SAYERS, „Proctors representing British interests at the Papal Court 1198.-1415.“, *Monumenta iuris canonici. Series C: Subsidia. Vol. 4., Proceedings of the Third International Congress of Medieval Canon Law*, Strasbourg 1968., 143.-163. O financijskim reformama „Avinjonskoga papinstva“: Margaret DEANESLY, *A history of the medieval church 590-1500*, London 1969., 170.-173.

¹⁰ M. JERKOVIĆ, *Djelovanje Zagrebačkog kaptola*, 424.

¹¹ M. JERKOVIĆ, „Načini stjecanja kanonikata“, 3,4.

¹² Detaljnije vidi u: M. JERKOVIĆ, „Načini stjecanja kanonikata“, 1.-25., J. NERALIĆ, *Put do crkvene nadarbine*, 111.-144.

papinu dvoru. Kandidatura se podnosila u obliku *supplicae*, isprave koja je postala jedna od zaštićenih znakova „Avinjonskoga papinstva.“¹³

Kao prepošt Sv. Lovre u Hayu, Grgur dolazi na dvor ugarsko-hrvatskoga kralja Karla Roberta gdje obnaša dužnost kraljeva izaslanika.¹⁴ O tom nam govori dokument iz 1332. godine u kojem papa Ivan XXII. obavještava Karla Roberta o rješavanju njegovoga sudskoga slučaja koji se vodio u Kuriji, a kao kraljev predstavnik navodi se upravo *dilectus filius Gregorius, prepositus ecclesie sancti Laurentii de Hay Colocensis diocesis*.¹⁵ Primjer Grgura kao kraljeva izaslanika odraz je politike Anžuvina. Naime, još od 12. i 13. stoljeća kaptoli, a samim time i kanonici obavljali su važne poslove za kraljev dvor. Ponajprije se to odnosi na kaptole koji su djelovali kao vjerodostojna mjesta, *loca credibilia*.¹⁶ U 14. stoljeću kralj se sve više oslanja na pojedine kanonike te se tako stvara dvorski sloj u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu pod nazivom „kraljevi kanonici“.¹⁷ Kanonici su bili od iznimne važnosti u vrijeme Anžuvina jer su se svojim sposobnostima idealno uklapali u politiku navedene dinastije. Najveća prednost bila je to što su upravo kanonici bili pismeni i obrazovani, a od pretvaranja kaptola u vjerodostojna mjesta, upućeni i u sudske i zakonske procese. Kao takvi, bili su idealan instrument u rukama kralja s kojim je mogao na najbolji mogući način komunicirati s vrhom Zapadnoga kršćanstva. Našavši se u službi tada jednoga od najvećih europskih svjetovnih vladara koji je, između ostaloga, imao dobre veze s „Avinjonskim papinstvom“, Grgur si je priskrbio iznimno moćnoga i utjecajnoga zaštitnika. Putem patronatskoga djelovanja Karla Roberta, Grgur Jurjev mogao je pretendirati na najviše kanoničke časti u Zagrebačkoj biskupiji. Tako ga papa Ivan XXII. već 1332. providira na ispražnjeni kanonikat i dostojanstveničko mjesto u Zagrebačkom kaptolu.¹⁸ Prethodno je u

¹³ O suplikama detaljnije u: J. NERALIĆ, *Put do crkvene nadarbine*, 148.-157. Suplike nisu dovele samo do lakše kontrole dodjeljivanja nadarbina već su i financijski osnažile Kuriju. Naime, svaki je kandidat prilikom dostavljanja molbe te dobivanja provizije, morao uplatiti određenu svotu novca Kuriji, odnosno apostolskoj komori.

¹⁴ Karlo Robert (1301.-1342.) prvi predstavnik loze Anžuvina na ugarsko-hrvatskom prijestolju, započeo politiku centralizacije unutar Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. O njegovu dolasku na vlast i politici više u: Pál ENGEL, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, New York 2001., 124.-139. Vidi i: László KONTLER, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb 2007., 95.-100.

¹⁵ Theiner, *Mon. Vet. Hung.* I. dok. 961, 551.-552.

¹⁶ Istraživanja kaptola u kontekstu vjerodostojnih mjesta: Mladen ANČIĆ, „Splitski i Zadarski kaptol kao vjerodostojna mjesta“, *Fontes-izvori za hrvatsku povijest*, 11/2005, 11.-77., o ulozu vjerodostojnih mjesta unutar Ugarske Zsolt Hunyadi, „Administering the Law: Hungary’s *Loca Credibilia*“, *Custom and Law in Central Europe*, Cambridge, 2003., 25.-35.

¹⁷ Laszlo KOSZTA, „Conclusion drawn from the prosopographic analysis of the canons belonging to the cathedral chapters of medieval Hungary (1200.-1350.), *Carreries Ecclesiastical no Occidente Cristao (sec XII-XIV). Ecclesiastical Carrers in Western Christianity (12th-14th c.)*, Lisabon 2007., 24.

¹⁸ MCZ I, dok. 157, 139.

tekstu spomenuto kako je svaki kandidat za određenu čast morao osobno ili putem predstavnika dostaviti svoju kandidaturu u obliku suplike. S obzirom na to da se te iste, 1332. godine nalazio na papinu dvoru u Avignonu kao kraljev izaslanik, možemo pretpostaviti kako je iskoristio priliku te ujedno i sam papi predao supliku za dostojanstveničko mjesto u Zagrebačkom kaptolu. Međutim, zbog velike potražnje kanonikata, samo supliciranje nije osiguravalo nikom, pa tako ni Grguru, da će sa sigurnošću dobiti željeno mjesto. U tom kontekstu, izvrsne veze s kraljem Karlom Robertom zasigurno su utjecale na papinu odluku da uvaži Grgurovu molbu. U samoj papinoj proviziji ne navodi se točno koji je kanonikat dodijeljen Grguru, no vjerojatno se radi o mjestu čazmanskoga prepošta s obzirom na to da ga se kasnije u izvorima spominje na toj časti.¹⁹ Analizirajući izvore može se pretpostaviti kako je Grgur čazmansku prepozituru stekao već oko 1334. godine, nakon smrti dotadašnjega poglavara kaptola u Čazmi, Petra de Incristellis.²⁰ Ipak, konačnu potvrdu o Grguru na mjestu čazmanskoga prepošta donosi nam papa Benedikt XII. u svom pismu Karlu Robertu.²¹ Uz to što navodi Grgura kao prepošta Čazme, izvor nam otkriva kako se on i dalje nalazio u službi ugarsko-hrvatskoga kralja te da je uživao i zaštitu pape.²² Promoviranjem u čazmanskoga prepošta, Grgur je postao četvrta osoba po važnosti u Zagrebačkom kaptolu te vlasnikom bogate prebende koja je uključivala i prihode dvaju arhidakonata – Gušća i Svetačja.²³ Osim što je često djelovao kao kraljev „ambasador“, Grgur je nastavio nastupati kao prokurator, ali i kao zastupnik Zagrebačkoga kaptola u pojedinim sporovima.²⁴ Poslovi što je obavljao za najviše instance svjetovne i crkvene vlasti u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu otkrivaju nam još jednu karakteristiku „Avinjonskoga papinstva“, a to je mogućnost sve izraženije mobilnosti kanonika. Nalazeći se u Zagrebačkom kaptolu na čelu dvaju arhidakonata, Grguru je pripala *cura archidiaconalis*, odnosno dušobrižništvo,²⁵ a to je značilo da je trebao rezidirati na svom mjestu u Zagre-

¹⁹ JERKOVIĆ, *Djelovanje Zagrebačkog kaptola*, 424.

²⁰ Više o kanoniku Petrus de Incristellis te podatak o godini njegove smrti (1334.) donosi IVAN-ČAN, *Podaci*, 66.

²¹ CD X, dok. 283, 382.-383. Papa obavještava Karla Roberta o napadu koji se dogodio na Grgura Jurjeva i njegove suputnike kada su kao kraljevi izaslanici putovali na papin dvor. Iz izvora se točno vidi Grgurova titula čazmanskog prepošta: ... *dilecti filii Gregorii de Capronsa, prepositi ecclesie Chasmensis Zagabriensis diocesis*.

²² CD X, dok. 283, 382.-383. Papa upućuje i pismo biskupu Konstanske biskupije s obzirom na to da je napadač rezidirao u njoj kako bi se kaznio Grgurov slučaj, ali i svi ostali slični slučajevi.

²³ Prepošt Zagrebačkoga kaptola bila je prva čast u Kaptolu, a prepošt Čazmanskoga četvrta. Obojica su vodili čitavu kanoničku zajednicu, zajedno s ostalim dostojanstvenicima te bili na čelu četiri arhidakonata, odnosno, svaki je vodio po dva. Detaljnije o hijerarhiji unutar Zagrebačkoga kaptola te o funkcijama spomenutih dvaju prepošta vidi u: M. JERKOVIĆ, *Djelovanje Zagrebačkog kaptola*, 51.-73.

²⁴ Dokumenti koji nam govore o Grgurovoj djelatnosti kao zastupnika Zagrebačkoga kaptola: CD X, dok. 323., 459.-460.; ISTO, dok. 391, 557.-558. Detaljniji opis izvora vidi u: M. JERKOVIĆ, *Djelovanje Zagrebačkog kaptola*, 425.-426.

²⁵ *Isto*, 58.

bačkom kaptolu. Međutim, njegove gore spomenute djelatnosti na dvorovima pape i kralja ukazuju nam kako se dušobrižništvo u praksi najčešće nije provodilo. Dakle, Grgur uživa dostojanstveničko mjesto prepošta i ubire prihode od svoje prebende, a da pri tomu ne ispunjava obavezu dušobrižništva u svom kaptolu. Izvrstan je to primjer razvijanja sustava *sine cura*, odnosno rezidiranja bez dušobrižništva, u kaptolima 14. stoljeća.

Svoju uspješnu karijeru Grgur nastavlja i pod patronatom Ludovika I. Velikoga, nasljednika Karla Roberta.²⁶ Ponovno ga nalazimo kao kraljeva ambasadora na dvoru pape Klementa VI. O uspješnosti njegova izaslaničkoga djelovanja govori nam pismo pape Klementa kralju Ludoviku u kojem hvali Grgura za pažljiv, odan i razborit rad u Kuriji.²⁷ Dobra suradnja Grgura Jurjeva s ugarsko-hrvatskim kraljevima te papama uzdigla ga je na kraju karijere do mjesta čanadskoga biskupa. Izabranim čanadskim biskupom postaje u ožujku 1345. Taj podatak saznajemo iz bule pape Klementa VI. kojom Ladislavu, sinu palatina Nikole dodjeljuje čazmansku prepozituru nakon što se mjesto ispraznilo ustoličavanjem Grgura na biskupsku čast u Čanadu.²⁸ Promocijom na mjesto biskupa Grgurova karijera dosegla je svoj vrhunac. No, njegovo crkveno djelovanje nije ovdje stalo. Od 1345. do trenutka svoje smrti, 1350. godine, Grgur će postati patronom mnogih ambicioznih i mladih kanonika i klerika općenito te na taj način osobno sudjelovati u širenju mreže patronata.

3. Grgur Jurjev kao patron

Obnašajući biskupsku čast, Grgur je ostao u doticaju s vodećim centrima moći u Kuriji i Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu. Naime, i dalje djeluje kao „ambasador“ kralja Ludovika na papinu dvoru što mu otvara mogućnost predaje suplika direktno papi, ali ovaj put za svoje štice. U izvorima možemo naći nekolicinu molbi podnešenih od strane Grgura u razdoblju od ožujka 1345. pa sve do 1350., a u ovom će radu biti istaknute samo neke. U listopadu 1345. godine Grgur se na dvoru u Avignonu založio za zagrebačkoga kanonika Antuna Belatovoga. Zatražio je za njega, *in personam*, dostojanstveničko mjesto u Zagrebačkoj biskupiji,

²⁶ Ludovik I. Veliki (1326.-1382.), godine 1342. nasljeđuje svoga oca Karla Roberta na ugarsko-hrvatskom prijestolju. Poznat po svojim ambicioznim osvajanjima pa tako historiografija njegovu državu često naziva „čije su obale oplakivala tri mora“ L. KONTLER, *Povijest Mađarske*, 100. Ipak, najveću je pozornost pridavao administrativnim reformama Kraljevstva, pa tako reorganizira dvorsku kancelariju i sustav sudova. Nastavio s tradicijom „kraljevskih kanonika“ koju je prethodno započeo njegov otac. Više o vladavini kralja Ludovika: S.B. VARDY, Géza GROSSCHMID, Leslie S. DOMONKOS, *Louis The Great. King of Hungary and Poland*, New York 1986.

²⁷ Theiner, *Mon. Vet. Hung.* I. dok. 977, 653.

²⁸ CD XI, dok. 145, 192.-193.

navodeći pritom da ono može biti s ili bez obaveze dušobrižništva.²⁹ Na kraju dokumenta stoji napomena *fiat*³⁰ što je bila oznaka svaki puta kada bi papa uvažio molbu. Kanonikat i prebendu u Zagrebačkoj biskupiji također traži za zagrebačkoga kanonika Nikolu Jurjevoga iz Moravča.³¹ Osim što se zalagao za kanonike biskupije u Zagrebu, Grgur nije zaboravio bogatstvo mogućnosti sustava provizija za svoju obitelj. U izvorima, stoga, pronalazimo podatke da je molio razne milosti za svoju braću i njihove obitelji.³² Više je puta u tekstu spomenuto kako je Grgur Jurjev bio član kraljeva dvora što mu je donijelo značajne beneficije. S obzirom na to da su se kraljevi iz loze Anžuvina zalagali za njega upravo zato što je bio u njihovoj službi, možemo reći da po uzoru na to, Grgur odlučuje „nagraditi“ jednog od članova svoje *familiae*. Riječ je o biskupovom kapelanu, Ivanu Bagdanovu. Za njega je Grgur zatražio arhiđakonat u svojoj, Čanadskoj biskupiji.³³ Ovaj kratki uvid u isječke iz karijera nekolicine kanonika još je jedan pokazatelj funkcioniranja nadarbinskoga i patronatskoga sustava u vrijeme „Avinjonskoga papinstva“.

ZAKLJUČAK

Papinstvo 14. stoljeća svojim je reformama i mehanizmima omogućilo kanonicima put k crkvenom napredovanju. Osnova za napredovanje postaje stjecanje kanonikata koji je u njihovom slučaju bio vezan za crkvenu nadarbinu, odnosno prebendu. S obzirom na to da je prebenda bila izvor financija za kanonike, poimanje kanonikata dobiva drugačiju dimenziju. On više ne predstavlja samo duhovnu čast, već izvrsno polazište za stjecanje viših časti koje sa sobom donose bogatije prihode. Iz toga razloga sve veći broj mladih i ambicioznih kanonika suplicira za određena kanonička, ali i kaptolska dostojanstvenička mjesta. Takav razvoj situacije dovodi do masovnijega potraživanja kanonikata, a to je pak značilo da samo supliciranje nije trebalo dovesti i da će promoviranja na bolje mjesto. U tom kontekstu jedan od primarnih puteva kojim su se kanonici služili ne bi li došli do svoga cilja, postaje patronat. Naime, kako bi uspjeli osigurati željeno mjesto, kanonici se okreću najvišim instancijama crkvene i svjetovne moći na lokalnoj razini koji će za njih djelovati kao patroni. Najčešće je to značilo potražiti pomoć utjecajnoga biskupa ili kralja koji će svojim djelovanjem omogućiti kanoniku da dođe do željene službe. Primjer iznimno uspješne karijere Grgura Jurjeva konkretan je dokaz međuovisnosti sustava dodjeljivanja nadarbina sa sustavom patronata. Nadalje, uzdizanje Grgura od kanonika do biskupa putem dobivanja kanonikata, pokazatelj je kako su upravo oni uistinu bili početna

²⁹ IVANČAN, *Podaci*, str. 85, ... *officio cum cura vel sine cura in eccle zagradiensi*. Ivančan prenosi molbu koja se nalazi u CD XI, dok. 185, 241.

³⁰ IVANČAN, *Podaci*, 85.

³¹ RS, dok. 239, 124.: *Item supplicat, quatinus sibi in personam Nicolai Georgii de Moroncha, clerici Zagradiensis diocesis, de canonicatu et prebenda ecclesie Zagradiensis*.

³² Detaljno vidi u: CD XI, dok. 185, 240.-241.

³³ Podatak preuzet iz JERKOVIĆ, *Djelovanje Zagrebačkog kaptola*, 427.

i ključna pozicija za stjecanje viših crkvenih dužnosti. Analiza Grgurove karijere ukazuje kako je uspon unutar crkvene hijerarhije na ugarsko-hrvatskom prostoru istovremeno značio uspon i na političkoj sceni koja se odvijala na kraljevu dvoru. Sve navedeno dovelo je do razvoja sustava mobilnosti kanonika, a biografija Grgura Jurjeva primjer je koji nam otkriva o kakvoj je mobilnosti bilo riječ. Njegovo obnašanje mnogobrojnih crkvenih časti pokazatelj je velike mogućnosti za mobilnost na razini crkvene i političke hijerarhije, a njegova putovanja od Zagrebačkoga kaptola preko ugarskoga kraljevskoga dvora do Avignona u Francuskoj skreću pozornost na njezin geografski aspekt. Dakle, u 14. stoljeću mobilnost se očitovala na dvije razine: geografskoj i hijerarhijskoj. Stoga, na kraju možemo zaključiti kako sustav dodjele kanonikata i patronat nisu donosili kanonicima samo napredovanje i mobilnost na lokalnoj crkvenoj razini, već su im otvarali mogućnost djelovanja unutar čitavoga Zapadnoga kršćanstva.

IZVORI

1. BARBARIĆ, Josip, KOLANOVIĆ, Josip, LUKINOVIĆ, MARKOVIĆ, Jasna (prir.) *Camera Apostolica. Obligationes et solutiones. Camerale Primo (1299-1560)*, sv. I.
2. BOSSÁNYI, Arpad, *Regesta supplicationum*, sv. I, Budimpešta 1916.
3. IVANČAN, Ljudevit, *Podaci o zagrebačkim kanonicima*, Zagreb 1912.-1924.
4. SMIČIKLAS, Tadija (prir.) *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X i XI, Zagreb 1913.
5. THEINER, Augustin, *Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia*, sv. I, Rim, 1859.-1860.
6. TKALČIĆ, Ivan Krstitelj. *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba prijestolnice kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske. Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, sv. I., Zagreb 1889.

LITERATURA

1. ANČIĆ, Mladen, „Splitski i Zadarski kaptol kao vjerodostojna mjesta“, *Fontes-izvori za hrvatsku povijest*, 11/ 2005., 11.-77.
2. DEANESLY Margaret, *A history of the Medieval Church 590.-1500.*, London i New York 2005.
3. DOBRONIĆ, Lelja, *Biskupski i kaptolski Zagreb*, Zagreb 1991.
4. ENGEL, Pál, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, New York 2001.
5. GULIN, Ante, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Sjeverna i središnja Hrvatska*, Zagreb 2001.
6. HUNYADI, Zsolt, „Administering the Law: Hungary’s Loca Credibilia“, *Custom and Law in Central Europe*, Cambridge 2003., 25.-35.
7. IVANČAN, Ljudevit, „Zagrebački kaptol (1093.-1932.)“, *Croatia sacra*, 2/1932., 161.-275.
8. IVANČAN, Ljudevit, „Čazmanski kaptol (1232.-1932.)“, *Croatia sacra*, 2/1932, 101-149.

9. JERKOVIĆ, Marko, *Djelovanje Zagrebačkog kaptola i njegovi kanonici u 14. stoljeću*, doktorska disertacija, Zagreb 2011.
10. JERKOVIĆ, Marko, „Načini stjecanja kanonikata Zagrebačkog kaptola u 14. stoljeću“, *Croatia christiana periodica*, 70/2012., 1-25.
11. KONTLER, László, *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*, Zagreb 2007.
12. KOSZTA, László, „Članovi Požeškog kaptola do sredine 14. stoljeća“, *Scrinia Slavonica*, 7., 2007., 65.-87.
13. KOSZTA, László, „Conclusion drawn from the prosopographic analysis of the canons belonging to the cathedral chapters of medieval Hungary (1200.-1350.)“, *Carrerias Ecclesiastical no Occidente Cristao (sec XII-XIV). Ecclesiastical Carrers in Western Christianity (12th-14th c.)*, Lisabon 2007.
14. LINEHAN, Peter A, ZUTSHI, Patrik N. R., „Fiat A: the Earliest Known Roll of Pettitions Signed by the Pope (1037.)“, *English Historical Review*, 498/2007.
15. NERALIĆ, Jadranka, *Put do crkvene nadarbine. Rimska kurija i Dalmacija u 15. stoljeću*, Split 2007.
16. TUCHMAN, Barbara W., *Daleko zrcalo. Zlosretno XIV. stoljeće*, Zagreb 1984.
17. VARDY, S.B., GROSSCHMID, Géza., DOMONKOS, Leslie S., *Louis The Great. King of Hungary and Poland*, New York 1986.
18. WILLIMAN, Daniel, „Schism within the Curia. The Twin Papal Elections of 1378“, *The Journal of Ecclesiastical History*, 59/2008., 29.-47.

LUCIJA FRAJLIĆ

Mobility and Patronage in the Age of the Avignon Papacy: the Case of Gregory, Son of George, of Koprivnica

Summary

In the 14th century, the papacy and the Avignon curia were applying the idea of the „plentitude of power“ more effectively in granting canonries. Ideally, every candidate who wanted to acquire canonry needed to get in personal contact with Papal curia in Avignon. Because of that on their path to canonries many clerics needed assistance of some local ordinary (bishop) or powerful secular instance. In that context, candidates who wanted to acquire canonries in Hungary and Croatia could accomplish their goals by inserting themselves in various social networks. Canonries of the Zagreb chapter could be acquired through papal right to provide candidates, the right of a local bishop to collate the candidate or the royal right of patronage. In this paper, I study the career of Gregory, son of George, of Koprivnica. His example shows all the complexity of patronage networks which directly influenced on the mobility system in the 14th century. In his life, because of his good relations with the king he became the emissary of the king in Avignon, provost of Čazma and bishop of Csanád.

Key words: patronage, mobility. Avignon papacy, pope, Hungarian-Croatian king, supplications, Gregory, son of George, of Koprivnica

PETRA BABIĆ

Hrvatski studiji – Sveučilište u Zagrebu

Samopredstavljanje i višestruki identiteti kanonika O Antunu Vrančiću iz obiteljske korespondencije

Antun je Vrančić tijekom života obnašao više crkvenih časti i držao s njima povezane nadarbine. Kao vrlo utjecajna osoba na dvoru do određene je mjere utjecao na kreiranje svjetovne politike Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. Osim toga, obavio je više diplomatskih misija za kraljeve Ivana Zapolju i Ferdinanda Habsburškoga. Vrančićeva se intimna percepcija časti koje je obnašao i događaja u kojima je sudjelovao najbolje može iščitati iz pisama upućenih članovima obitelji.

Ključne riječi: Antun Vrančić, kanonikat, crkvena karijera, diplomacija

1. Uvod

Rad se bavi analizom pisama koje je Antun Vrančić uputio članovima svoje obitelji. Cilj je kroz analizu Vrančićeve korespondencije rekonstruirati njegovo viđenje sebe sama te njegovo viđenje političkih i društvenih prilika koje ga okružuju i stav koji prema njima zauzima. Pored toga, nastojat će se utvrditi što su Vrančiću predstavljali kanonikat i druge crkvene časti. Sam je rad podijeljen na dva dijela: prvi dio daje opći okvir političke situacije u kojoj Vrančić djeluje i njegove uloge u njoj, a drugi se temelji na Vrančićevu pismu upućenom bratu Mihovilu Vrančiću. Upravo je to pismo odabrano jer je Mihovil bio Antunu najbliži, odnosno, osoba s kojom je razgovarao o temama od zdravstvenih problema do političkih zbivanja koja utječu na cijelu državu. S njim je razmijenio i najveći broj pisama, njih 56 (sačuvanih)¹ pa je i zbog toga razloga odabrano pismo upućeno Mihovilu – stav prema raznim temama najbolje je vidljiv kada je adresant „konstanta“. Prvi dio kroz analizu pisma upućenoga bratu Mihovilu Vrančiću, a koje govori o njihovu ujaku Ivanu Statiliću, nastoji utvrditi Vrančićev stav prema crkvenim častima koje

¹ Diana SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića: kritičko izdanje rukopisa i jezič-nostilske osobitosti*, Zadar 2013., 67.

je obnašao. Osim o crkvenoj službi, Vrančić piše i o odnosu između brata i ujaka pa se iz ovoga pisma donekle mogu rekonstruirati i odnosi u obitelji. Drugi dio ga otkriva kao komentatora političkih zbivanja. Kroz sagledavanje dvije Vrančićeve uloge – kao klerika i svjetovnoga političara, rad nastoji utvrditi s kojim se od svojih višestrukih identiteta on primarno identificirao.

Život i djelatnost Antuna Vrančića u hrvatskoj su historiografiji i latinistici istraženi u brojnim radovima koji ga proučavaju kao diplomata,² humanista,³ filozofa,⁴ biografa⁵ i govornika.⁶ Vrančićevom korespondencijom, na koju se uvelike oslanja i ovaj rad, bavila se primarno Diana Sorić u svom magistarskom radu⁷ i doktorskoj disertaciji,⁸ ali i u drugim radovima.⁹ U njenu se magistarskom radu nalazi priređeno i pismo na kojem se temelji ovaj rad. Za razliku od dosadašnjega historiografskoga pristupa koji je pažnju posvećivao djelatnosti i djelima Antuna Vrančića ovaj će rad pokušati proniknuti u njegov osobni doživljaj svoga položaja u društvu.

2. Antun Vrančić i politika

Proučavajući osobu Antuna Vrančića važno je posvetiti određenu pažnju njegovu političkom angažmanu jer je čitav svoj djelatni vijek bio uključen u kreiranje političke slike Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva. Poslije prve Statilićeve pomoći Vrančić vrlo vješto gradi svoju političku karijeru najprije kao Zapoljin pouzdanik, a zatim kao gorljiv Ferdinandovac. Njegova je politička djelatnost gotovo isključivo diplomatska: u ime Ivana Zapolje obavlja diplomatska poslanstva poljskom kralju Sigismundu I., francuskom kralju Franji I., engleskom kralju Henriku VII., smederevskom i beogradskom sandžaku Husref-begu i zborničkom sandžaku

² Ante VUKASOVIĆ, *Graditelji mostova hrvatsko-slovačkoga prijateljstva*, Zagreb 2000.; Tamara TVRTKOVIĆ, *Antun Vrančić u djelu "De Illyrico Caesaribusque Illyricis" Ivana Tomka Mrnavića*, Šibenik 2005.

³ Šime DEMO, *Tri spisa*, Šibenik 2004.; Suzana GLAVAŠ, *Antun Vrančić – portret šibenskog humanista od Alberta Fortisa do Riccarda Orestona*, Zagreb 1997.; Darko NOVAKOVIĆ *Latinsko pjesništvo hrvatskog humanizma; Jan Panonije; Ilija Crijević; Antun Vrančić*, Zagreb 1994.; Diana SORIĆ, „La lettura umanistica di Antonio Veranzio“, *Systasis*, 24/2014., 1-13.

⁴ Ivica MARTINOVIĆ, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, Split 2011.

⁵ Tamara TVRTKOVIĆ: *Ivan Tomko Mrnavić, Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, Zagreb 2008.

⁶ Šime DEMO, „Govori Antuna Vrančića u svjetlu antičke retoričke teorije“, *Zbornik o Antunu Vrančiću* (ur. Vilijam Lakić), Šibenik 2005., 133.-154.

⁷ Diana SORIĆ, *Klasifikacija pisama Antuna Vrančića*, Zadar 2009.

⁸ SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*.

⁹ Diana SORIĆ, „Pismom protiv nepoželjnih čitatelja: kodirane poruke Mihovila i Antuna Vrančića“, *Colloquia Maruliana*, 23/2014., 119.-131.; *Klasifikacija pisama Antuna Vrančića*, Zadar 2009. te „Obiteljski korespondenti Antuna Vrančića (1504.-1573.): Biografski podaci i lokacija rukopisne građe“, *Povijesni prilozi*, 47/2014., 35.-61.

Džafer-begu.¹⁰ Godine 1549. stupa u službu Ferdinanda I. te za njega 1553. odlazi u diplomatsku misiju u Carigrad. Vrančić djeluje i u službi Ferdinandova sina Maksimilijana II. za koga 1568. odlazi u Carigrad i uspješno završava mirovne pregovore sa sultanom Selimom II. Za njega obavlja i druge državničke poslove (primjerice sudjeluje u izradi nacrtu sporazuma između Maksimilijana II. i Ivana Sigismunda Zapolje, predsjedava namjesničkim sudom i, od 1572., kraljevski je namjesnik u Ugarskoj).¹¹

U pismima ujaku i drugoj braći¹² stječe se uvid u to kako Vrančić prikazuje sama sebe, a u pismima bratu Mihovilu, kada komentira aktualne događaje, daju se iščitati njegova osobnost, doživljaj stvarnosti i doživljaj suvremenika. Dobar je primjer odlomak iz pisma bratu Mihovilu od 20. ožujka 1540.:¹³ ... *Zatim mi je dao svećeničku službu u Transilvaniji ... iako je ta informacija uskraćena zlonamjernicima, ne jer bih ju napustio nego jer mi je dodijelio još veće nadarbine.*¹⁴ Dalje u pismu Vrančić prigovara bratu što ne samo da proturječi ujaku nego i negoduje na njegovu kritiku pa mu savjetuje da za svoje dobro prihvati sve ujakove savjete. Iz toga se vidi osjećaj odanosti ujaku radi pomoći u izgradnji karijere i uvjerenje u ispravnost njegovih stajališta. Iznimno je zanimljivo i naglašavanje postojanja određenoga broja ljudi (ne navodi ih poimence nego govori općenito o „zlonamjernicima“) koji s nepovjerenjem, možda i antipatijom gledaju na njih, odnosno na izgradnju njihovih karijera.

O svojoj djelatnosti do 1540., tj. vremena pisanja ovoga pisma, Vrančić piše: *Do sada sam bio u pet kraljevskih poslanstava ... do toga me uzdigla njegova [Statilićeva, op. P. B.] milost, a ne moja ambicija, kralj Ivan već bi me dvaput dosad bio učinio biskupom...*¹⁵ Iz posljednje je rečenice vidljivo kako crkvenu čast doživljava kao plaću za uspješno obavljenu diplomatsku službu. Dapače, iz samoga se stjecanja časti može iščitati Vrančićev status pri dvoru u određenom trenutku: tako ga Ferdinand I. 1557. postavlja za Egerskoga biskupa kao nagradu za sudjelovanje u diplomatskoj misiji u Carigrad 1553.-1557., a Maksimilijan 1569. za ostrogonskoga nadbiskupa, također zbog diplomatskih aktivnosti u Carigradu. Postoje indicije kako je trebao biti imenovan i kardinalom, ali ne postoje sačuvani dokumenti dalje od careve preporuke.¹⁶

O Vrančićevu intimnom doživljaju stjecanja crkvenih časti imamo malo podataka. O stjecanju biskupske časti piše samo: ... *kralj Ivan već bi me dvaput dosad*

¹⁰ Šime DEMO, *Tri spisa*, Šibenik 2004., 9., 10.

¹¹ *Isto*, *Tri spisa*, 10.-12.

¹² Usp.: SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, pisma upućena Ivanu Statiliću te Ivanu, Petru i Faustu Vrančiću, 196., 267., 287., 294., 296.

¹³ Pismo bratu Mihovilu Vrančiću, 20. 3. 1540. u: Sorić, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, 260.-263.

¹⁴ *Isto*, 261.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ Jadranka NERALIĆ, „Kronologija uspona Antuna Vrančića na crkvenoj hijerarhijskoj ljestvici: vatikanski izvori“, *Zbornik o Antunu Vrančiću* (ur. Vilijam LAKIĆ) Šibenik 2005, 111.

bio učinio biskupom, da nije jednom isteklo vrijeme, a drugi put me onemogućila moja dobro poznata krivnja.¹⁷ Iz navedenoga se zaključuje kako se nadao biskupskoj časti i smatrao da bi mu trebala pripasti pa mu je žao što ju nije dobio. Osim toga, iščitava se Vrančićeva sigurnost u uživanje kraljeva povjerenja, odnosno, da mu je dovoljno blizak da ga kralj želi nagraditi biskupskom čašću. Pri sljedećem napredovanju, stjecanju nadbiskupske časti 1569., piše bratu: *O arhiepiskopatu ne trebamo više govoriti ni sanjati. Osim ako se u budućnosti ne dogodi nešto neočekivano, izbor je učinjen... Prenesi ovo što ti je povjereno samo onome u koga imaš povjerenja.*¹⁸ Vidljiva je Vrančićeva velika sreća zbog izbora na čast koju je očito dugo priželjkivao, ali i oprez da se nešto ne bi izjalovilo prije nego izbor bude konačan. U ovom se slučaju primjećuje jednako tako i upozoravanje na diskreciju kao i u ranije citiranom odlomku (v. str. 3.), a može se pretpostaviti kako je razlog tomu svijest o postojanju političkih protivnika koji bi radi vlastitoga interesa onemogućili Vrančićevo napredovanje.

3. Unutarobiteljska pitanja i crkvena karijera

U slučaju Antuna Vrančića, kao i mnogih klerika renesansnoga razdoblja, obiteljski odnosi i crkvena, s njom često i politička karijera povezani su osobom na visokom crkvenom položaju koja mlađem članu obitelji pomaže graditi karijeru. Vrančiću u tom smislu pomaže ujak Ivan Statilić. Kod njega provodi prve godine djetinjstva, zatim se vraća obitelji u Šibenik, odakle 1520. odlazi na školovanje u Padovu, potom u Krakov, pa u Beč.¹⁹ Godine 1530. dolazi na dvor kralja Ivana Zapolje za koga odlazi u diplomatska poslanstva papi Klementu VII., francuskom kralju Franji I., engleskom kralju Henriku VIII., poljskom kralju Sigismundu II. Augustu te pred mletački Senat,²⁰ i u Češku.²¹ Radi sukoba s Jurjem Utješinovićem, vodećim čovjekom na transilvanskom dvoru, Vrančić prelazi u službu Ferdinanda I. Habsburškoga.²² Za njega, odnosno njegova sina Maksimilijana II., obavlja dvije diplomatske misije u Carigrad: 1553.-1557. i 1567. U razdoblju 1557.-1564. obnašao je funkciju careva savjetnika za Ferdinanda I., a 1572. Maksimilijan II. postavlja ga za kraljevskoga namjesnika Ugarske.²³ Usporedno s političkom razvija se i njegova crkvena karijera: godine 1520. stječe skradinski kanonikat, zatim šo-

¹⁷ Pismo bratu Mihovilu Vrančiću, 20. 3. 1540. u: SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, 262.

¹⁸ Pismo bratu Mihovilu Vrančiću, 10. 6. 1569. u: *Isto*, 363.-366.

¹⁹ F. A. GALVANI, *Il re d'armi di Sebenico, Vol I* Naratovich, Venecija 1884., 215.-216.

²⁰ V. BUNYITAY – R. RAPAICS – J. KARÁCSONYI (ur.), *Monumenta Ecclesiastica Tempora Innovatae in Hungaria Religionis Illustrantia II*, Budimpešta, 1906., 449.

²¹ SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, 13.

²² *Isto*, 14.

²³ *Isto*, 14.-15.

mođki arhiđakonat u Vesprenskom kaptolu.²⁴ Godine 1550. postaje kanonikom u Egerskom kaptolu, a sljedeće godine komendatorom opatije sv. Margarite u Pornovu.²⁵ Kralj Ferdinand I. 1557. godine postavlja ga za egerskoga biskupa (potvrđen od pape 1561.), a 1569. Maksimilijan II. za ostrogonskoga nadbiskupa.²⁶

Veoma dobar i reprezentativan izvor za temu unutarobiteljskih pitanja je pismo od 20. ožujka 1540., koje sam Antun Vrančić piše bratu Mihovilu,²⁷ a u čijemu prvom dijelu iznosi svoje dotadašnje napredovanje u crkvenoj i diplomatskoj karijeri. Ovo je pismo značajno ne samo zbog iznesenoga karijernoga puta (što se općenito u izvorima rijetko pronalazi zabilježeno na jednom mjestu, k tome i iz prve ruke) nego i zato što se uz pomoć njega, osobito kada ga se stavi u kontekst drugih Vrančićevih pisama upućenih Mihovilu, može do određene mjere rekonstruirati odnos među braćom. Kada se usporede pisma upućena drugim članovima obitelji može se primijetiti Vrančićevo postavljanje u tim odnosima na različite načine; od vrlo ponizna stava pred ujakom, preko brižnoga, ali nadmoćnoga prema mlađoj braći i nećacima, do potpuno ravnopravnoga odnosa s bratom Mihovilom (Antunu po godinama najbližem) koji mu je cijeloga života bio najprisniji, moglo bi se reći pouzdanik – osoba s kojom je mogao razgovarati o temama od visoke politike do zdravstvenih tegoba, i kod kojeg je uvijek mogao računati na razumijevanje. U navedenom pismu Antun, govoreći u prilog ujaku daje informacije o svom karijernom putu: ... *Poznato mi je moje pravo govoriti s tobom, jer sam stariji. Zbog tvoje neposlušnosti i loših namjera, koje si uvijek prema njemu osjećao, smatraš ga žestokim i iskvarenim. ... u adolescentskoj dobi sretno stekoh skradinski kanonikat; u Ugarskoj zatim, sad već u odrasloj dobi Vesprena, takva posebna njegova briga bijaše do šomodkog arhiđakonata. Otamo me poslao u Italiju, i upisao u gimnaziju u Padovi, pobrine se da se grub i barbarski čovjek transformira u Latina [klasično obrazovanog op. P. B.].*²⁸

Iz ovoga se dijela može iščitati Vrančićev intimni stav prema njegovoj crkvenoj karijeri. To je vidljivo iz dijela pisma u kojem, nabrajajući crkvene časti do kojih mu se Statilić pomogao uspeti, prigovara bratu stav prema ujaku. Vrančić je na svakoj dobivenoj časti, svjestan njihove važnosti, iznimno zahvalan, ali njegova je zahvalnost usmjerena članu obitelji koji mu je pomogao u karijeri. On cijeni napredak i položaj, ali crkvene časti same po sebi ne smatra nečim osobitim (barem to iz ovoga pisma nije vidljivo). Moglo bi se s priličnom sigurnošću zaključiti iako

²⁴ BUNYITAY, RAPAICS, KARÁCSONYI, *Monumenta Ecclesiastica* II, 449.

²⁵ SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, 16.

²⁶ *Isto*, 17.

Za sve crkvene funkcije usp.: NERALIĆ „Kronologija uspona Antuna Vrančića na crkvenoj hijerarhijskoj ljestvici“, 89.-111.

²⁷ Ivan Statilić (oko 1472.-1542.), transilvanski biskup i prepošt vesprenskog kaptola. Obnašao je diplomatsku službu na dvorovima Ludovika II Jagelovića i Ivana Zapolje. Prema *Hrvatska opća enciklopedija*, sv. X, 227.

²⁸ Pismo bratu Mihovilu Vrančiću, 20. 3. 1540. u: SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, 261.

on sam to izrijeckom ne spominje, kako je Antun Vrančić crkvene časti doživljavao primarno kao izvor prihoda, a koje su korisne utoliko što mu osiguravaju društveni ugled i omogućavaju primjenu patronata mlađim članovima obitelji.

Vrančić je po tom pitanju klasični pripadnik renesansne epohe, koja je vidljiva u najuglednijim crkvenim krugovima: Vrančiću crkvena karijera služi za stjecanje društvenoga statusa i može se zaključiti kako je mada su nerazdruživo povezane, podređena političkoj. Karakterističan je i način stjecanja funkcija uz pomoć utjecajnijega člana obitelji, a čemu Vrančić posvećuje značajan dio pisma opisujući na koje mu je sve načine ujak pomogao u karijeri: *Povraćenog tada k sebi, učini me tajnikom kralja Ivana i osigura mi mjesto u vijećima mnogih prinčeva. Uresi me tada prepozitura Starog Budima, obogati transilvanska, koje bi do sad prosperirale, da nije okrutnosti i tiranije Mayladijeve, ali nju će suzbiti njemački princ.*²⁹ U ovom se dijelu pisma dobro vidi Vrančićev interes za politička zbivanja – dodatno ne komentira niti jedan podatak kojega navodi, osim bune Stjepana Majlatha koju je s Emerikom Balassom 1540. podigao protiv kralja Ivana Zapolje,³⁰ dakle, aktualnoga i suvremenicima vjerojatno vrlo zanimljivoga događaja. Indikativno je i očekivanje Ferdinandova kažnjavanja Stjepana Majlatha premda vođe bune upravo njega žele vidjeti na mjestu Ivana Zapolje. Može se zaključiti kako Vrančić iako u tom trenutku Zapoljin čovjek, Ferdinanda smatra poštenim i moralnim vladarom koji nakon podjele sfera (Velikovaradinski mir između Ferdinanda i Zapolje je sklopljen 1538.) ne će iskoristiti unutrašnju političku krizu u Transilvaniji. Zanimljivo je kako Vrančić ne govori ništa o stanju u transilvanskoj biskupiji niti o stanju duša na području gdje obnaša kanonikat *cum cura*.

Dalje u pismu odmiče se od komentiranja političkih događaja i svoju pažnju posvećuje unutarobiteljskim odnosima. Vrančić kritizira brata zbog toga što nije pokoran ujaku i savjetuje ga kako da se ubuduće ponaša: *... Znaš, nije mi nepoznato da te on uvijek smatrao tvrdim, teškim, nezgodnog karaktera i dosta neukrotivim. I sada se toliko čudiš što toliki gospodin ulaže toliki trud u svađu s muhom i vodit će, kako kažeš, beskrajni rat.* Vrančić ne dovodi u pitanje ujakovu objektivnost i staje na njegovu stranu: *Što se mene tiče, niti se mogu, niti želim iz toga isključiti. U meni nema zaštite ni pomoći za tebe, tako mi je važna ova stvar! Sad moraš prestati biti nepravedan prema ujaku, jer je on od nas najpravedniji.*³¹ Kako bi dodatno naglasio ujakovu vrijednost Vrančić dijelom umanjuje svoju, ali ipak bratu daje do znanja kako je on (Antun) mnogo bliži ujakovu primjeru pa ga potiče da mu se i sam približi: *Sretno ću sve izdržati, čak i ako krene loše, samo*

²⁹ Isto.

³⁰ Aleksandra KOLARIĆ, „Juraj Utješenović i njegovo doba“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1999., 129.

³¹ Pismo bratu Mihovilu Vrančiću, 20. 3. 1540. u: SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, 263.

da njega uzdignem i učinim najvećim, bit ću sretan i ako budem najtanja Statilićeva sjena. Brate, nećeš zažaliti ako se u tome povedeš za mnom i živiš po njegovom primjeru. Zbogom. Alba Iulia u Transilvaniji. 20. ožujka 1540.³²

Upravo je odanost obitelji još jedan bitan faktor u sagledavanju Vrančića kao osobe i svakako među najizraženijim dijelovima njegove osobnosti. Vrančić velik dio svoga uspjeha (ne negirajući mu pritom sposobnost) duguje Ivanu Statiliću, zahvaljujući kome je postavljan na crkvene časti – sasvim u skladu s trendovima vremena. Naime, u razdoblju renesanse, a osobito od pontifikata Siksta IV. crkvene se časti i nadarbine često dodjeljuju po ključu obiteljskih veza.³³ Vrančićev ujak Ivan Statilić bio je transilvanski biskup te je kao takav mogao samostalno dodjeljivati male nadarbine (*beneficia collativa*) i nadarbine onih crkava pod njegovom jurisdikcijom koje su podigli patroni (prema „pravu vlastite crkve“, preuzetom iz grčke tradicije),³⁴ odnosno, mogao je biti utjecajan posrednik kod pape za druge nadarbine.³⁵

Iz citiranoga je pisma očita odanost ujaku – navodeći svoje časti koje mu je Statilić omogućio on podsjeća brata koliku je korist cijeloj obitelji time učinio. Kraj pisma je ne samo iznimno upečatljiv (velik je Vrančićev literalni talent³⁶ i sposobnost isticanja poante i pomoću stila, a ne samo sadržaja izrečenog) već i iznimno emotivan. Vrančić, koji je u tom trenutku već postigao mnogo u životu, uzvisuje Statilića unizujući sebe izjavom da ne samo kako nikada ne će biti kao Statilić, nego kako koliko god bio ambiciozan ne će tomu niti težiti. Izjavljuje kako će biti zadovoljan ako bude kao njegova najsitnija sjena. Iako je „najsitnija Statilićeva sjena“ stilska forma, ta izjava odaje kako unatoč ambicioznosti postoje ljudi od kojih ne pretendira biti bolji. Skloniji smo taj stav pripisati zahvalnosti i privrženosti (i zbog konteksta ovoga pisma i odnosa s ujakom uopće³⁷) koja se iskazuje i na taj način iako nema razloga ne pretpostaviti (ali ni potvrde da je tako) kako je Vrančić Statilića smatrao objektivno boljim od sebe.

³² BUNYITAY – RAPAICS – KARÁCSONYI (ur.), *Monumenta Ecclesiastica*, 448.-449. S latinskoga prevela Petra Babić.

³³ Usp. Adam BELLOW, *In Praise of Nepotism* (New York, 2004.), 196; K. J. P. LOWE, *Church and Politics in Renaissance Italy*, Cambridge 1993., 48; Jadranka NERALIĆ, *Put do crkvene nadarbine*, Split 2007., 107.-111, 173.-193.

³⁴ NERALIĆ, *Put do crkvene nadarbine*, 110.-111.

³⁵ *Isto*, 179.

³⁶ Šime DEMO, „Govori Antuna Vrančića u svjetlu antičke retoričke teorije“, 153.

³⁷ V. pisma upućena Ivanu Statiliću u: SORIĆ, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića*, 244., 245., 258., 264., 266., 270., 287., 294., 296.

ZAKLJUČAK

Analiza odabranih pisama diplomata i prelata Antuna Vrančića pokazuje kako je riječ o renesansnom humanistu u punom smislu, čiji je izvor prihoda, time i ono što mu omogućuje toliko široko djelovanje, kanonička prebenda. Vrančić drži i koristi nekoliko crkvenih časti i s njima povezanih nadarbina, ali kanonikat i prihode od njega spominje samo na dva mjesta. To ide u prilog tezi kako crkvene časti niže na hijerarhijskoj ljestvici doživljava isključivo kao izvor prihoda, a sebe vidi primarno kao političara i diplomata. Upravo mu je uspješna diplomatska aktivnost osigurala kraljevsku nagradu u vidu biskupske i kasnije nadbiskupske časti. Više crkvene časti, biskupska i nadbiskupska, također mu dijelom služe stjecanju položaja u svjetovnom društvu jer preko njih ulazi u Kraljevsko vijeće. Međutim, potrebno je istaknuti kako je nadbiskupska čast sama po sebi za svakoga klerika uglednija od bilo koje političke. Kroz Vrančićeve komentare stjecanja ili neuspješnoga stjecanja pojedine časti vidljiva je njegova karijerna ambicija, a otkriva se i njegovo emocionalno stanje (razočaranje zbog izmaknuća biskupske časti i velika sreća po stjecanju nadbiskupske) uzrokovano tim događajima.

U pismu bratu stjecanje određenih časti navodi kao potvrdu sazrijevanja i napredovanja paralelno na osobnom i političkom planu, a više su crkvene časti ono što Vrančića kvalificira za mjesto na dvoru (i Zapoljinom i Ferdinandovom), gdje jača njegov politički utjecaj. Kroz pisma bratu iščitava se i druga dimenzija Vrančićeve osobe – velika odanost obitelji i lojalnost ujaku. To je vidljivo iz odlomaka u kojima ga savjetuje da se bolje ponaša prema ujaku i da mu, u karakternom smislu, nastoji postati što sličniji. Odanost obitelji u cjelini iščitava se iz drugih pisama kojima se ovaj rad radi ograničenoga opsega nije bavio. Kada se analizirano pismo stavi u njihov kontekst zaključuje se kako je privržen svim članovima svoje obitelji, a ne samo ujaku, koga ipak najviše cijeni.

Zaključno bih predložila ljestvicu Vrančićevih odanosti: 1. pripadnost obitelji, 2. pripadnost političkoj sceni, 3. pripadnost hijerarhiji Katoličke crkve. Koliko god bio ambiciozan u izgradnji karijere iz svake je riječi vidljiva njegova briga o cijeloj obitelji. Izrazito mu je stalo da u obitelji vladaju mir i harmonija i nastoji poticati mlađe članove obitelji na učenje i rad. Najviše pak emocija pokazuje kada je riječ o ujaku Ivanu Statiliću, prema kojem osjeća golemu zahvalnost i postavlja ga na pijedestal. Jedino je u pismima Statiliću i o Statiliću Vrančić izgubio suzdržanost te je izmakla iz svijesti potreba da se u svakom trenutku prikaže u što boljem svjetlu.

LITERATURA

1. BELLOW, Adam, *In Praise of Nepotism*, New York 2004.
2. BUNYITAY, V. – RAPAICS, R. – KARÁCSONYI, J. (ur.), *Monumenta Ecclesiastica Tempora Innovatae in Hungaria Religionis Illustrantia II*, Budimpešta 1906.
3. DEMO, Šime, „Govori Antuna Vrančića u svjetlu antičke retoričke teorije“, *Zbornik o Antonu Vrančiću* (ur. Vilijam LAKIĆ), Šibenik 2005., 133.-154.
4. DEMO, Šime *Tri spisa*, Šibenik 2004.
5. GALVANI, F. A.. *Il re d'armi di Sebenico, Vol I.*, Venecija 1884.
6. GLAVAŠ, Suzana, *Antun Vrančić – portret šibenskog humanista od Alberta Fortisa do Riccarda Orestona*, Zagreb 1997.
7. KOLARIĆ, Aleksandra, „Juraj Utješnović i njegovo doba“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, Zagreb 1999., 119.-133.
8. LOWE, K. J. P., *Church and Politics in Renaissance Italy*, Cambridge 1993.
9. MARTINOVIĆ, Ivica, *Žanrovi hrvatske filozofske baštine od 15. do 18. stoljeća*, Split 2011.
10. NERALIĆ, Jadranka, „Kronologija uspona Antuna Vrančića na crkvenoj hijerarhijskoj ljestvici: vatikanski izvori“, *Zbornik o Antonu Vrančiću*, (ur. Vilijam Lakić), Šibenik 2005., 89.-111.
11. NERALIĆ, Jadranka, *Put do crkvene nadarbine*, Split 2007.
12. NOVAKOVIĆ, Darko, *Latinsko pjesništvo hrvatskog humanizma; Jan Panonije; Ilija Crijević; Antun Vrančić*, Zagreb 1994.
13. SORIĆ, Diana „La lettura umanistica di Antonio Veranzio“, *Systasis*, 24/2014., 1.-13.
14. SORIĆ, Diana, *Klasifikacija pisama Antuna Vrančića*, Zadar 2009.
15. SORIĆ, Diana, *Obiteljska korespondencija Antuna Vrančića: kritičko izdanje rukopisa i jezičnostilske osobitosti*, Zadar 2013.
16. Sorić, Diana, „Obiteljski korespondenti Antuna Vrančića (1504.-1573.): Biografski podaci i lokacija rukopisne građe“, *Povijesni prilozi*, 47/2014, 35.-61.
17. SORIĆ, Diana. „Pismom protiv nepoželjnih čitatelja: kodirane poruke Mihovila i Antuna Vrančića“, *Colloquia Maruliana*, 23/2014., 119.-131.
18. TVRTKOVIĆ, Tamara. *Antun Vrančić u djelu “De Illyrico Caesaribusque Illyricis” Ivana Tomka Mrnavića*, Šibenik 2005.
19. TVRTKOVIĆ, Tamara, *Ivan Tomko Mrnavić, Vita Petri Berislavi - Životopis Petra Berislavića*, Zagreb 2008.
20. VUKASOVIĆ, Ante, *Graditelji mostova hrvatsko-slovačkoga prijateljstva*, Zagreb 2000.

PETRA BABIĆ

**Self-representation and Canon's Multiple Identities.
On Antun Vrančić from Family Correspondence**

Summary

Antun Vrančić held high ecclesiastical positions but perceived them only as a means to ensure carrier to younger members of the Vrančić family, the same way his uncle, Ivan Statilić, ensured his, and as a proof of and in the same time mean to secular career. He was given the episcopal honor of Eger and archiepiscopacy of Esztergom as a reward for two diplomatic missions to the Constantinople. These high ecclesiastic positions were for Vrančić success in the sphere of lay politics, as well. I propose this hierarchy of Vrančić's priorities (and loyalties): to his family first, then political career and success, and him being a member of the ecclesiastical hierarchy, as last.

Key words: Antun Vrančić, canonicate, church career, diplomacy

Razlozi i načini mitologizacije povijesti

Mitološka slika Jadrana u Apolonijevom spjevu o Argonautima*

Na trima primjerima iz Apolonijeva spjeva o Argonautima (Artemidini otoci/ Apsirtidi, narod Hileja i otok Crna Kerkira) analiziraju se korelacije s drugim izvorima starih pisaca. Naglasak je na međuodnosu mitološke slike i povijesnoga konteksta. Postavlja se pitanje u kojoj se mjeri u odabranim primjerima mogu uočiti starije grčke tradicije i iskustva koja su proizašla kao rezultat izravnoga ili posrednoga grčkoga kontakta s istočnom jadranskom obalom.

Ključne riječi: Apolonije Rođanin, spjev o Argonautima, Jadran, Artemidini otoci, Hileji, Crna Korkira

1. Uvod

Helenistički pisac Apolonije Rođanin rođen je po svoj prilici na početku 3. stoljeća pr. Kr. u Aleksandriji ili Naukratidi.¹ Podaci o njegovu životu relativno su oskudni.² Pretpostavlja se da je svojevoljno otišao iz Aleksandrije na otok Rod, jer je između njega i pisca Kalimaha izbio stanoviti sukob.³ Iako ne treba zanemariti

* Za određene dijelove ovoga rada korišten je autorov diplomski rad (*Ženska božanstva na Jadranu u odnosu prema grčkim mitovima o Jadranu*) koji je obranjen 17. lipnja 2016. pod mentorstvom prof. dr. sc. Marine Milićević Bradač i pred članovima komisije dr. sc. Dinom Demic-helijem i dr. sc. Janjom Mavrović Mokos.

¹ Izvori za mjesto rođenja: Aleksandrija (*Strab.* XIV, 6, 5; *Vit. Apoll. Rhod.* I i II; *Suid.* s. v. Ἀπολλώνιος) ili Naukratida (*Athen.* VII, 283d; *Ael. nat. an.* XV, 23). Opširnije: G. KNAACK, „Apollonius“, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (dalje: *RE*), Band II, 1, Stuttgart 1895., 126.

² O Apolonijevom životu govore dva kratka životopisa iz Sude (*Vit. Apoll. Rhod.* I i II) od kojih je prvi opširniji (G. KNAACK, „Apollonius“, 126.).

³ Izvor: *Vit. Apoll. Rhod.* I. Opširnije o odnosu Kalimaha i Apolonija (G. KNAACK, „Apollonius“, 126.-130.; Eric Arthur BARBER, „Apollonius (I) Rhodius“, *The Oxford Classical Dictionary*, (gl. ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al.), Oxford 1961., 70.

znatnu dramaturšku obojenost njihova neslaganja, na temelju analize Apolonijeve i Kalimahove poezije nije isključen stilistički konflikt i nesporazum oko organizacije građe.⁴ Kad je na Rodu preradio ep, Apolonije se vratio u Aleksandriju i stekao veliku slavu. Tijekom vladavine Ptolemeja II. Filadelfa, imenovan je upraviteljem slavne Aleksandrijske knjižnice, a pod njegovom palicom nastavljen je rad na katalogizaciji i sistematizaciji antičke književne građe.⁵ Osim bibliotekarstva, pretpostavlja se da je bio osobni učitelj ptolemejskih prinčeva među kojima je prijestolje kasnije preuzeo Ptolemej III. Euerget.⁶ Na mjestu glavnoga bibliotekara zamijenio ga je znameniti učenjak Eratosten vjerojatno u četrdesetim godinama 3. st. pr. Kr.⁷ Apolonije je umro u drugoj polovici 3. stoljeća, a 235. ili 215. navode se kao moguće godine smrti.⁸

Njegova su najpoznatija ostavština *Djela Argonauta* (grč. Ἀργοναυτικά). Autor opisuje doživljaje jolkijskoga kraljevića Jazona i grčkih junaka od pripreme putovanja u Kolhidu do zahtjevnoga povratka u Grčku. Mit o Argonautima poznat je od početaka grčke književnosti (*Hom. Od. XII, 69-72; Hes. Theog. 992-1002; Pind. Pyth. IV, 67-250* i dr.), a brojni su pisci konstantno intervenirali u sadržaj.⁹ Apolonijev je književni pothvat prvi pokušaj sistematizacije cjelokupnoga mitološkoga ciklusa.¹⁰ Književna analiza ovoga spjeva ističe revitalizaciju i sistematizaciju drevne mitološke priče o Argonautima uz inkorporaciju inovativnih elemenata.¹¹ U stihovima su naglašena nova helenistička obilježja, od kojih valja izdvojiti stil, etiološke priče, nove geografske elemente, težnju za skladom, klasificiranjem i determinizmom.¹²

Iako helenistički trendovi teže oslobađanju od uhodanih okvira arhaike i klasičke, Apolonije nastoji biti što sličniji Homeru.¹³ Taj se fenomen odražava u stilu i jezičnim karakteristikama, poput brojnih složenica, formula, imitacije starijega jonskoga narječja itd.¹⁴ Ipak, u cjelokupnoj slici razabiru se starije i mlađe grčke tradicije. Pomna akumulacija, aranžiranje i katalogiziranje antičkih tekstova

⁴ Albin LESKY, *Povijest grčke književnosti*, preveo Zdeslav Dukat, Zagreb 2001., 711.-712.

⁵ *Isto*, 687.

⁶ *Isto*, 713.

⁷ Prema Oksirinhijskom papirusu Apolonijev prethodnik bio je Zenodot, a nasljednik Eratosten. Eratostena je pak zamijenio Apolonije Eidograf (*POxy. 1241*). E. A. BARBER, „Apollonius (I) Rhodius“, 70.

⁸ A. LESKY, *Povijest grčke književnosti*, 713.

⁹ O. JESSEN, „Argonautai“, *RE*, Band II, 1, Stuttgart 1895., 745.-749.; E. A. BARBER, „Apollonius (I) Rhodius“, 87.

¹⁰ Marko VIŠIĆ, uvodna studija, *Ep o Argonautima*, Podgorica 1998., 23.-31.

¹¹ G. KNAACK, „Apollonius“, 131.-135.; E. A. BARBER, „Apollonius (I) Rhodius“, 70. Novija literatura: Richard HUNTER, predgovor i komentar, *Argonautica: Book IV*, Cambridge 2015.

¹² Opširnije: M. VIŠIĆ, uvodna studija, *Ep o Argonautima*, 16.-18.; A. LESKY, *Povijest grčke književnosti*, 717.

¹³ R. HUNTER, predgovor i komentar, *Argonautica*, 12.

¹⁴ A. LESKY, *Povijest grčke književnosti*, 713.

rezultirali su uključivanjem različitih znanja u sadržaj spjeva.¹⁵ Autorova erudicija produkt je starinarskoga rada u knjižnici aleksandrijskoga Muzeja, čija je obilna književna građa omogućavala široki spektar istraživanja.¹⁶ Ondje je Apolonije mogao posegnuti za starijim i suvremenim djelima, uključivši tako brojne predaje u svoj uradak. Književna raščlamba pokazuje kako se pisac zasigurno koristio Hesiodom, Eumelom, logografima, Pindarom, Herodotovom *Povijesti*, Ksenofontovom *Anabazom* i brojnom drugom ostavštinom grčke književnosti.¹⁷ Nesačuvani Apolonijevi radovi o Homeru, Hesiodu, Arhilohu i Antimahu otkrivaju veliki istraživački interes za stariju grčku književnost.¹⁸ Rođanin je posebnu pažnju poklonio Homerovim djelima što je vidljivo u brojnim poveznicama *Odiseje* i spjeva o Argonautima.¹⁹

2. Jadran u spjevu o Argonautima

Značajnu obradu jadranskih motiva u Apolonijevu spjevu načinio je akademik Radoslav Katičić. Sustavno je obradio najvažnije odlomke i pripadajuće sholije u članku *Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina*.²⁰ Njegov rad sadrži interpretacije jadranskih zemljopisnih pojmova kojima se koristio helenistički autor. Zato se Katičićevo istraživanje iscrpno upotrebljava u ovome radu.

Za podatke o Jadranskom moru od velike je važnosti sadržaj četvrte knjige Apolonijeva spjeva. Povratak u Grčku vodio je Argonaute kroz Kronovo more (*Apoll. Rhod.* IV. 323-580). Spomenuti toponimi potvrđuju da je riječ o Jadranu, a isto napominje i Apolonijev sholijast:

Κρονίην ἄλλα· τὸν Ἀδρίαν φησί· ἐνταῦθα γὰρ τὸν Κρόνον κατωκηκέναι φασίν.

Schol. ad Apoll. Rhod. IV, 327

Kronovo more: govori o Jadranu; tamo, naime, kažu da se Kron nastanio.

prijevod: R. Katičić, „Podunavlje i Jadran“, 61.

¹⁵ G. William THALMANN, *Apollonius of Rhodes and the Spaces of Hellenism: Classical Culture and Society*, Oxford-New York 2011., 35.

¹⁶ *Isto*, 35.; 206.-207.

¹⁷ A. LESKY, *Povijest grčke književnosti*, 713.

¹⁸ *Isto*, 715.

¹⁹ Detaljna usporedba *Odiseje* i spjeva o Argonautima: Karl MEULI, *Odysee und Argonautika; Untersuchungen zur griechischen Sagengeschichte und zum Epos*, Berlin 1921. Novija literatura: R. HUNTER, predgovor i komentar, *Argonautica*, 14.-21.

²⁰ Članak je prvi puta izdan 1970. godina: Radoslav KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina“, *Godišnjak Akademije nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 7, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 5 (ur. A. Benac), Sarajevo 1970., 71.-132., a ponovo tiskan u monografiji *Illyricum mythologicum: Radoslav KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina“, Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., 31.-114.

Apolonije je u više od dvjesto stihova spomenuo jadranske zemljopisne, povijesne i etnografske pojmove koji su vrlo vrijedni u istraživanju stare povijesti.

2.1. Artemidini otoci

Nakon uplovljavanja u Kronovo more Argonauti su zapazili dva Artemidina Brigijska otoka nedaleko od ušća rijeke Istra (*Apoll. Rhod.* IV, 330). Kolšani se ondje nisu usudili postaviti zasjedu, jer su oba otoka bila sveta. Na jednom od njih nalazio se Artemidin hram (*Apoll. Rhod.* IV, 329-335). Nedugo zatim Jazon je na tome otoku ubio Medejiina brata Apsirta. Po njegovu vječnom počivalištu, otoci su promijenili ime i od tada se nazivaju Apsirtidima (*Apoll. Rhod.* IV, 480-481). Iako postoji nekoliko verzija mita o mjestu kraljevičeva ubojstva,²¹ Apolonije je prvi poznati autor koji je spomenuo Apsirtovu smrt na otocima u Kronovu moru.

Pišući o Jadranu, antički geografi Apsirtidima nazivaju otoke Cres i Lošinj. Ubikacija otočja čini se poprilično pouzdanom, jer njihov zemljopisni položaj i kontekst precizno donose Artemidor (*ad Marc. Epit.* IV, 10), Strabon (*Strab.* II, 5, 20), Pomponije Mela (II, 114) i Klaudije Ptolemej (*Geog.* II, 16, 8).²² Međutim, u kontekstu priče o Apsirtovom ubojstvu na Jadranu, rijetko se pojavljuje vijest da su se otoci nekada nazivali Artemidinima. Osim Apolonija, slične podatke navode rimski mitograf Higin²³ i Pseudo Aristotel u *De mirabilibus auscultationibus*. Higin piše da je Apsirt ubijen na Minervinu otoku, gdje su Kolšani u spomen na kraljevića podigli grad imenom Apsor (*Hyg. Fab.* 23).²⁴ U Pseudo Aristotelovu

²¹ Čini se da je najstarija verzija o Apsirtovu ubojstvu u Kolhidi. Tako pišu Ferekid (*Schol. ad Apoll. Rhod.* IV, 223), Sofoklo (*Schol. ad Apoll. Rhod.* IV, 228), Euripid i Kalimah (*Schol. ad Eur. Med.* IV, 1334), Likofron (*Lycoph.* 1318), Statije i njegov sholijast (*Stat. Theb.* 5, 457) i drugi. Pojavljuje se ideja da je Apsirt ubijen na crnomorskim Apsirtidima. Takav se podatak nalazi u Pseudo Orfejevom epu (*Orph.* 1033) ili kod Apolodora (*Bibl.* I, 9, 25, 3). Ovidije piše da je Medeja ubila brata kod Toma na Crnome moru (*Trist.* III, 9, 5; *Steph. Byz.* s. v. Τομεύς). Prema: R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 73.-74.

²² O tome detaljno: R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 73.-74.; Mate KRŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula 1997., 57.-58.

²³ Vjerojatno izmišljeni autor pod čijim se imenom sačuvao mitološki priručnik *Rodoslovlja* ili *Priče* (*Genealogiae* ili *Fabulae*). Djelo se datira u 2. stoljeće. („Higin“, *Leksikon antičkih autora*, Zagreb 1996., 277.).

²⁴ Bruna Kuntić-Makvić pretpostavlja da je Higin zamijenio Artemidu Minervom, jer su obje Zeusove (Jupitrove) kćeri. Budući da je samo Minerva Jupitrova kći *par excellence* (rođena iz njegove glave), Higin je mogao pomiješati te dvije božice, jer se u 334. stihu četvrte knjige spjeva otok u Jadranu spominje kao otok Zeusove kćeri. (Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Ljepokosa Korkira“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova (znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18. – 20. travnja 1991.)*, sv. 20, (ur. B. Čečuk), Zagreb 2001., 180., bilješka 36.) Autorica smatra da je uzrok objema književnim intervencijama bio utjecaj predaje o nekoj domaćoj božici, čije se kompetencije podudaraju s Artemidinim ili Minervinim (Ista, „Otok Zeusove kćeri“, *Međunarodno arheološko savjetovanje „Kultovi i vjerovanja kroz povijesna razdoblja“ Pula 23. – 27. studenoga 2004.*(knjižica sažetaka), Pula

djelu problematizira se fantastičan put iz Crnoga mora u Jadran tijekom kojega je Medeja na jednom od jadranskih otoka sagradila hram božici Artemidi (*Mir. ausc.* 105a). S obzirom na vremenski kontekst, obojica su mogli preuzeti podatak iz spjeva o Argonautima, pridodajući manje ili veće sadržajne intervencije. Ipak, takav bi podatak mogao biti i stariji od Apolonijeva vremena. Neke od premisa za takvu ideju su anakroni termini u opisu Jadranskoga mora, ali i dominantna arhaizacija u cijelome epu koja se uklapa u mitološki vremenski kontekst. Dobar je primjer izostanak imena otoka Fara u jadranskoj ruti, a s druge strane uključivanje Pitijeje (*Apoll. Rhod.* IV, 565). Također, naziv za Jadran – Kronovo more (grč. Κρονίη ἄλς), pripada vremensnijoj mitološkoj slici o zapadu (*Apoll. Rhod.* IV, 327; 509; 548).²⁵ Sudeći po tome, i Artemidini bi otoci pripadali starijemu zemljopisnome horizontu grčke predaje o Jadranu.

Nema sumnje da podatak o Artemidinim otocima i božičinu hramu ima veliku važnost za kontekst radnje Apolonijeva spjeva. Kolšani se nisu iskrcali na taj otok, jer bi počinili svetogrđe. Tako su se Argonauti spasili od sigurne pogibelji, jer su Apsirtovi ljudi već bili opsjeli okolne obale i otoke (*Apoll. Rhod.* IV, 332-333). Ubojstvo kolhid-skoga kraljevića na trijemu Artemidina hrama povećava Jazonovu krivnju. On, dakle, nije počinio samo ubojstvo, nego i sramotnu uvredu glavnoj zaštitnici rodnooga grada Jolka.²⁶ Taj je veliki grijeh jedan od glavnih razloga zašto su Zeus i Hera protjerali Argonaute iz Jadrana dalje na zapad (*Apoll. Rhod.* IV, 576-588).²⁷ Događaji na otocima prekretnica su u mitološkoj radnji i imaju veliku ulogu u gradaciji priče. Međutim, nije jasno je li autor Artemidine otoke i hram izmaštao ili je raspolagao nekim konkretnim podatkom o Jadranu. Apolonijev pomni trud i rad u Aleksandrijskoj biblioteci mogli bi upućivati na neki izgubljeni izvor koji je pomnije opisivao jadransku obalu.

Jedan kasniji izvještaj sadrži neobičan etnografski podatak koji ima podudarne točke. Autor fragmenta je grčki povjesničar drugoga stoljeća, Flegont iz Trala. Iako se ne odnosi izravno na Apsirtide, pisac spominje špilju nazvanu po Artemidi, gdje leže velike kosti:

Ἐν Δαλματία τε ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος καλουμένῳ σπηλαίῳ ἔστιν ἰδεῖν
πολλὰ σῶματα, ὧν τὰ τῆς πλευρᾶς ὅστεα ὑπερβάλλει ἐκκαίδεκα πῆχεις.

FGrH 257 F 36, 12

U Dalmaciji se u pećini zvanoj Artemidina mogu vidjeti mnoga tijela čija rebra prelaze jedanaest kubita.

prijevod: Milićević Bradač i Karavanić 2015, 112.

2004., 44.-45.). Benedetta Rossignoli piše da je Higinova predaja inspirirana atenskom religijskom matricom. Ona bi bila rezultat trgovačkoga prodora u Jadran tijekom sredine 5. stoljeća (Benedetta ROSSIGNOLI, *L'Adriatico greco: culti e miti minori*, Rim 2004., 98.).

²⁵ R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 64-65.; M. KRIZMAN, „Antička svjedočanstva“, 56.

²⁶ Jane Ellen, HARRISON, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge 1908., 69.-70.; G. W. THALMANN, *Apollonius of Rhodes*, 174.

²⁷ J. E. HARRISON, *Prolegomena*, 69.-70.

Dakle, autor je smjestio špilju punu golemih kostiju nekamo u Dalmaciju.²⁸ U kontekstu njegova vremena (2. st.) to je široki pojam koji zahvaća veći dio jadranskih otoka, kopna i unutrašnjosti od Kvarnera do rijeke Drima. Međutim, valja primijetiti da Flegontov koncept snažno podsjeća na Apolonijev mit o ubojstvu Apsirta i Kolšana na sjevernom Jadranu te njihovim kostima kojima je suđeno ležati u tuđini.²⁹ Štoviše, divovska veličina opisanih kostiju podsjeća na predaje o herojskim ostacima diljem antičkoga svijeta. Sličan je slučaj zabilježen kod Herodota koji piše da su Orestove kosti u Tegeji bile duge sedam kubita (*Hdt.* I, 67-68). Goleme su bile i Tezejeve kosti (*Plut. Thes.* 35-36; *Diod.* IV, 62, 4; *Paus.* I, 176) te ostaci s Krete poistovječeni s mitološkim likovima Otom i Orionom (*Solin.* I, 91). Povrh svega, dalmatinska je pećina također nazvana po Artemidi kao i sjeverno-jadranski otoci.

Artemidino ime u spomenutim izvorima navodi na razmišljanje da su pisci mogli biti inspirirani nekim vrelom koje je sadržavalo podatke o autohtonoj kulturnoj situaciji. Takav su fenomen mogli interpretirati pomoću vlastitoga mitološkoga sustava. Osim povijesnih izvora, na grčko tumačenje (*interpretatio Graeca*) možda upućuju i arheološki nalazi. Artemidin je kult tijekom klasičnoga i helenističkoga doba potvrđen na srednjem Jadranu, osobito na mjestima sirakuške kolonizacije 4. stoljeća. Dva viška natpisa govore o štovanju Artemide Ferejske (Ἄρτεμις Φεραία).³⁰ Jelen kao Artemidin simbol pojavljuje se na reversu isejškoga novca 3. stoljeća.³¹ Na reversu novca kralja Baleja rustikalno je prikazana Artemida ili Artemida-Hekata u hitonu s bakljom i kopljima u rukama.³² Božicu

²⁸ U literaturi se različito tumači gdje bi bila Artemidina pećina. Po jednom bi se nalazila na morskoj obali u blizini Splita (Adrienne MAYOR i Alan P. DODSON, *The First Fossil Hunters. Paleontology in Greek and Roman Times*, Princeton 2001, 331.). Ta se ideja se temelji na lokaciji s Peutingerove karte gdje se na Marjanu pojavljuje toponim *Ad Dianam* (*Tab. Peutin.* 324). Isto spominje i Ivan Lučić (Ivan LUCIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I*, preveo J. Stipišić, Split 1979., I, 3, 76.). Na temelju piščeva književnoga konteksta i ostataka stepskoga bizona iz Mujine pećine kod Kaštela, Marina Milićević Bradač i Ivor Karavanić predlažu da se Flegontov fragment odnosi na neku lokaciju u srednjoj Dalmaciji (Marina MILIĆEVIĆ BRADAČ, Ivor KARAVANIĆ, „Flegon iz Trala i fosili Dalmacije“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (dalje: VAHD) 108/2015., 114.-116.). Pretpostavlja se da bi velike kosti od jedanaest kubita (oko 4, 5 m) mogle pripadati kitovima. Ipak, na širem dalmatinskom području takve nisu pronađene (*Isto*, 115.-116.).

²⁹ B. ROSSIGNOLI, *L'Adriatico greco*, 84.

³⁰ Natpis glasi: Ἀρτέμιδι/ Φεραία Κ[ό]τιν/τος. Treći red nije pouzdan predlaže se Δρ[ομω]ν, δ[ω]ρον ili [β]ω[μ]ov. Vidi detaljno: Josip BRUNŠMID, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, Split 1998., 32.-33.; B. ROSSIGNOLI, *L'Adriatico greco*, 72.

³¹ Barclay Vincent HEAD, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, Oxford 1911², 318.= Maja BONAČIĆ MANDINIĆ, *Greek Coins displayed in the Archaeological Museum Split*, Split 2004., br. 173.-176., 94.; B. ROSSIGNOLI, *L'Adriatico greco*, 87.

³² B. V. HEAD, *Historia Numorum*, 318.; Duje RENDIĆ-MIOČEVIĆ, „Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* (dalje: VAMZ), 3/1972., br. 6.-7., 73.; M. BONAČIĆ MANDINIĆ, *Greek Coins*, 106.-111., br. 202.-214.

također prikazuje brončana glava s Visa izrađena u praksiteljskoj tradiciji i datirana oko 300. g. pr. Kr.³³

Međutim, na kvarnerskim otocima zasada nema brojnih grčkih nalaza, niti tijekom kasne klasike, niti helenizma.³⁴ Kao najučestaliji razlog tomu navodi se jaka liburnska talasokracija.³⁵ Međutim, sve veći broj arhajskih nalaza u liburnskom arheološkom kontekstu dovodi u pitanje njihovo neprijateljstvo s Grcima.³⁶ Također, zamjetan utjecaj Etruščana na histarsku kulturu govori u prilog živim kontaktima u 7. i 6. st. pr. Kr na sjevernom Jadranu.³⁷

Mnogo kasnijem arheološkom horizontu pripada kult Dijane identificiran u Seniji.³⁸ Dva natpisa posvećena toj božici potječu iz antoninskoga razdoblja. Iako Glavičić smatra da su kult morali donijeti Italici, ne odbacuje ideju da je Dijana mogla biti izjednačena s nekom epihorskom božicom podudarne naravi.³⁹ Osim toga, cjelokupnoj se slici pridružuju česta imena autohtonih histarskih i liburnskih božica, koja potječu s rimskih natpisa na istočnoj istarskoj obali.⁴⁰ Tako bi Apolonijev podatak o jadranskim Artemidinim otocima imao uporišta u kulturnoj situaciji kvarnerskoga zaljeva. Usmeni ili literarni izvor mogao je biti suvremen Apoloniju, ali zbog historijsko-geografskoga konteksta kojim se autor koristi logično je pretpostaviti da je stariji. Prvenstveno treba istaknuti djela logografa i razne antičke peljare.

³³ Nenad CAMBI, „Head of the Goddess from Issa (the island of Vis)“, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, (ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin), Split 2002., 304.-305.

³⁴ Jasminka ČUS-RUKONIĆ, „Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja“, *Zbornik Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979.)*, sv.7, (gl. ur. Ž. Rapanić), Zagreb 1982., 15.-16.; ISTA, *Najnovija arheološka nalazišta u gradu Cresu*, Mali Lošinj 2014., 13.-15.

³⁵ Šime BATOVIĆ, „Iz ranog željeznog doba Liburnije“, *Diadora* 1/1960., 72.-79.; Mate SUIĆ, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981., 27.-90.; Marin ZANINOVIĆ, „Liburnia militaris“, *Opuscula archaeologica* 13/1988., 52.

³⁶ Detaljnije: Šime BATOVIĆ, „Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l’Adriatique.“, *VAHD* 77/1984.: 37.-62. Novi nalazi u: Lucijana ŠEŠELJ, *Promunturium Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, doktorska disertacija, Zadar 2009., 418.-422. i Marin ZANINOVIĆ, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015., 82.-87.

³⁷ Kristina MIHOVILIĆ, „Histri i Etruščani“, *Histri i Etruščani - Arheološki muzej Istre u Puli (katalog izložbe)*, (ur. V. Girardi Jurkić), Pula 1986., 22.-28.

³⁸ Miroslav GLAVIČIĆ, „Natpisi antičke Senije“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)* 33/1993., br. 20, 66.-67. i Blaženka LJUBOVIĆ, *Senj u prapovijesti, antici i ranom srednjem vijeku*, Senj 2000., 69.-70. (br. 42 i 43)

³⁹ *Isto*, 66.-67.

⁴⁰ Marjeta ŠAŠEL KOS, „Histrian and Liburnian Goddesses“, *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteen Century*, (ur. M. Kokole), Ljubljana 2006., 63.-81.

2.2. Hileji i Hilički poluotok

Nakon Apsirtova ubojstva Argonauti su otplovili prema Elektridima, a zatim prema jugu. Na putu su pristali u hilejskoj zemlji. Ondje narod Hileja nije postupio neprijateljski, već su im pomogli. Zato im je Jazon poklonio Apolonov zlatni tro-nožac koji je garantirao sigurnost od neprijatelja (*Apoll. Rhod. IV, 522-536*).

Apolonije potom retrogradnim prepričavanjem spominje podrijetlo Hileja i njihova predvodnika junaka Hila, čiji su roditelji Heraklo i nimfa Melita. Zbog sukoba s korkirskim kraljem, Hilo je odselio s jonske Korkire i poveo starosjedilačku družinu koja je naselila obale Kronova mora (*Apoll. Rhod. IV, 537-551*).

Zahvaljujući arheološkim istraživanjima koja su provedena od 1995. do 1997. godine, potvrđen je položaj Diomedovoga rta (*promunturium Diomedis*), koji se prema Plinijevim riječima (*Plin. NH. III, 141*), nalazi na Hiličkom poluotoku (*pa-eninsula Hyllis*).⁴¹ Tako su podaci o Hilejima dobili novu dimenziju povijesne rasprave, a činjenica da se poluotok Bosoljina izjednačava s Hiličkim daje temeljnu ideju za smještanje toga plemena na antičku kartu Jadrana.

Stari pisci i njihovi sholijasti spominju Hileje u nekoliko navrata (*Ps. Scyl. 22; Ps. Scymn. 402-412; Schol. ad Apoll. Rhod. IV, 524; Steph. Byz. s. v. Ἰόντιον πέλαγος; Eust. ad Dionys. Per. 384-387* itd.). Zna se da su o Hilu i njegovu narodu pisali autori poput Timeja i Eratostena, no njihova djela nisu sačuvana u cijelosti, već je građa poznata iz fragmenata.⁴² Pretpostavlja se da je mit o Heraklovu sinu Hilu s Korkire u Jonskom moru morao biti poznat Panijazidu i Tukididu u 5. st. pr. Kr., no o konkretnom mitološkom opsegu teško je govoriti.⁴³ Većina podataka koje donose antički autori odnose se na hilejski životni prostor i podrijetlo.⁴⁴ Primjerice, Pseudo Skimno ističe da su Hileji narod grčkoga podrijetla koji je s vremenom poprimio barbarske običaje (*Ps. Scyl. 22; Ps. Scymn. 402-412*).

Za razliku od ostalih autora, Apolonije je ostavio relativno obilnu količinu podataka o Hilejima.⁴⁵ On naglašava njihov miroljubiv i gostoprимljiv odnos prema Argonautima. U cijelom epu rijetko se nalazi primjer u kojima su barbari naklonjeni Jazonovoj družini. Odras toga treba tražiti u posebnom odnosu kakav su Grci mogli imati s Hilejima.

Za razliku od Mastrocinquea koji korijene predaje o Hilejima traži u kolonizacijskim pothvatima Dionizija Starijeg,⁴⁶ Slobodan Čače smatra da je takva

⁴¹ Vidi detaljno: Slobodan ČAČE, „Promunturium Diomedis (*Plin. Nat. hist. 3, 141*)“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 35/1997.*, br. 22., 21.-44. i L. ŠEŠELJ, „Promunturium Diomedis: svetište na rtu Ploča“, 11.-16.

⁴² Radoslav KATIČIĆ, „Heraklov sin Hilo na Jadranu“, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., 394.-397.

⁴³ *Isto*, 396.-397.

⁴⁴ Vidi detaljno: *Isto*, 387.-399.

⁴⁵ *Isto*, 391.-393.

⁴⁶ Attilio MASTROCINQUE, „Greci e Illiri al tempo di Dionisio di Siracusa“, *Dall' Indo a Thule: i Greci, i Romani, gli indigeni*, (ur. A. Aloni i L. de Finis), Trento 1996., 353.-362.

tradicija nedvojbeno starija.⁴⁷ Ona bi trebala pripadati razdoblju korkirske dominacije na jadranskom prostoru. Takvu bi činjenicu podupirala i učestala upotreba korkirsko-korintskih motiva u Apolonijevome spjevu koji potječu iz djela Timeja iz Tauromenija.⁴⁸ Taj je pisac živio u 4. i 3. st. pr. Kr., a zna se da je napisao povijest Sicilije i Italije (Ἰστορία / Σικελικά / Ἴταλικά) od najstarijih vremena do 264. g. pr. Kr.⁴⁹ Svakako treba naglasiti važan kontakt Sirakuze i Korkire kao potencijalni put informacija. Uz to, oba je polisa osnovala ista matica – Korint (*Strab.* VI, 4, 2).

Budući da se u Apolonijevom epu povijesna građa prožima s onom mitološkom, odnos Argonauta i Hileja trebao bi reflektirati neko starije grčko iskustvo na istočnoj obali Jadrana. S obzirom na odnos Grka s Liburnima koji su često predstavljani kao glavni rivali u širem jadransko-jonskom prostoru (*Liv.* X, 2.; *Strab.* VI, 2., 4.; *App. Civ.* II, 39.), možda je grčko iskustvo s Hilejima sasvim drugačije od onoga liburnskoga. U tom su slučaju Hileji mogli dobiti vlastitu mitološku legitimaciju. Naime, promatra ih se kao Heraklove nasljednike koji su se kroz vrijeme pobarbarili. Za takvu ideju mogle su poslužiti homonimija i etiologija čija je upotreba u grčim pisanim djelima učestala. Apolonije koristi jedan takav primjer, izjednačivši ime rijeke Istar s narodom Histra i lociravši njezino ušće na sjever Jadrana.⁵⁰ Također, dobar primjer prožimanja etiologije i homonimije je povezivanje ubojstva mladoga kolšanskoga kraljevića Apsirta s imenom otoka Apsirtida koji vjerojatno nose naziv po važnom otočkom središtu Apsoru.⁵¹ Ime toga mjesta po svoj prilici pripada autohtonom jeziku.⁵²

Građa kojom se Apolonije koristio imala je tendenciju arhaiziranja spjeva.⁵³ Sudeći po sačuvanim fragmentima i povijesnom kontekstu, mitološki segment o Hilejima pripadao bi drevnoj preslici stvarnosti kojom su rani grčki putnici tumačili svijet oko sebe.

2.3. Crna Kerkira

Opisujući plovidbu Argonauta prema jugu Kronova mora, Apolonije je uključio etiološko-etimološku priču o Crnoj Kerkiri. Naime, bog Posejdon nastanio je ljepokosu nimfu na udaljenom otoku. Taj se otok po otetoj nimfi i crnim šumama naziva Kerkirom Melainom (*Apoll. Rhod.* IV, 566-571.).

⁴⁷ Slobodan ČAČE, „Corcira e la tradizione greca dell’espansione dei Liburni nell’ Adriatico orientale.“, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, (ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin), Split 2002., 95.-96.

⁴⁸ *Isto*, 95.-96.

⁴⁹ Dubravko ŠKILJAN (gl. ur.), *Leksikon antičkih autora*, autori natuknica M. Bricko, D. Novaković, D. Salopek, Z. Šešelj, N. Čengić, Zagreb 1996., 211.

⁵⁰ O tome opširnije: R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 44.-46.

⁵¹ O tome detaljnije: Mithad KOZLIČIĆ, *Historijska geografija istočnog Jadrana u svjetlu rezultata istraživanja antičkih geografskih djela* (doktorska disertacija), Zagreb 1988., 129.-130.

⁵² R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 74.-75.

⁵³ G. W. THALMANN, *Apollonius of Rhodes*, passim.

Kontinuitet oblika imena kao i povijesni izvori govore u prilog činjenici da se Korčula u antici nazivala Crnom Korkirom ili Kerkirom.⁵⁴ U književnim izvorima istovremeno se pojavljuje ime otoka i nimfe kao Κέρκυρα (*Ps. Scyl.* 23.; *App. Ill.* XVI, 16., 47.) i Κόρκυρα (*Strab.* II, 5., 20.; VII, 5., 5.; *Ps. Scymn.* 428.; *Agathem.* I, 5.; *Ptol. Geog.* II, 16., 17.; *Mela.* II, 114.; *Plin.* NH. III, 152.; *ItMarit.* 520.; *Anon. Rav.* 5., 24. i dr.). Jedino je Eustatije u komentaru uz Dionizija Periegeta spomenuo da se Kerkira odnosi na Korčulu, a Korkira na današnji Krf (*Eustat. ad Dion. Perieg.* 492). Ipak, u redcima antičkih pisaca ne može se opaziti takva razlika.

Posejdonova otmica Kerkire⁵⁵ slabije je poznati dio korintsko-korkirskoga mitološkoga korpusa.⁵⁶ Nimfa nije djelatan mitološki lik i uglavnom se pojavljuje među brojnim kćerima riječnoga boga Azopa koje su manja grčka božanstva.⁵⁷

U antičkoj književnosti nimfe utjelovljuju prirodu u svojem energičnom i čistom obliku.⁵⁸ Većinom su povezane sa šumama, livadama, potocima, rijekama i sveukupnom vegetacijom.⁵⁹ U mitologiji ih se susreće u društvu bogova, poput Dioniza, Afrodite, Artemide, Pana, Herma i Apolona.⁶⁰ Pojedinačni narativi sadrže sličnu matricu: oteta nimfa završi u ljubavnom zagrljaju nekoga značajnijega božanstva.⁶¹ Primjer tomu su mitovi o Zeusovoj otmici EGINE, Antiope i Kaliste⁶² te priče o Hadu i Leuki (*Serv. ad Verg. Ecl.* VII, 61), Posejdonu i Salamini (*Hom. Od.* VII, 56-68) itd. Tomu u prilog ide pojam νύμφη, što među ostalim, znači mlada žena, nevjesta ili zaručnica.⁶³

Korkirina genealogija spomenuta je u nekoliko izvora, a antički se pisci slažu oko njezina podrijetla.⁶⁴ Tendencija takve građe vjerojatno je učestala grčka težnja za sistematizacijom poznatoga svijeta i povezivanjem sadržaja na mitskoj razini.⁶⁵ Hekatej navodi imena Azopovih kćeri među kojima je i Korkira (*FGrH* 1 F 105

⁵⁴ Vidi detaljno o tom: R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 106.-107.; KIRIGIN, Branko „Otok Korčula (Κόρκυρα ή Μέλαινα, Crna Korčula)“, *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, (ur. J. Poklečki Stošić), Zagreb 2010., 113.-117.

⁵⁵ U ovom tekstu ime *Kerkira* koristi se za nimfu i otok u Jadranu, dok se pod *Korkira* podrazumijeva isti parnjak u Jonskom moru. Oba se naziva odnose na isti mitološki lik. Također, u daljnjem tekstu upotrijebljen je oblik kojim se koristi navedeni antički autor.

⁵⁶ Radoslav KATIČIĆ, „Azopova kći Kerkira na Korčuli“, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., 402.-405.; Robin HARD, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, London-New York 2004., 536.; B. ROSSIGNOLI, *L'Adriatico greco*, 349.

⁵⁷ R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 107.; ISTI, „Azopova kći Kerkira na Korčuli“, 399.-400.

⁵⁸ Jennifer LARSON, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, New York 2001., 3.-6.

⁵⁹ *Isto*, 6.-8.

⁶⁰ Adrian ROOM, *Who's Who in Classical Mythology*, New York 2003., 216.

⁶¹ J. LARSON, *Greek Nymphs*, 66.

⁶² Izvori: Zeus i Egina (*Paus.* II, 5, 1; *Pind. Isth.* VIII, 17- 23; *Pind. Paeon.* VI, 134 -140; *Callim. Hymn.* IV, 78), Zeus i Antiopa (*Apollod.* III, 5, 5; *Hyg. Fab.* VIII; *Schol. ad Apoll. Rhod.* IV, 1090), Zeus i Kalisto (*Eratosth.* VIII, F 163; *Tzet. Lyc.* 482; *Ov. Met.* I, 218 - 239).

⁶³ A. ROOM, *Who's Who in Classical Mythology*, 184.

⁶⁴ R. KATIČIĆ, „Azopova kći Kerkira na Korčuli“, 400.-401.

⁶⁵ B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Ljepokosa Korkira“, 179.

= *Hecat. ap. Steph. Byz.* s. v. Καλκίς). Bez opširnoga tumačenja, Pindar piše da je Korkira jedna od brojnih kćeri Azopa i Metope. Osim nje, dvije najstarije kćeri također su imenjakinje otoka: Egina i Salamina (*Pind. Ol.* VI, 144). Predaju donose i kasniji pisci kod kojih se popis Azopida uslozjava. Primjerice, Diodor piše da je Azop, sin Okeana i Tetije, podrijetlom iz Flijunta, a zatim spominje detaljnija rodoslovlja njegovih kćeri (*Diod.* IV, 72). Pišući o Korkiri, donosi priču sličnu Apolonijevoj: nakon Posejdonove otmice, nimfa je na otoku rodila sina Feaka (*Diod.* IV, 72, 3-4). Sličnu priču o Korkiri i Feaku spomenuo je logograf Helanik u izgubljenoj prvoj knjizi djela o svećenicama (*FHG* I F 45, str. 50. = *Steph. Byz.* s. v. Φαίαξ). Prema onom što se može saznati iz većine mitoloških vrela, mit o Posejdonu i nimfi odnosio se na Korkiru u Jonskom, a ne u Jadranskom moru.⁶⁶ Osim Helanikova fragmenta, to potvrđuju još neki autori. Anonimni komentator *Odiseje* navodi da je Feak sin Posejdona i Korkire (*Schol. ad Hom. Od.* XIII, 130), a u *Vodiču po Heladi* Pauzanija piše da je Sherija preimenovana prema Azopovoj kćerki Korkiri (*Paus.* II, 5, 2).⁶⁷ Posljedica izjednačavanja oba otoka je nova genealogija u kojoj Korkira postaje bitan element predaje o Feaku, Nausitoju i Alkinoju.⁶⁸

Apolonije Rođanin upotrijebio je stari mit o otmici nimfe u drugačijem zemljopisnom kontekstu. On je za sada jedini antički autor za koga znamo da je pripisao mitološku anegdotu jadranskoj Kerkiri (*Apoll. Rhod.* IV, 566-571). Stilski govoreći, takva se bukoličko-rustikalna epizoda sasvim uklapa u njegov helenistički stil.⁶⁹ Osim toga, rijedak mitološki segment pripada kontekstu starinarstva te pomnoga istraživanja literature koju je nudila ondašnja Aleksandrija.

Dok opisuje Kronovo more, Apolonije nedvojbeno uključuje segmente koirsko-korkirske mitološke predaje.⁷⁰ Naime, autor se intenzivno koristio djelom tauromenijskoga pisca Timeja. Slobodan Čače pokazao je da u sačuvanim fragmentima Timej redovito spominje korkirske motive (*FGrH* 3 B 617-619).⁷¹ Takva stara predaja vjerojatno je sadržavala podatke o ranim plovidbenim pothvatima u jadranskom prostoru. Stoga je sasvim moguće pretpostaviti da tradicija o nekoj autohtonoj božici s Korčule koja je protumačena grčkom religijskom idejom (*interpretatio Graeca*) potječe iz starijih usmenih ili književnih svjedočanstava o Jadraniu.⁷²

Osim nimfe Kerkire, sličan se primjer uočava u imenu otoka Melite, tj. današnjega Mljeta.⁷³ Poveznica s korkirskom predajom zasnovana je na mitu o Meliti

⁶⁶ R. KATIČIĆ, „Azopova kći Kerkira na Korčuli“, 402.-405.

⁶⁷ *Isto*, 403.

⁶⁸ Primjerice, u starijoj Odiseji Nausitojevi su roditelji Posejdon i Periboja (*Hom. Od.* VII, 56-68). R. HARD, *Handbook of Greek Mythology*, 536.

⁶⁹ J. LARSON, *Greek Nymphs*, 49.

⁷⁰ S. ČAČE, „Corcira e la tradizione greca“, 94.-96.

⁷¹ *Isto*, 94.-96.

⁷² Tako predlaže B. Kuntić-Makvić analizirajući natpis Venere Pelagije iz Potirne na Korčuli (B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Ljepokosa Korkira“, 169.-181.).

⁷³ B. ROSSIGNOLI, *L'Adriatico greco*, 335.-343.

koja potječe s Krfa gdje je s Heraklom dobila sina Hila.⁷⁴ Hilove su pustolovine potom vezane za Jadran. Narav nimfe Kerkire ukazuje na još jednu geografsku poveznicu. Azopove kćeri ubrajaju se u Najade.⁷⁵ One su nimfe izvora, kao i svih oblika pitke vode, poput potoka, jezera, fontana i dr.⁷⁶ Ujedno su zaštitnice mladih žena i eponimne heroine brojnih grčkih mjesta.⁷⁷ Poistovjećivanje s običnim izvorom vode moglo je dovesti do razvitka složenijega mitološkoga narativa. Uzevši u obzir Posejdona kao dominantno korintsko božanstvo (*Paus.* II, 1, 6; II, 4, 7), priča se može interpretirati posezanjem Korinćana za otokom u Jonskome moru. U tom bi slučaju prvotna uloga nimfe Kerkire mogla predstavljati izvor vode kao neophodan uvjet za razvoj buduće kolonije. Sličan mit povezuje se s osnivanjem Sirakuze koju Korinćani koloniziraju u isto vrijeme kad i jonsku Korkiru (*Strab.* VI, 2, 4). Bog Ahelaj pokušao je oteti nimfu Aretuzu. Na koncu ju je spasila božica Atena, pretvorivši ju u veliki izvor na otočiću Ortigiji, gdje će kasnije nastati Sirakuza.⁷⁸ Aretuza je s Posejdom imala sina Abanta, koji je proglašen kraljem u Fokidi (*Aristokr. ap. Steph. Byz.* s. v. Ἀβαντίς, *Hyg. Fab.* 157).⁷⁹ U ovom se mitu također mogu uočiti motivi poput Posejdona koji predstavlja Korint te odbjeglu nimfu poistovjećenu s izvorom pitke vode.

Možda se u lokalnoj jadranskoj priči također reflektira motiv izvora pitke vode koji je bitan čimbenik na plovnom putu prema sjeveru Jadrana. Na cijeloj Korčuli postoji samo jedan stalni izvor pitke vode na poziciji Krmača kod Lumbarde.⁸⁰ Iako su Grci mogli problem vode riješiti na drugi način, nema sumnje da bi stalan izvor bio od velike koristi. Taj je podatak još zanimljiviji, ako se uzme u obzir buduća isejska kolonizacija na tome dijelu otoka.

Korčula je zasigurno bila važna postaja i prije, što dokazuju arheološki nalazi arhajskoga vremena.⁸¹ Potreba za snabdijevanjem pitkom vodom efektno bi se kulturološki povezala sa starom korintskom pričom. Kad je Korkira u Jonskom moru dobila homersku legitimaciju, mit o nimfi stekao je novu jadransku dimenziju. Već formiranu i strukturiranu upotrijebio ju je i Apolonije Rođanin. Jennifer Larson

⁷⁴ Ipak, ne postoji niti jedan sačuvani mit koji bi izravno povezao otok Mljet i Melitu, već se ideja temelji na analogiji imena nimfe i otoka (vidi R. KATIČIĆ, „Podunavlje i Jadran“, 97.-98.). S druge strane, Bendetta Rossignoli pretpostavlja da je taj onomastički primjer trag eubejske plovidbe Jadranom (B. ROSSIGNOLI, *L'Adriatico greco*, 335.; 340.).

⁷⁵ Fritz HEICHELHEIM, „Nymphai“, u: *RE*, Halbband XXXIV, Band XVII, 2, (ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1937., 1532.

⁷⁶ *Isto*, 1532.

⁷⁷ *Isto*, 1533.

⁷⁸ Detaljno s izvorima: R. WAGNER, „Arethusa“, u: *RE*, Halbband III, Band II, 1, (ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1937., 680.

⁷⁹ J. TOEPFFER, „Abantes“, u: *RE*, Halbband I- II, Band I, 1-2, (ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1937., 14.

⁸⁰ Osim toga izvora postoji nekoliko manjih povremenih kod Pupnata i u Čari (Kristina KRKLEC, Igor LJUBENKOV, Aleksandra BENSA, „Prirodni resursi otoka Korčule“, *Geoadria* 16/2011., br. 1., 18.)

⁸¹ Vidi detaljnije: KIRIGIN, Branko „Otok Korčula., 113.-117.

predlaže da je odvajanje dviju tradicija bilo potaknuto političkim razdvajanjem Korkire i Korinta.⁸² Nakon brojnih nesuglasica tijekom arhaiskoga razbolja, oštar sukob tih gradova kulminirao je netom prije početka Peloponeskoga rata (*Thuc.* I, 24 - 30; *Diod.* XII, 30-31). Zato Apolonijeva predaja može pripadati verziji mita o Posejdonu i Kerkiri koji za Korkirane nosi lošu političku konotaciju vezanu uz rivalski Korint.

ZAKLJUČAK

Na primjeru Artemidinih otoka, nimfe Kerkire i Hileja uočava se snažna prisutnost korintsko-korkirskih motiva u Apolonijevu spjevu o Argonautima. Piščev studiozan rad podrazumijeva korištenje brojnih izvora koji su akumulirani u Aleksandriji tijekom rane vladavine Ptolemejevića.

Zato je moguće pretpostaviti da podatak o Artemidinim otocima potječe iz nekoga izgubljenoga narativa koji je sadržavao etnografsko-geografske podatke o Jadrano. Slična informacija pojavljuje se u fragmentu Flegonta iz Trala koji je pisao u 2. stoljeću. Ondje se spominje Artemidina pećina negdje u Dalmaciji, gdje je odložen veliki broj kostiju (*FGrH* 257 F 36, 12). Promatrajući Apolonijev mit o zakopanim Apsirtovim kostima na Artemidinom otoku i Flegontovu informaciju o Artemidinoj špilji s kosturnim ostacima, daje se naslutiti kako su obje priče mogle biti inspirirane nekom autohtonom kulturnom praksom. Možda je narav epihorske otočke božice doista bila slična grčkoj. Helenističko poimanje Artemide zasnovano je na širokom dijapazonu karakteristika, počevši od divlje prirode i lova pa sve do plodnosti, rodnosti i htoničnosti.⁸³ Mit o Artemidi i Akteonu te Apolonijev i Flegontov kontekst podsjećaju na jake kompetencije u zagrobnom ritusu, a autohtone kultne prilike odgovaraju takvoj pretpostavci.

Arheološka slika istočne obale Istre tijekom rimskoga razdoblja ukazuje na veliki broj posveta autohtonim ženskim božanstvima, čiji su kultovi u kasnijim razdobljima poistovječeni s grčko-rimskim ili orijentalnim božicama.⁸⁴ Ako je vjerovati interpretacijama, sličan htonički karakter svojstven je božicama Iriji, Anzotiki i Latri.⁸⁵ Uzevši u obzir da je takva božica pripadala širem jadranskom krugu, ne čude prikazi Artemide-Hekate na novcu kralja Baleja, kao ni ostali tragovi Artemidina kulta koji se umnogostručuju nakon utemeljenja grčkih kolonija na Jadrano.

⁸² J. LARSON, *Greek Nymphs*, 161.

⁸³ Ivana PETROVIĆ, „Transforming Artemis: from the Goddess of the Outdoors to City Goddess.“, *The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations*, (ur. J. N. Bremmer i A. Erskine), Edinburgh 2010., 209.-228.

⁸⁴ M. Šašel Kos, „Histrian and Liburnian Goddesses“, 63.-65.

⁸⁵ Julijan MEDINI, „Latra – dea Neditarum“, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 11*, (ur. A. Benac), Sarajevo 1984., 234.

Opis Kronova mora u Apolonijevu djelu razlikuje se od ostalih spomenutih predjela. Jadran je prožet realističnijim elementima, dok su primjerice Mramorno more, Libija ili zapadni krajevi prepuni neobičnih stvorenja i fantastičnih naroda.⁸⁶ Iako se osjeća utjecaj predaje temeljene na etiološkim momentima, na Jadranu ne obitavaju čudovišta i neobična bića, a narodi, poput Briga i Hileja navedeni su i u nekim povijesnim vrelima. Sve to navodi na zaključak da predaja o Jadranu pripada tradiciji o stvarnom prostoru koju Apolonije studiozno uklapa u arhaizirajuću mitološku sferu pohoda Argonauta. Tomu u prilog idu toponimi, poput Kronova mora, Pitijeje (nauštrb Farosa!), a vrlo vjerojatno i Artemidinih Brigijskih otoka.

Analizirajući tri spomenuta mitološka obrasca, zaključuje se kako je korintsko-korkirska baština odigrala znatnu ulogu u oblikovanju mitološke percepcije o Jadranu, kako je to naglasio S. Čače.⁸⁷ Arheološki nalazi, lingvističke korelacije i povijesni kontekst govore u prilog dominantnom nasljeđu Korinta, Korkire i njihovih kolonija na Jonskom moru, čijim se vrelima vrlo vjerojatno koristio i aleksandrijski pjesnik Apolonije Rođanin.

LITERATURA

1. APOLLONIUS OF RHODES, *Argonautica: Book IV*, predgovor i komentar R. Hunter, Cambridge 2015.
2. APOLONIJE ROĐANIN, *Doživljaji Argonauta*, prijevod, predgovor, bilješke i kazalo B. Glavičić, Zagreb 2008.
3. APOLONIJE SA RODOSA, *Ep o Argonautima*, prijevod, komentar i uvodna studija M. Višić, Podgorica 1998.
4. BARBER, Eric Arthur, „Apollonius (I) Rhodius“, *The Oxford Classical Dictionary*, (gl. ur. M. Cary, J. D. Denniston, H. H. Schullard et al.), Oxford 1961., 70.
5. BATOVIĆ, Šime, „Iz ranog željeznog doba Liburnije“, *Diadora* 1/1960., 72.-131.
6. BATOVIĆ, Šime, „Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique.“, *VAHD* 77/1984., 37.-62.
7. BONAČIĆ MANDINIĆ, Maja, *Greek Coins displayed in the Archaeological Museum Split*, Split 2004.
8. BRUNŠMID, Josip, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, priredila i prevela s njemačkog M. Bonačić Mandinić, Split 1998.
9. CAMBI, Nenad „Head of the Goddess from Issa (the island of Vis)“, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, (ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin), Split 2002., 303.-311.
10. ČAČE, Slobodan, „Promunturium Diomedis (Plin. Nat. hist. 3, 141).“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 35/1997., br. 22., 21.-44.

⁸⁶ Evina SISTAKOU, „Mapping Counterfactuality in Apollonius' Argonautica.“, *Geography, Topography, Landscape: Configurations of Space in Greek and Roman Epic*, (ur. M. Skempis i I. Ziogas), Berlin- Boston, 2014., 163.-165.

⁸⁷ S. ČAČE, „Corcira e la tradizione greca“, 83.-100.

11. ČAČE, Slobodan, „Corcira e la tradizione greca dell’espansione dei Liburni nell’ Adriatico orientale.“, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, (ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin), Split 2002., 83.-100.
12. ĆUS-RUKONIĆ, Jasminka, „Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja“, *Zbornik Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju (znanstveni skup, Mali Lošinj, 11. – 13. listopada 1979.)*, sv. 7, (gl. ur. Ž. Rapanić), Zagreb 1982., 9.-19.
13. ĆUS-RUKONIĆ, Jasminka, *Najnovija arheološka nalazišta u gradu Cresu*, Mali Lošinj 2014.
14. GLAVIČIĆ, Branimir, prijevod, predgovor, bilješke i kazalo, *Doživljaji Argonauta*, Zagreb 2008.
15. GLAVIČIĆ, Miroslav, „Natpisi antičke Senije“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)* 33/1993., br. 20., 55.-69.
16. HARD, Robin, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, London – New York 2004.
17. HARRISON, Jane Ellen, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, Cambridge 1908.
18. HEAD, Barclay Vincent, *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics*, Oxford 1911.
19. HEICHELHEIM, Fritz, „Nymphai“, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband XXXIV, Band XVII, 2 (Numen - Olympia), (ur. G.Wisswa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1937., coll. 1527.-1599.
20. HUNTER, Richard, predgovor i komentar, *Argonautica: Book IV*, Cambridge 2015.
21. JESSEN, O., „Argonautai“, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband III, Band II, 1 (Apollon- Artemis), (ur. G.Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1895., coll. 743.-787.
22. KATIČIĆ, Radoslav, „Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina“, *Godišnjak Akademije nauke i umjetnosti Bosne i Hercegovine 7, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 5*, (ur. A. Benac), Sarajevo 1970., 71.-132.
23. KATIČIĆ, Radoslav, „Azopova kći Kerkira na Korčuli“, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., 399.-407.
24. KATIČIĆ, Radoslav, „Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina“, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., 31.-115.
25. KATIČIĆ, Radoslav, „Heraklov sin Hilo na Jadrani“, *Illyricum mythologicum*, Zagreb 1995., 387.-399.
26. KIRIGIN, Branko, „Otok Korčula (Κόρκιρα ή Μέλαινα, Crna Korčula)“, *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, (ur. J. Poklečki Stošić), Zagreb 2010., 113.-117.
27. KNAACK, G., „Apollonius“, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband III, Band II, 1 (Apollon- Artemis), (ur. G.Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1895., coll. 126.-134.
28. KOZLIČIĆ, Mithad, *Historijska geografija istočnog Jadrana u svjetlu rezultata istraživanja antičkih geografskih djela* (doktorska disertacija), Zagreb 1988.
29. KRIŽMAN, Mate, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula 1997.
30. KRKLEC, Kristina, LJUBENKOV, Igor, BENSA, Aleksandra, „Prirodni resursi otoka Korčule“, *Geoadria* 16/2011., br. 1., 3.-25.

31. KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna, „Ljepokosa Korkira“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva: Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova (znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18. – 20. travnja 1991.)*, sv. 20, (ur. B. Čečuk), Zagreb 2001., 169.-181.
32. KUNTIĆ-MAKVIĆ, Bruna, „Otok Zeusove kćeri.“, *Međunarodno arheološko savjetovanje „Kultovi i vjerovanja kroz povijesna razdoblja“ Pula 23. – 27. studenoga 2004.* (knjižica sažetaka), Pula 2004., 44.-45.
33. LARSON, Jennifer, *Greek Nymphs: Myth, Cult, Lore*, New York 2001.
34. LESKY, Albin, *Povijest grčke književnosti*, preveo Zdeslav Dukat, Zagreb 2001.
35. LJUBOVIĆ, Blaženka, *Senj u prapovijesti, antici i ranom srednjem vijeku*, Senj 2000.
36. LUCIĆ, Ivan, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I*, preveo Jakov Stipišić, Split 1979.
37. MAYOR, Adrienne – DODSON, Alan P., *The First Fossil Hunters. Paleontology in Greek and Roman Times*, Princeton 2001.
38. MASTROCINQUE, Attilio, „Greci e Illiri al tempo di Dionisio di Siracusa“, *Dall' Indo a Thule: i Greci, i Romani, gli indigeni*, (ur. A. Aloni i L. de Finis), Trento 1996., 353.-362.
39. MEDINI, Julijan, „Latra – dea Neditarum“, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Posebna izdanja ANUBiH, knjiga LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 11*, (ur. A. Benac), Sarajevo 1984., 223.-243.
40. MEULI, Karl, *Odyssee und Argonautika; Untersuchungen zur griechischen Sagenesgeschichte und zum Epos*, Berlin 1921.
41. MIHOVIĆ, Kristina, „Histri i Etruščani“, *Histri i Etruščani - Arheološki muzej Istre u Puli (katalog izložbe)*, (ur. V. Girardi Jurkić), Pula 1986., 22.-28.
42. MILIĆEVIĆ BRADAČ, Marina - KARAVANIĆ, Ivor, „Flegon iz Trala i fosili iz Dalmacije“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108/2015., br. 1., 109.-118.
43. PETROVIĆ, Ivana, „Transforming Artemis: from the Goddess of the Outdoors to City Goddess.“, *The Gods of Ancient Greece: Identities and Transformations*, (ur. J. N. Bremmer i A. Erskine), Edinburgh 2010., 209.-228.
44. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, Duje, „Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu“, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu*, 6-7/1974., br. 3., 253.-265.
45. ROOM, Adrian, *Who's Who in Classical Mythology*, New York 2003.
46. ROSSIGNOLI, Benedetta, *L'Adriatico greco: culti e miti minori*, Rim 2004.
47. SUIĆ, Mate, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
48. ŠAŠEL KOS, Marjeta, „Histrian and Liburnian Goddesses“, *Mediterranean Myths from Classical Antiquity to the Eighteen Century*, (ur. M. Kokole), Ljubljana 2006., 63.-81.
49. ŠEŠELJ, Lucijana, *Promunturium Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, doktorska disertacija, Zadar 2009.
50. ŠKILJAN, Dubravko (gl. ur.), *Leksikon antičkih autora*, autori natuknica M. Bricko, D. Novaković, D. Salopek, Z. Šešelj, N. Čengić, Zagreb 1996.
51. SISTAKOU, Evina, „Mapping Counterfactuality in Apollonius' Argonautica.“, *Geography, Topography, Landscape: Configurations of Space in Greek and Roman Epic*, (ur. M. Skempis i I. Ziogas), Berlin-Boston 2014., 161.-181.
52. THALMANN, G. William, *Apollonius of Rhodes and the Spaces of Hellenism: Classical Culture and Society*, Oxford-New York 2011.

53. TOEPFFER, J., „Abantes“, u: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband I- II, Band I, 1-2, (ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1937., 13.-15.
54. WAGNER, R., „Arethusa“, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Halbband III, Band II, 1, (ur. G. Wissowa, W. Kroll, K. Mittelhaus), Stuttgart 1937., 679.-681.
55. ZANINOVIĆ, Marin, „Liburnia militaris“, *Opuscula archaeologica* 13/1988., 43.-67.
56. ZANINOVIĆ, Marin, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.

FILIP BUDIĆ

Mythological picture of the Adriatic in Apollonius' Argonautica

Summary

This paper discusses three selected historical and mythological elements in Apollonius' Argonautica, especially those that are mentioned in his description of the Adriatic Sea. The Alexandrian writer uses the expression the Cronian sea (Κρονίη ἄλς) for the Adriatic. In more than 200 verses he included various mythological information (Apoll. Rhod. IV, 323 – 580). Among them, there are toponyms such as two Brygean isles of Artemis, the island of Black Kerkyra and an ethnonym the Hylleans. The emphasis is on the correlation between three mythological segments and their historical background. Selected mythological examples are discussed in the context of older Greek traditions and experiences that might have arisen as a result of direct or indirect contacts with the eastern Adriatic coast in the archaic period. This analysis deals with the idea that Apollonius' verses were strongly influenced by the ancient Corinthian and Corcyrean tradition.

Key words: Apollonius of Rhodes, *Argonautica*, isles of Artemis, Hylleans, Black Kerkyra

Legenda o smrti kralja Zvonimira*

Ovaj će se rad, za početak, upustiti u osvjetljavanje vremena i okolnosti u kojima dolazi do nastanka Legende o smrti kralja Zvonimira, a koja se, za svrhu ovoga rada, može pratiti u okviru tri ključna srednjovjekovna izvora. Radi se o Anonimnoj kronici, Ugarsko-poljskoj kronici te Hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina. Kroz prizmu tih izvora dobiva se uvid u to na koji je način politička elita shvaćala društvenu zbilju svoga vremena. Nakon toga, a u prilog proučavanja mitologizacijskih procesa, prije svega u historiografiji, pažnja se prebacuje na povezanost same legende s izgradnjom narativa hrvatske nacionalne povijesti u 19. stoljeću.

Ključne riječi: hrvatski srednji vijek, srednjovjekovna historiografija, političke elite, legitimacija vlasti, društveno znanje, hrvatski nacionalni narativ, mitologizacija prošlosti

1. Uvod

U historiografiji se može naići na razne prijevode oko toga je li *Legenda o smrti kralja Zvonimira* zaista legenda ili je tu riječ o stvarnom događaju.¹ Oslanjajući se na novije doprinose proučavanju ove teme, ovaj će se rad pokušati odmaknuti od ustaljenih predodžbi starije hrvatske historiografije druge polovice 19. i početka 20. stoljeća.² Isto tako, uvijek se teži tomu da povijest bude objektivna te da, u

* Rad je pisana verzija usmenoga izlaganja s III. interdisciplinarnoga studentskoga simpozija („Razlozi i načini mitologizacije povijesti“) održanoga 20. travnja 2016. godine u organizaciji Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“.

¹ Za neke povjesničare koji odbacuju istinitost vidi: Ivo GOLDSTEIN, „Kada, kako i zašto je nastala Legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira“, *Radovi*, 17/1984., br. 1., 35.-54.; Nada KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1990. i Vjekoslav KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata knjiga prva*, Zagreb 1988., a dok se s time ne slaže primjerice: Ferdo ŠIŠIĆ, „O smrti hrvatskog kralja Zvonimira“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 8/1905., br. 1., 1.-29.

² Za rečene novije doprinose vidi: Mladen ANČIĆ, „Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (Vri-

konačnici, prikazuje „istinu“. No, treba priznati da je to suštinski nemoguće, odnosno da je povijest, kako je definirao Keith Jenkins, u određenom smislu *per se ideološki konstrukt kojega prerađuju i preuređuju svi oni na koje odnosi moći utječu na različite načine*.³ Povijest se nikada ne piše zbog sebe same, ona je uvijek za nekoga. Imajući to na umu, pitanje što je povijest, preobražava se u komu služi povijest?⁴ Time stvari postaju jasnije i s toga će polazišta ovaj rad pokušati dati odgovor na krucijalno pitanje kome je služila *Legenda o smrti kralja Zvonimira* (u daljnjem tekstu: *Legenda*) prilikom njezinoga nastanka te kako, tragajući za procesom mitologizacije, dolazi do njezinoga širenja u društvu tijekom 19. stoljeća.

2. Izvori i historiografska produkcija

Postoji više izvora koji donose svoju verziju priče o sudbini kralja Zvonimira te, sukladno tomu, sudbini Hrvatskoga Kraljevstva u razdoblju *interregnuma* nakon smrti kralja Stjepana II. (1089.-1091.) od 1091. do 1102. godine.⁵ Ipak, u ovom radu fokus je stavljen na tri izvora. Naime, riječ je o *Anonimnoj kronici, Hrvatskoj redakciji Ljetopisa popa Dukljanina* i *Ugarsko-poljskoj kronici*.⁶ Što se tiče ostalih izvora, kao što su *Historia Salonitana maior, Chronicon breve Regni Croatiae* te *Catalogus duces et regum Dalmatiae et Croatiae*, vremenski su nastali poslije prethodno spomenutih ili, bolje rečeno, nakon razdoblja koje se, u ovome radu, uzima kao vrijeme nastanka *Legende* (kraj 13. i početak 14. stoljeća).

Od druge polovice 19. stoljeća počinje djelovati akademska hrvatska historiografija koja je stvarala nacionalni povijesni narativ pod čestim pritiskom dnevne politike u Habsburškoj Monarhiji (od 1867. godine Austro-Ugarska Monarhija).⁷

jeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina“, *Zgodovinski časopis*, 44/1990., br. 4., 521.-546.; Mladen ANČIĆ, „Od kralja `poluboga` do prvih ideja o `nacionalnom kraljevstvu`“, *Kolomanov put*, Zagreb: 2002., 42.-111.; Damir KARBIĆ, „Šubići i `dobri kralj Zvonimir`“. Prilog proučavanju upotrebe legendi u politici hrvatskih velikaških obitelji.“, *Krčki zbornik* 42, Baška 2000., 1.-26.; Josip BRATULIĆ, „Legenda o kralju Zvonimiru“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, Zagreb 1997., 35.-40.; Franjo SMILJANIĆ, „Neke topografske dileme vezane uz vijesti o smrti kralja Zvonimira“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, Zagreb 1997., 229.-335. i GOLDSTEIN, *Kada, kako i zašto je nastala legenda*. 35.-54.

³ Keith JENKINS, *Promišljanje historije*, Zagreb 2008., 34.

⁴ *Isto*, 35.

⁵ Za sažeti pregled svih izvora koji se tiču *Legende* vidi: Dražen NEMET, „Smrt hrvatskog kralja Zvonimira - problem, izvori i tumačenja“, *Radovi*, 38/2006., br. 1., 73.-92. Za detaljni uvid u razdoblje od 1091. do 1102. vidi: Mladen ANČIĆ, „Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela“, *Povijesni prilozi*, 17/1998., br. 17., 233.-259.

⁶ Tekst *Anonimne kronike* vidi u: Krešimir KUŽIĆ, *Hrvati i križari*, Zagreb 2003., 138.-139.; Prijevod *Ugarsko-poljske kronike* donosi: Nada KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526.*, Zagreb 1972., 73.-74. i tekst: ŠIŠIĆ, *O smrti hrvatskoga kralja Zvonimira*, 9.; Tekst i prijevod *Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina* vidi kod: Vladimir MOŠIN, *Ljetopis popa Dukljanina: latinski tekst s hrvatskim prijevodom i „Hrvatska redakcija“*, Zagreb 1950., 66.-68.

⁷ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 42.-43.

Nerijetko su se i sami povjesničari aktivno bavili politikom, poput Franje Račkoga koji je iz hrvatske prošlosti izvlačio „posebne“ epizode „nacionalnoga buđenja“, a koje su se onda mogle iskoristiti u tadašnjoj političkoj borbi, čime se stvarnost 19. stoljeća projicirala u daleku prošlost.⁸ Sve je to nastajalo u sklopu izgradnje nacionalnoga povijesnoga narativa, a taj narativ istovremeno je gradio i hrvatsku naciju. Raspadom Monarhije 1918. godine dotadašnje političke rasprave, zaodjenute pseudopovijesnim uresom, jednostavno su nestale jer više nisu bile bitne. Međutim, izgrađene predodžbe o hrvatskoj srednjovjekovnoj prošlosti ostale su u naslijeđe.⁹

Što se novije historiografije tiče, ovoj se tematici najviše posvetio Mladen Ančić koji je svojim oslanjanjem na spoznaje sociologije, i općenito interdisciplinarnijim pristupom, „osvježio“ pogled na ovu problematiku.¹⁰ Damir Karbić iznio je zanimljivu tezu vezanu uz samu genezu *Legende*, a na koju se nadovezao i sam Ančić.¹¹ Ivo je Goldstein, također, dao svoj doprinos u proučavanju ove tematike, a isto tako bio je urednikom zbornika radova posvećenoga upravo kralju Zvonimiru.¹² Autori radova u zborniku na različite načine pristupaju kralju Zvonimiru – od analize različitih elemenata Zvonimirove *Legende* do njezine recepcije u 19. stoljeću. Ovaj rad nastojat će se nadovezati na Karbićevu tezu te dati općenitu analizu *Legende* i njezinih elemenata.

⁸ Mladen ANČIĆ, „Kako danas čitati studije Franje Račkoga“, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, Zagreb 2009., 7.-39.

⁹ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 44.-45.

¹⁰ Konkretno u svrhu ovoga rada: Mladen ANČIĆ, *Što „svi znaju“ i što je „svima jasno“*. *Historiografija i nacionalizam*, Zagreb 2008.; Mladen ANČIĆ, „Image of Royal Authority in the Work of Thomas Archdeacon“, *Povijesni prilozi*, 22/2002., br. 22., 29.-40.; Mladen ANČIĆ, „Dva teksta iz sredine 14. stoljeća. Prilog poznavanju `društvenog znanja` u Hrvatskom Kraljevstvu“, *Starohrvatska prosvjeta*, III/2013., br. 40., 155.-200.; ANČIĆ, „Kako danas čitati studije Franje Račkoga“, 7.-39.; ANČIĆ, „Desetljeće od godine 1091. do 1102...“, 233.-259.; ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 42.-111. i ANČIĆ, „Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije...“, 521.-546.

¹¹ KARBIĆ, „Šubići i `dobri kralj Zvonimir`...“, 271.-280. ; ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 42.-111.

¹² GOLDSTEIN, „Kada, kako i zašto je nastala legenda...“, 35.-54.; Peter ROKAY, „Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, Zagreb 1997., 241.-247.; Agneza SZABO, „Hrvatska javnost 19. stoljeća o kralju Zvonimiru“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, Zagreb 1997., 311.-321.; Trpimir MACAN, „Publicističke varijacije zvonimirske teme“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, Zagreb 1997., 321.-329.; Divna ZEČEVIĆ, „Književne popularizacije značenja i sudbine kralja Zvonimira“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, Zagreb 1997., 327.-337.; Bruna KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Vladavina kralja Zvonimira kao problem u nastavi nacionalne povijesti u Hrvatskoj u 19. stoljeću“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, Zagreb 1997., 337.-343.; BRATULIĆ, „Legenda o kralju Zvonimiru“, 35.-40.; SMILJANIĆ, „Neke topografske dileme...“, 229.-335.

3. Kralj Zvonimir i *interregnum* (1091.-1102.)

Prije analize same *Legende* potrebno je dati jedan pregled događaja vezanih uz Zvonimirovo kraljevanje. Kralj Dmitar Zvonimir (1075.-1089.) okrunjen je od strane pape Grgura VII. posredstvom papinskoga legata Gebizona. Prijestolje nije naslijedio jer je bio „kraljevske krvi“ već jer je iskoristio turbulentnu situaciju nakon otmice kralja Petra Krešimira IV. (1058.-1075.) od strane Normana.¹³ Zbog toga je morao legitimirati vlastiti položaj unutar Kraljevstva, a to je učinio tako što je primio krunu od pape. Prije nego što je preuzeo kraljevsku vlast obnašao je dužnost slavonskoga bana prilikom čega je oženio Jelenu, sestru ugarskoga kralja Ladislava (1077.-1095.).¹⁴ Napravio je određene promjene unutar Kraljevstva. Darovao je papi samostan sv. Grgura u Vrani, u kojem se čuvala oprema za krunidbu Trpimirovića te prebacio mjesto krunidbe iz Biograda na Moru u Solin (crkva sv. Petra i Mojsija).¹⁵ Njegov sin Radovan umro je već za Zvonimirova života te je kraljem nakon Zvonimirove smrti postao Stjepan, rođak Petra Krešimira IV.¹⁶ Stjepan II. (1089.-1091.) bio je posljednji Trpimirović. Međutim, bez obzira na tu činjenicu, njega se uopće ne spominje u *Legendi* iako je upravo nakon njegove kratke vladavine, za koje nije ostavio nasljednika, došlo do „igre prijestolja“ koja je imala za posljedicu uklapanje Hrvatskoga Kraljevstva u okvire patrimonija ugarskoga vladara.¹⁷ Također, tim se činom pomaknuo centar moći iz hrvatsko-dalmatinskoga područja u Ugarsku. Nakon Stjepanove smrti, ugarski kralj Ladislav, upotrebom vojne sile, tijekom 1091. godine stavlja pod svoju kontrolu područje između Drave i Save, došavši pritom do „željezne gore“ (područje Gvozda).¹⁸ Ugarski je kralj nakon toga osnovao Zagrebačku biskupiju kako bi učvrstio svoju vlast na tome području, a za prvoga biskupa postavljen je Duh iz Češke.¹⁹ Poslije Ladislavova pohoda pojavljuju se dva domaća, ali nemoćna pretendenta. S jedne strane, riječ je o hrvatskom velikašu Petru, koji je vladao oko Knina te, s druge strane, Slavcu – pripadniku uglednoga roda iz kojega su se izabirali knezovi za područje između Cetine i Neretve, koji je stolovao u Splitu.²⁰ U cijelu se priču uključuje i Gotfrid od Melfija, normanski knez s titulom bizantskoga sebasta koji se tijekom 1093. pojavljuje, ali nakratko, u Dalmaciji.²¹ Kraljevstvo bez kralja spada u najgore (rano) srednjovjekovne scenarije, a to se može lako shvatiti kroz poimanje vladara kao temeljnoga stupa društvenoga poretka čija je odluka konačna, a sukladno tomu i

¹³ Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600.- 1526.*, Split 2004., 145., 147.-148.

¹⁴ *Isto*, 144.

¹⁵ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 149.; ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 68.-69.

¹⁶ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 55.

¹⁷ ANČIĆ, „Desetljeće od godine 1091. do 1102...“, 236.

¹⁸ *Isto*, 240.

¹⁹ *Isto*, 242.

²⁰ *Isto*, 247., 248.

²¹ *Isto*, 248.

obvezujuća za svakoga podanika. Bez njega je cijeli sistem obezglavljen i podložan napadima izvana.²²

Koloman (1095.-1116.) nasljeđuje svojega ujaka Ladislava, a time i neriješenu situaciju u Hrvatskoj. Zbivanja i okolnosti uslijed kojih neposredno dolazi do pokoravanja Hrvatskoga Kraljevstva ostaju i dalje uvelike nejasne. Može se reći da je Koloman koristio prokušanu metodu svoga prethodnika, odnosno da je, osim vojne sile, jednoj skupini hrvatskoga plemstva s područja Ravnih Kotara podario povlastice. Sličnu je stvar učinio Ladislav s plemstvom oko „željeznih planina“ 1091. godine.²³ U to se vrijeme Koloman okrunio za hrvatskoga kralja u Biogradu na Moru 1102. godine. Štoviše, napravio je još nešto vrlo znakovito prilikom svojega boravka u Hrvatskoj. Kralj Petar Krešimir IV. 1066. godine podario je povlasticu novoosnovanom ženskom benediktinskom samostanu sv. Marije u Zadru. Opatica pak samostana, Čika iz roda Madijevaca, bila je s kraljem očito u dobrim odnosima s obzirom na to da je on naziva *soror mea*.²⁴ Koloman je upravo u sklopu toga samostana izgradio zvonik 1105. godine čime se htio povezati s Trpimirovićima, a ne s kraljem Zvonimirom.²⁵

4. Povijesni razvoj *Legende*

Povijesni se razvoj *Legende* najbolje može pratiti analizom već spomenuta tri izvora. Vidjet će se kako izvori ne donose isti prikaz događaja, ali da ih povezuje srž narativa. *Anonimna kronika*, vjerojatno zapisana tijekom 14. stoljeća u Splitu ili Trogiru,²⁶ donosi priču o Filipu, kralju Franaka (*Phillipus Rex Francorum*),²⁷ i Andriji, ugarskom kralju (*rex Andreas in Ungaria*).²⁸ Njih dvojica, na Andrijin prijedlog, pripremaju križarski pohod (*passagium super saraceni*),²⁹ a pothvatu se prema kronici htio pridružiti i hrvatski kralj Zvonimir ili *Rex Zuonimirus*.³⁰ Kako bi uspio u svom naumu, Zvonimir je naredio plemstvu da se okupi na Petrovu polju u roku od tri mjeseca. Okupljenom se plemstvu nije naročito svidjela ova ideja pa su ga pokušali razuvjeriti. Kako Zvonimir ipak nije odustajao, plemstvo (*Crouates sicut maligni*)³¹ je pribjegli najgoroj opciji: ubojstvu kralja Zvonimira. Smrtno su

²² ANČIĆ, „Image of Royal Authority...“, 29.-40.; Tomislav POPIĆ, „Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti – sociologija znanja i povijest“, *Povijesni prilozi*, 33/2007., br. 33., 239.-248.; ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 93.-94.

²³ ANČIĆ, „Desetljeće od godine 1091. do 1102...“, 244., 253.-254.

²⁴ ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata*, 140.

²⁵ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 75.

²⁶ KARBIĆ, „Šubići i `dobri kralj Zvonimir`...“, 273.

²⁷ KUŽIĆ, *Hrvati i križari*, Zagreb 2003., 138.

²⁸ *Isto*, 138.

²⁹ *Isto*.

³⁰ *Isto*.

³¹ *Isto*, 139.

ranili svoga kralja, ali je on uspio napisati oporuku (*ultimum testamentum*)³² u ono malo vremena što mu je preostalo prije nego što je napustio ovaj svijet. U oporuci je ugarskoga kralja Andriju postavio za svoga nasljednika i osvetnika, a posljedica toga prema kronici bilo je ugarsko zauzimanje Hrvatske (*Regnum Crouatie sub regno Ungarie submissis*).³³ Nakon toga se naracija vraća na križarske pohode ugarskoga kralja Andrije i francuskoga kralja Filipa, od kojih je samo Andrijin prikazan kao uspješan. Ono što se može izvući iz ovoga narativa jesu motivi križarskoga rata, sabor na Petrovu polju, „zli“ Hrvati koji ubijaju kralja Zvonimira te ugarska intervencija kao reakcija na ubojstvo kralja i oporuku.

Sljedeća je na redu *Ugarsko-poljska kronika*, nastala vjerojatno u 14. stoljeću, a koja s još više fikcije u trećem poglavlju prepričava razmatrano razdoblje.³⁴ Protagonisti su priče ugarski kralj Akvila (... *Aquilae regis...*)³⁵ i hrvatski kralj Kazimir, koji vjerojatno predstavlja Zvonimira (... *electum regem Casimirum...*).³⁶ Anđeo se u snu javio Akvilu i naredio mu da ne napada Rim, već da s vojskom skrene u Hrvatsku kako bi osvetio kralja Kazimira koga su Hrvati izdali i sramotno ubili. Akvila je izvršio nebeski nalog te poubijao Slavene i Hrvate koji su skrivili to djelo. Neki su pak pobjegli ili završili kao zatočenici. Nakon toga se, uslijed dugoga promišljanja, Akvila odlučio smiriti i nastaniti u Hrvatskoj te je sukladno tomu oženio Hrvaticu, a isto je naložio i svojim borcima.³⁷ Prema legendi, kao glavni grad Hrvatskoga Kraljevstva navodi se Split, a uz to se kaže kako je sam apostol Petar obratio Splićane na kršćanstvo te bio njihov prvi biskup (!).³⁸ Slično kao i u *Anonimnoj kronici*, „dobroga“ kralja Kazimira ubijaju neki „izdajnički“ Slaveni i Hrvati na što se onda uključuje Akvila kao Kazimirov osvetnik. Međutim, ulogu je kraljevoga nasljednika Akvila sam sebi nadjenio u tijeku priče (nema Zvonimirove oporuke). Vojni je upad kralja Akvile utjelovljeni oblik Božje kazne za strašan čin ubojstva vlastitoga kralja čime se istovremeno legitimira ugarsko zauzimanje Hrvatske.

Treći izvor jest *Hrvatska redakcija Ljetopisa popa Dukljanina* (u daljnjem tekstu: *Ljetopis*).³⁹ Općenito se smatra da je nastao u vremenskom rasponu od sredine 14. do sredine 15. stoljeća.⁴⁰ Zapis o Zvonimiru započinje kratkim opisom sveopćega blagostanja Kraljevstva za njegova vladanja: *I za dobroga kralja Zvonimira biše vesela sva zemlja... i gradovi puni srebra i zlata... i tako veliko bogactvo*

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ KLAIĆ, *Izvori za hrv. pov. do 1526.*, 73.,74.; NEMET, „Smrt hrvatskog kralja Zvonimira...“, 79.; Ryszard GRZESIK, „Sources of a Story About the Murdered Croatian King in the Hungarian-Polish Chronicle“, *Povijesni prilozi*, 24/2003., br. 24., 97.-104.

³⁵ ŠIŠIĆ, „O smrti hrvatskog kralja Zvonimira“, 9.

³⁶ Isto, 9.

³⁷ KLAIĆ, *Izvori za hrv. pov. do 1526.*, 73.

³⁸ Isto, 73.

³⁹ MOŠIN, *Ljetopis*, 66.-68.

⁴⁰ ANČIĆ, „Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije...“, 521., 522.

biše... *I zemlja Zvonimirova biše obilna svakom raskošom.*⁴¹ Inače se za njega kaže da je sin prethodnoga kralja *Krišimira* (Petra Krešimira IV.) čime ga je netko očito htio povezati s Trpimirovićima. Nakon toga, papa i sveterimski car poslali su pismo u dva dijela kralju Zvonimiru u kojem su ga zamolili da najprije okupi sve velikodostojnike Kraljevstva te da tek onda svima pročita drugi dio pisma. Zvonimir je naredio da se to okupljanje obavi na lokaciji u *petih crikvah u Kosovi*⁴² i u, teško dokučivom vremenskom roku, da *svaki bude do dan dvadesetipet.*⁴³ Kada se skupila sva pozvana svita, počne im „dobri“ kralj Zvonimir čitati drugi dio pisma. Papa i car tražili su od svih njih da se izjasne žele li ići u križarski rat kako bi oslobodili sveta mjesta (*da sveta mista iz ruk poganskih izmu*).⁴⁴ Plemstvu (*bogom prokleti i nevirni Hrvati*)⁴⁵ se ta ideja nije uopće svidjela. Dapače, kralju nisu ni dopustili da pročita pismo do kraja te su ga optužili kako ih želi odvesti u nepoznato (*da on išće izvesti njih iz domov njih i žen i dice njih... da nas iz didine naše izvede cića boga i inim mista*).⁴⁶ Tada kroničar povlači znakovitu usporedbu ovoga događaja sa sudbinom Isusa Krista (*I tako počеше upiti kakono Židove vapiše na Isukrsta, kada reče poglavica: Bolje da jedan umre, nere tolik puk da pogine, i tako sramotni i nevirni Hrvati počеше govoriti, vapijuće kako psi ali vuci...*).⁴⁷ Naracija doživljava svoj vrhunac kada se plemići odlučuju na ubojstvo kralja pri čemu mu nisu dali ni da progovori (*tako oni na dobroga kralja Zvonimira, komu ne daše ni progovoriti, nere z bukom i oružjem počеше sići njega i tilo njegovo raniti i krv prolivati svoga dobroga kralja i gospodina*).⁴⁸ Ipak, uspio je prije nego što je izdahnuo, na njih baciti kletvu: *i da bi veće Hrvati nigdar ne imali gospodina od svoga jazika, nego vazda tuju jaziku podložni bili.*⁴⁹ Po svojoj smrti odlazi na nebo *s anjeli veseliti [se] u vike vikom.*⁵⁰ Nakon ovoga kralj ugarski imenom *Bela prvi*⁵¹ zauzima Hrvatsko Kraljevstvo: *i vazam Hrvate, i zagorsko i primorsko i bosansko kraljevstvo.*⁵²

Jasno je kako je ova verzija mnogo složenija i detaljnija od prethodne dvije u kojima je ovaj događaj prikazan kao pozadina onoga što je uslijedilo nakon Zvonimirove smrti, a riječ je o ugarskom osvajanju Hrvatske. Autorima *Anonimne kronike* te *Ugarsko-poljske kronike* Zvonimirova smrt predstavlja ključni argument s kojim se objašnjava *kako su Ugri uzeli gospodstvo nad Dalmacijom i Hr-*

⁴¹ MOŠIN, *Ljetopis*, 66., 67.

⁴² *Isto*, 67.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ *Isto*.

⁴⁵ *Isto*.

⁴⁶ *Isto*.

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ *Isto*.

⁴⁹ *Isto*, 68.

⁵⁰ *Isto*.

⁵¹ *Isto*.

⁵² *Isto*.

vatskom.⁵³ Nasuprot tim prikazima, *Ljetopis* nam daje uvid u jedan sasvim drugi doživljaj ovih zbivanja. Kako bi se to shvatilo mora se nužno razumjeti sama bit cjelokupnoga *Ljetopisa*, a on zapravo predstavlja potpuno prerađenu i pohrvaćenu veziju *Ljetopisa popa Dukljanina*. Samom tom činjenicom vjerojatno je da je autor bio ili Hrvat ili jednostavno jako blizak pojedinim (intelektualnim) dijelovima hrvatske etničke zajednice.⁵⁴ S obzirom na to da je *Ljetopis* pronašao u Makarskom primorju početkom 16. stoljeća splitski patricij Dmine (Dominik) Papalić, moglo bi se nagađati da je u tom području i nastao. Tom je prilikom Papalić opisao kako je pronašao *jednu staru knjigu*, a Ančić procijenio kako se pod tim izričajem može odrediti starost od 70 do 100 godina.⁵⁵ Međutim, iza Papalićevih riječi može se kriti veća, ili pak, manja starost. Razlog zbog kojega autor tako dosljedno pohrvaćuje originalni tekst leži u tom što je on imao unaprijed izgrađenu predodžbu o svojoj prošlosti. U djelu *Historia Salonitana* Tome arhiđakona navedeno je da su Hrvati potomci Kureta,⁵⁶ antičkoga naroda te je to djelo, zbog svoje popularnosti, možda utjecalo i na samoga redaktora. Preradba je, dakle, nastala kao rezultat posebnoga društvenoga znanja sredine u kojoj je anonimni kroničar živio i djelovao, a na temelju toga znanja on stvara svoj opis stvarnosti kojega želi pripisati prošlosti koju zapisuje u *Ljetopisu*.⁵⁷ Takav je postupak tipičan za srednjovjekovne kroničare koji u prošlosti traže prikladne „argumente“ za legitimaciju sadašnjosti, a uz to, takvom sakralizacijom prošlosti, ona postaje i vrelo moralnih pouka, ili, kako je pisao Max Weber – radi se o *autoritetu vječnoga jučerašnjega*.⁵⁸ *Ljetopis* se ističe i po tom što su vidljive autorove simpatije prema Hrvatima⁵⁹ te sukladno tomu nastoji se skinuti etiketa „barbarstva“ s hrvatskoga imena,⁶⁰ etiketa koju je Toma arhiđakon namjerno ugrađivao u svoj opis stvarnosti.⁶¹ Nadalje, za razliku od prva dva izvora, u ovom tekstu lik kralja Zvonimira zaista je u prvom planu. Odnosno, u prvom je planu sudbina cjelokupne hrvatske etničke zajednice, što je dodatno naglašeno ubacivanjem elementa kraljeve kletve.⁶² Tekst *Ljetopisa* nakon toga počinje priču o ugarskom osvajanju Hrvatske od strane kralja *Bele prvog*. No, redaktor nije imao namjeru Zvonimirovo ubojstvo prikazati kroz poziciju legitimacije vlasti ugarskoga vladara, već kao događaj nakon kojega Hrvati, kao i Židovi

⁵³ TOMA ARHIĐAKON, *Historia Salonitana*, Split 2003.

⁵⁴ ANČIĆ, „Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije...“, 531.-539.

⁵⁵ *Isto*, 532., 533.

⁵⁶ *Isto*, 526.

⁵⁷ Mladen ANČIĆ, „Dva teksta iz sredine 14. stoljeća...“, 167., 168.

⁵⁸ Gabrielle SPIEGEL, „Political utility in medieval historiography: a sketch“, *History and Theory*, 14/1975., br. 3., 315., 316., 320., 321.

⁵⁹ Primjerice prema glagoljaškom svećenstvu, vidi u: ANČIĆ, „Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije...“, 529., 533., 538., 541.

⁶⁰ *Isto*, 529., 541.

⁶¹ *Isto*, 541.

⁶² MOŠIN, *Ljetopis*, 67., 68.

nakon ubojstva Isusa Krista, služe gospodaru *tujeg jezika*.⁶³ Htjelo se naime poručiti da su Hrvati „neslobodni“ samim tim što su podložni nehrvatskom vladaru.⁶⁴

Moglo bi se reći kako su *Anonimna kronika* i *Ugarsko-poljska kronika* pisane iz pozicije dvorskoga „elitnoga znanja“. Možda čak izvorno ugarskoga, no onda vjerojatno s vremenom prilagođenog potrebama Šubićâ-Bribirskih krajem 13. i početkom 14. stoljeća, o čemu će detaljnije još biti govora. S druge strane, autor *Ljetopisa* ne piše iz te perspektive, već on u tekst unosi predodžbe svoje sredine te bi se ova pre radba mogla smatrati i svojevrsnim „privatnim“ znanjem, odnosno onim koje se nije „službeno“ zapisivalo već je bilo prisutno u pojedinim (intelektualnim) dijelovima hrvatske etničke zajednice. Zato se nastoji objasniti sadašnjost ponovnim osvrtnjem na ubojstvo kralja Zvonimira, koje bi trebalo biti ključnom prekretnicom koja je dovela do razjedinjenosti među Hrvatima u 14. i 15. stoljeću uslijed aktivnosti snažnijih silâ u okruženju.⁶⁵ Naravno, ovo je sve, zasad, na razini pretpostavke.

5. Analiza sadržaja *Legende*

Legenda predstavlja zbir različitih vremenski i zemljopisno udaljenih događajâ, osoba, mjesta i motivâ povezanih u jednu priču tijekom vremena. Dakle, ona nije tekst kojega je sastavio jedan kroničar. U skladu s tim, veoma je teško doći do jednostavnoga odgovora o izvornom podrijetlu *Legende*. U ovom dijelu rada pokušat će se dati bolji uvid u *Legendu* analizom njezinih motiva od kojih se najviše ističu kršćanski (biblijski) motivi. Taj pristup odlično je sažeo Trpimir Vedriš: *nasuprot tradicionalnom čitanju tekstova... upravo je skrupulozno iščitavanje nepovijesnih „retoričkih ukrasa“ (figura, općih mjesta, fantastičnog) obećavajući put k uočavanju načina na koji je (i zašto) srednjovjekovni autor oblikovao svoje viđenje povijesnih zbivanja*.⁶⁶

Glavni motiv svih verzijâ *Legende* jest ubojstvo dobroga (svetoga) kralja. On je prisutan i u sličnim slavenskim legendama poput *Legende o sv. Večeslavu* (Češka), *Čtenja o Borisu i Gljebu* (Rusija) te *Apokrifu o Prekrasnom Egipatskom Josipu*.⁶⁷ Ideja o svetom kralju predstavlja, prema viđenju Gábora Klaniczajya, potpuno zastranjenje od izvorne ideje. Naime, prvi sveci bili su mučenici u vrijeme Rimskoga Carstva, dakle, žrtve cara i njegovoga represivnoga aparata, čime koncept svetoga vladara postaje paradoksalnim.⁶⁸ No, ključno je to da se postupkom sakraliza-

⁶³ Isto, 68.

⁶⁴ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 106.

⁶⁵ Ugarski dvor, Habsburgovci, Venecija, Bosansko Kraljevstvo te Osmanlije kao „Božja kazna“ za kršćanske grijehje. Vidi: ANČIĆ, „Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije...“, 543., 544.

⁶⁶ Trpimir VEDRIŠ, „Historia translationis s. Anastasiae: kako (ne) čitati hagiografski tekst?“, *Hagiologija, kultovi u kontekstu*, Zagreb 2008., 48.

⁶⁷ BRATULIĆ, „Legenda o kralja Zvonimira“, 235.

⁶⁸ Gábor KLANICZAY, „The Power of Saints and the Authority of the Popes. The History of Sainthood and Late Medieval Canonization Processes“, *Church and Belief in the Middle Ages*,

cije učvršćuje kraljevska vlast. Prožimanje svetosti i vladarske institucije možda se najbolje očituje na rubnim, i kasnije pokrštenim dijelovima srednjovjekovnoga kršćanstva (Ugarska, Češka, Poljska, Rusija). Slučaj navedenih slavenskih legendi ukazuje na kategoriju „kraljeva-mučenika“ koji se, zbog svojih muka, potom uspo-ređuju s Isusom Kristom.⁶⁹

Ubojstvo se kralja usko povezuje s križarskim ratom. Odnosno, namjera mit-skoga lika, kralja Zvonimira, da sudjeluje u „svetom ratu“ jest ono što je potaknulo Hrvate da ga ubiju. No također, ideja križarskoga rata imala je veliko značenje u srednjovjekovnom imaginariju.⁷⁰ Taj koncept predstavljao je najuzvišeniji viteški ideal koga svaki kralj, ako je dostojan Kristovoga namjesništva, mora utjeloviti, jer time pokazuje da odbacuje svjetovne užitke boreći se za Krista. Štoviše, kralj je o sebi stvarao predodžbu pobožnoga vladara samom iskazanom namjerom da se krene u križarski rat. Primjerice, prilikom „ažuriranja“ biografije kralja Ladislava I. Arpadovića, ugarski su kroničari kako bi argumentirali njegovu svetost (kano-niziran 1192.),⁷¹ prikazali njegov vojni napad na Češku kao posredno sudjelovanje u Prvom križarskom ratu za Jeruzalem (!) jer je u Češkoj vladao uzurpator Sveto-pluk.⁷² Međutim, treba imati na umu i loša iskustva Hrvata s križarima od čega se najviše ističe uništenje Zadra 1202. godine. Osim toga, križari su imali i tu „sreću“ proći kroz područje Hrvatske (južno od Gvozda) tijekom Prvoga križarskoga rata (1096.-1099.) kada je ono bilo u fazi već poodmakle anarhije.⁷³

Goldstein je pak naglasio motiv ispaštanja za počinjeni grijeh, a koji je sukla-dan kršćanskom svjetonazoru. Bez dvojbe, njemu su pripadali autori triju izvora.⁷⁴ Grijeh je ubojstvo kralja Zvonimira, a kazna osveta ugarskoga kralja (Božja kazna) i Zvonimirova kletva kojom se cilja na sve Hrvate (naravno, ono što je redaktor shvaćao pod „Hrvati“) jer su kolektivno krivi za smrt svoga kralja, što je u skladu sa srednjovjekovnim shvaćanjem važnosti zajednice.⁷⁵

U *Legendi* je uočljiv još jedan zanimljiv motiv, a riječ je o posebnoj periodi-zaciji povijesti. Primjećuje se jasna podjela na dva razdoblja, koja su odijeljena Zvonimirovom nasilnom smrću. Do njegove smrti, Kraljevstvo je u blagostanju i ne boji se nikoga jer mu nitko ne može nauditi, osim samoga Boga (*ni se nikogar bojaše, ni jim nitkore mogaše nauditi, razmi gnjiv gospodina boga*)⁷⁶ dok je pre-kretnica sabor na Petrovu polju ili na *pet crikvah na Kosovu* gdje Zvonimir biva

Amsterdam 2016., 120., 121. (zahvaljujem se doc. dr. sc. Marku Jerkoviću što me je uputio na istraživanje Gáboru Klaniczajja).

⁶⁹ KLANICZAY, „The Power of Saints...“, 121.; BRATULIĆ, „Legenda o kralju Zvonimiru“, 239.

⁷⁰ ROTKAY, „Motiv neostvarenog križarskog rata...“, 241., 242.

⁷¹ KLANICZAY, „The Power of Saints...“, 124.

⁷² ROTKAY, „Motiv neostvarenog križarskog rata...“, 244.-246.

⁷³ KUŽIĆ, *Hrvati i križari*, 23.-37.

⁷⁴ GOLDSTEIN, „Kada, kako i zašto je nastala legenda...“, 45., 46.

⁷⁵ *Isto*, 46.

⁷⁶ MOŠIN, *Ljetopis*, 66., 67.

lišen svoga života. Nakon toga dolazi do raspada cijeloga sustava pri čemu prodire ugarski kralj sa sjevera kao osvjetnik i novi vladar, a u *Ljetopisu Zvonimir* baca kletvu kojom osuđuje Hrvate na vječno robovanje stranim vladarima što onda označava kraj razdoblja blagostanja. Ova se osebujna periodizacija teško može uklopiti u judeo-kršćansku tradiciju koja nudi dva modela.⁷⁷ Prema svetom Augustinu iz Hipona, svijet se dijeli na šest razdoblja, a sva su po uzoru na ljudski život, odnosno, svijet stari (*mundus senescit*)⁷⁸ u iščekivanju Kristova povratka i Posljednjega dana (njegovim dolaskom završava šesto doba). S druge strane, postoji model s četiri godišnja doba, preuzet iz Staroga zavjeta, koji također ističe postepeno nazadovanje (starenje) i iščekivanje Posljednjega dana. Augustinovo šesto doba podrazumijeva da čovjek zapada u grijeh, ali da ostaje Božje stvorenje koje se može pokajati.⁷⁹ Vječna kletva bačena na Hrvate, bar u teoriji, oduzima tu mogućnost iskupljenja.

6. Što je zapravo potaknulo pojavu *Legende*?

Jedina preciznije argumentirana teza u historiografiji, koja nastoji objasniti pravi povod sastavljanju *Legende*, jest ona već spomenuta, Karbićeva, a na koju se potom nadovezao i Ančić. Također, Josip Bratulić je, književnom analizom, došao do zaključka koji bi mogao ići u prilog Karbićevu polazištu. Konačno, Franjo Smiljanić je analizom toponimâ *Legendu* smjestio u vremenski okvir koji, ugrubo, odgovara postavljenoj tezi.⁸⁰

Dakle, prema Karbiću, naracija o Zvonimiru nastala je u sklopu književne produkcije koja je imala za svrhu stvoriti ideološki temelj stvarnoj vlasti Šubića krajem 13. i početkom 14. stoljeća na prostoru Hrvatskoga Kraljevstva. Štoviše, povijesne okolnosti toga vremena mogu biti ukazujuće. Za početak, oživljavanje interesa za križarski rat nakon pada posljednjega križarskog uporišta Akkona 1291. godine može se povezati s činjenicom da je ban Pavao I. Šubić održavao veze s viteškim redovima na svom području, kao i s franjevcima, glavnim agitatorima novoga križarskoga rata.⁸¹ U to se onda uklapa pismo Pavla I. i brata mu Jurja I. Šubića papi Bonifaciju VIII. (1294.-1303.) u kome mu oni navode da je Hrvatska od kralja Zvonimira leno Svete stolice.⁸² Na pismo možemo gledati kao na strateški Pavlov potez budući da je Papinska kurija svojom promidžbom odigrala presudnu ulogu u dovođenju napuljskih Anžuvina na ugarsko prijestolje (Karlo Robert okrunjen 1309. godine). Šubići su pomažući anžuvinska nastojanja, dugo-

⁷⁷ Jacques LE GOFF, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, Zagreb 2015., 14.-16.

⁷⁸ LE GOFF, *Treba li povijest*, 14.

⁷⁹ *Isto*, 16.

⁸⁰ KARBIĆ, „Šubići i `dobri kralj Zvonimir`...“, 271.-280.; ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 42.-111., BRATULIĆ, „Legenda o kralju Zvonimiru“, 35.-40.; SMILJANIĆ, „Neke topografske dileme...“, 229.-235.

⁸¹ KARBIĆ, „Šubići i `dobri kralj Zvonimir`...“, 277., 278.

⁸² *Isto*, 276.

ročno ipak pogrešno, očekivali da će im oni ozakoniti njihovo stvarno gospodstvo u Hrvatskom Kraljevstvu.⁸³ *Anonimna* pak *kronika* spominje crkvu sv. Marije u Bribiru kao mjesto ukopa kralja Zvonimira, no znamo da je tu crkvu dao sagraditi Pavao I. (!).⁸⁴ Dapače, u istu je Pavao postavio spomen ploču u čast kralju Zvonimiru.⁸⁵ Zatim, Bratulić je usporedio epitaf napisan u čast Mladenu III. Šubiću na njegovu spomeniku u trogirskoj katedrali s fiktivnim epitafom kralja Zvonimira koji se spominje u djelu *Historia Salonitana maior*, i zaključio kako su vjerojatno proizašli iz iste, šubićevske dvorske „radionice“ sredinom 14. stoljeća.⁸⁶ Na ovu se priču potom nadovezao Ančić s jednom zanimljivom pretpostavkom. Kći Mladena II. Šubića, Katarina Šubić, 20-tih godina 14. stoljeća ušla je u brak s poljskim vojvodom Boleslawom III. od Wrocława. On je taj događaj povezao s nastankom *Ugarsko-poljske kronike* u kojoj se mogu pronaći elementi preuzeti iz *Ljetopisa popa Dukljanina*. Dakle, možda je Katarina donijela sa sobom i rukopis s prerađenom, šubićevskom verzijom *Ljetopisa popa Dukljanina* koja je već sadržavala *Legendu*, ali koja je još bila na latinskom jeziku.⁸⁷ Također, Smiljanić je zaključio kako toponimi u kronikama ne oslikavaju stvarne zemljopisne lokacije već su odraz „historijsko-knjiške tipologije“. Zbog zbivanja s Anžuvincima, Smiljanić smatra da bi *terminus ante quem non* *Legende* mogao biti početak 14. stoljeća, što se onda uklapa u kasniju Karbićevu pretpostavku.⁸⁸

Velike društvene promjene u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće dale su povoda ovakvom slijedu događaja. Prije svega, slabljenjem kraljevske vlasti u vrijeme Ladislava IV. Kumanca (1272.-1290.) i Andrije III. Mlečanina (1290.-1301.), plemićki rodovi počinju razmišljati na način da oni mogu djelovati kao zasebno političko tijelo, nasuprot kralju.⁸⁹ Upravo zbog toga razloga i Šubići doživljavaju strelovit uspon za što je presudan bio i politički genij Pavla I. Šubića.⁹⁰ Arpadovićevska vladarska ideologija, kojoj je temelje udario Koloman, stvorila je predodžbu o kralju „polubogu“ i kroz vrijeme je, uistinu, izgradila mentalni sklop o jedinstvenosti i nerazdruživosti Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva.⁹¹ Međutim, krajem 13. stoljeća te se predodžbe počinju urušavati i upravo će se u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu, patrimonijalnoj političkoj tvorbi do kraja 13. stoljeća, roditi depersonalizirani koncept krune (*sacra corona regni Hungariae*) tijekom 14. stoljeća. U sklopu svega napisanoga, prati se i rađanje svojevrsnoga „srednjovjekovnoga nacionalizma“, u čije okvire spada i ova razmatrana *Legenda*.

⁸³ Damir KARBIĆ, „Šubići bibrirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)“, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 22/2004., 14.-17.

⁸⁴ KARBIĆ, „Šubići i `dobri kralj Zvonimir`...“, 277.

⁸⁵ *Isto*, 276.

⁸⁶ BRATULIĆ, „Legenda o kralju Zvonimiru“, 239.

⁸⁷ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 100., 101.

⁸⁸ SMILJANIĆ, „Neke topografske dileme...“, 229.-235.

⁸⁹ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 80.-85., 93.,94.

⁹⁰ KARBIĆ, „Šubići bibrirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)“, 11.-19.

⁹¹ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 94., 95.

Šubići su legendom o „posljednjem hrvatskom kralju“ i „nevjernim Hrvatima“ htjeli, manipulirajući kolektivnim predodžbama o prošlosti, mobilizirati Hrvate oko sebe na temelju etničke pripadnosti čime je odanost kralju pala u drugi plan. Znakovito je i da Pavao I. već 1287. godine mijenja naziv svoje titule primorskoga bana u *banus Hrouatorum*.⁹² Sličan je misaoni pristup Šimuna de Keze, ugarskoga kroničara iz druge polovice 13. stoljeća, koji piše o čistoj Ugarskoj (*pura Hungaria*) na koju imaju pravo samo rodovi koji su prvi došli (njih 108).⁹³

Porazom bana Mladena II. Šubića u bitci kod Blizne 1322. godine protiv pobunjenih hrvatskih velikaša te šibenske i trogirске vojske dolazi nagao kraj ambicijama roda Šubića-Bribirskih.⁹⁴ Te su ambicije zasigurno bile dodatno ojačane time što je Pavao I. Šubić bio oženjen Ursom Nemanjić, kćeri Dragutina Nemanjića i Katarine Arpadović (kći kralja Stjepana V. Arpadovića),⁹⁵ a njegov sin Mladen II. Helenom, srodnicom anžuvinske kuće.⁹⁶ *Legenda* se s vremenom osamostalila od Šubića te su ju preuzeli Anžuvinci i uklopili u svoju službenu vladarsku ideologiju tako što su Zvonimira uvrstili među svoje „praroditelje“. Postala je i službena ideologija hrvatskoga plemstva kroz 14. i 15. stoljeće, ali je ipak dosta sporo pronalazila svoj put do ciljane publike: političke elite Hrvatskoga Kraljevstva. Ogledni primjer njezinoga, ipak uspješnoga, ukorjenjivanja u hrvatsko kasnosrednjovjekovno društveno znanje jest Cetingradski sabor 1. siječnja 1527. godine kada hrvatsko plemstvo izjavljuje: *poslije smrti našega posljednjeg kralja, zvanog Zvonimir, mi smo se slobodne volje pridružili svetoj kruni kraljevstva Ugarskog*.⁹⁷

Možda bi bilo dobro spomenuti jednu misao Jacquesa Le Goffa u kontekstu šubićevske ideologije. Smatrajući da svaki ideološki okvir proizlazi iz imaginarnoga napisao je sljedeće: *Imaginarnim nazivam sveukupnost prikazivanja likova, materijalnih ili pak mentalnih, što nema za svrhu da podražava prirodu, da priča „istinite“ povijesti i prikazuje opipljive realitete, već da utjelovi snove, opsesije, imaginacije u umjetničkom i književnom stvaralaštvu i da ih uvede u senzibilnost ili pak u kolektivni mentalitet*.⁹⁸ Imaginarno prestaje u trenutku kada ono gubi svoju slobodu i kada ga se podvrgne *vladajućim pravovjerjima*.⁹⁹ Ono preko čega se, pak, ideološko nameće jest sfera simboličkoga¹⁰⁰ koja služi da, stvaranjem posebnoga *simboličkoga univerzuma*,¹⁰¹ podanicima utisne željene slike o stvarnosti.

⁹² ANČIĆ, „Dva teksta iz sredine 14. stoljeća...“, 166.-169.

⁹³ *Isto*, 97.-104., 106.-108.

⁹⁴ KARBIĆ, „Šubići bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)“, 23.

⁹⁵ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 100., 101.,

⁹⁶ KARBIĆ, „Šubići bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)“, 19.

⁹⁷ ANČIĆ, „Od kralja `poluboga`...“, 105., 106., 107.

⁹⁸ Jacques LE GOFF, „L'imaginaire de Radovan/Imaginarno kod Radovana“, *Majstor Radovan i njegovo doba*, Trogir 1990., 17.

⁹⁹ Jacques LE GOFF, *Srednjovjekovni imaginarij*, Zagreb 1993., 8.

¹⁰⁰ POPIĆ, „Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti...“, 243.-244.

¹⁰¹ Opširnije o tome u: Peter L. BERGER i Thomas LUCKMAN, *Socijalna konstrukcija zbilje*, Zagreb 1992., 115.-152.

Imajući na umu sve prethodno, na pitanje komu je služila *Legenda* postavljeno na samom početku rada može se dati jasniji odgovor. *Legenda* je, po svemu sudeći, služila u svrhu ideološke legitimacije stvarne vlasti Šubićâ-Bribirskih te njihovih dugoročnih planova, za u najmanju ruku, nasljednom banskom čašću. Može se samo nagađati da bi, u povoljnijim povijesnim okolnostima za Šubiće, došlo do scenarija „od arpadovićevskog i anžuvinskog dužnosnika do hrvatskoga vladara“.¹⁰²

7. (Ponovna) Mitologizacija u 19. stoljeću

Treba odmah napomenuti kako je *Legenda* djelo koje samo po sebi vrši mitologizaciju te do nje ne dolazi tek u 19. stoljeću već se ona tada pojavljuje u širim razmjerima izgradnjom nacije, tj. širenjem okvira „političkoga naroda“.

Kao što je spomenuto već jednom u radu, akademski su povjesničari druge polovice 19. i početka 20. stoljeća često zbivanja iz daleke prošlosti (makar i nesvjesno) poistovjećivali sa stvarnošću u kojoj su djelovali i živjeli čime su stvarali uvjete za mitologizaciju prošlosti i izvan akademskih okvira. Poistovjećivanje je bilo u skladu sa zahtjevima hrvatskoga „historičkoga prava“ na političko samoodređenje u okviru Austro-Ugarske Monarhije.¹⁰³ Središnji je nacionalni povijesni narativ sredstvo kojim se gradi nacija i to na način da se stvori priča o neprekinutom kontinuitetu određene zajednice pri čemu se želi istaknuti da je to okamenjeno tijelo koje od početka do kraja svoga postojanja dijeli iste misao predodžbe te društveno-političke interese. Račkova „velika pripovijest“ o hrvatskom narodu, stvorena u kontekstu druge polovice 19. stoljeća, naglašava upravo primordijalnu težnju Hrvatâ za oslobađanjem od „tuđinske vlasti“.¹⁰⁴

Ono što Šubići svjesnom namjerom nisu uspjeli postići jer nisu imali pri ruci prikladne instrumente uspjelo se uslijed nagloga tehnološkoga napretka čovječanstva u 19. stoljeću dogoditi „slučajno“. Postojeći i izgrađeni kult kralja Zvonimira počeo se širiti pomoću sustava obrazovanja, književnoga i umjetničkoga stvaralaštva, novinskoga tiska te kulturnih i studentskih udruženja.¹⁰⁵ Povijesni diskurs starije historiografije brzo je ušao u fond školske literature, a tu se i dalje, sitno ili nikako izmijenjen, nalazi i danas.¹⁰⁶ Javio se i koncept *krune kralja Zvonimira* kao

¹⁰² Aluzija na naslov članka: Mladen ANČIĆ, „Od karolinškog dužnosnika do hrvatskog vladara. Hrvati i Karolinško Carstvo u prvoj polovici IX. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40/1998., 27.-41.

¹⁰³ ANČIĆ, „Kako danas čitati studije Franje Račkoga“, 14.-16.

¹⁰⁴ *Isto*, 19., 26.

¹⁰⁵ KUNTIĆ-MAKVIĆ, „Vladavina kralja Zvonimira...“, 337.-343.; SZABO, „Hrvatska javnost 19. stoljeća...“, 311.-320.; MACAN, „Publicističke varijacije...“, 321.-326.; ZEČEVIĆ, „Književne popularizacije...“, 327.-336.

¹⁰⁶ ANČIĆ, „Kako danas čitati studije Franje Račkoga“, 25.-26.

antipod *kruni svetoga Stjepana* u dnevnoj politici Hrvatskog sabora.¹⁰⁷ Zanimljiv je i podatak da je upravo u vrijeme NDH, 15. svibnja 1941., donesena zakonska odredba o Kruni Zvonimirovoj kao predstavniku suvereniteta, tri dana prije Rimskih ugovora kojima je Solin, mjesto krunidbe vladara na kojeg su se pozivali, potpao pod Italiju.¹⁰⁸

Slavljenjem „stare slave“ oživljava u 19. stoljeću nada u mogućnost povratka i ponovnog uspostavljanja povijesno nepostojeće idile te se mitski lik kralja Zvonimira javlja kao dokaz te stare slave i kao jamac za mogućnost njezine obnove.¹⁰⁹

ZAKLJUČAK

Ovaj je rad pokušao argumentirati tezu da *Legenda o smrti kralja Zvonimira* nije u *jezgri istinita*,¹¹⁰ da ne govori o nečem što je poteklo iz *dubine naroda*,¹¹¹ već da je riječ o dugoročno, namjerno i dosljedno osmišljanom književno-ideološkom konstrukt u sklopu političkih ciljeva Šubićâ-Bribirskih krajem 13. i početkom 14. stoljeća. Takvom stavu odgovara sociološko viđenje prema kojem na razvoj društvenih gibanja, skoro pa uvijek, odlučujuće utječu upravo političke elite jer je u njihovom „opisu posla“ da stvaranjem prikladnoga ideološkoga *sustava objašnjavanja svijeta*¹¹² legitimiraju svoj položaj u društvu ili da taj položaj još više unaprijede. Upravo su vladajuće elite te koje, sukladno svojim trenutnim interesima i potrebama, imaju presudnu ulogu u „konstruiranju“ zbilje.¹¹³ Na tragu toga trebalo bi prilikom proučavanja prošlosti *promišljati historiju*,¹¹⁴ odnosno, imati na umu da cjelokupna hrvatska povijest nije zbir podvigâ „nacionalnih herojâ“ koji su se borili protiv „tuđinaca“, već da je tu riječ o različitim društvima sa stalno promjenjivim mentalnim sklopovima. Hrvatsko društvo s kraja 11. stoljeća nije isto što i ono s početka 14. stoljeća, a kamoli da ima značajne sličnosti s modernim. U kontekstu toga, nužna je potreba za preispitivanjem hrvatskoga nacionalnoga povijesnoga narativa što ne podrazumijeva nijekanje hrvatskoga identiteta već odbacivanje ideološki postavljenih diskursâ jer *ideološko mišljenje polazi od misli i završava na misli, umjesto da polazi od predmeta i završava na misli ili obrnuto*.¹¹⁵

¹⁰⁷ MACAN, „Publicističke varijacije...“, 321.

¹⁰⁸ *Isto*, 321.

¹⁰⁹ MACAN, „Publicističke varijacije...“, 18.-19. Prema Račkome: „sva državna vlast nije ležala u ruci hrvatskih kraljeva iz domaćega roda ... (P)una četiri stoljeća ... ne bješe (vlast – nap. M. A.) ni monopolom plemstva ili kakve kaste, već skupna svojina čitavoga naroda“, a to vidi u: ANČIĆ, „Kako danas čitati studije Franje Račkoga“, 19.

¹¹⁰ ŠIŠIĆ, „O smrti hrvatskog kralja Zvonimira“, 23.

¹¹¹ GOLDSTEIN, „Kada, kako i zašto je nastala legenda...“, 51.

¹¹² LE GOFF, „Imaginaro kod Radovana...“, 17.

¹¹³ POPIĆ, „Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti...“, 240., 244.-245., 247.

¹¹⁴ JENKINS, *Promišljanje historije*.

¹¹⁵ ANČIĆ, *Što „svi znaju“ i što je „svima jasno“*, 53.

IZVORI

1. KLAJIĆ, Nada, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526.*, Zagreb 1972.
2. MOŠIN, Vladimir, *Ljetopis popa Dukljanina: latinski tekst s hrvatskim prijevodom i „Hrvatska redakcija“*, Zagreb 1950.
3. TOMA ARHIĐAKON, *Historia Salonitana*, Split 2003.

LITERATURA

1. ANČIĆ, Mladen, „Ljetopis kraljeva Hrvatske i Dalmacije (vrijeme nastanka i autorstvo Hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina)“, *Zgodovinski časopis*, 44/1990., br. 4., 521.-546.
2. ANČIĆ, Mladen, „Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela“, *Povijesni prilozi*, 17/1998., br. 17., 233.-259.
3. ANČIĆ, Mladen, „Image of Royal Authority in the Work of Thomas Archdeacon“, *Povijesni prilozi*, 22/2002., br. 22., 29.-40.
4. ANČIĆ, Mladen, „Od kralja `poluboga` do prvih ideja o `nacionalnom kraljevstvu““, *Kolomanov put*, Zagreb 2002., 42.-111.
5. ANČIĆ, Mladen, *Što „svi znaju“ i što je „svima jasno“*. *Historiografija i nacionalizam*, Zagreb 2008.
6. ANČIĆ, Mladen, „Kako danas čitati studije Franje Račkoga“, *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća*, Zagreb 2009., 7.-38.
7. ANČIĆ, Mladen, „Dva teksta iz sredine 14. stoljeća. Prilog poznavanju `društvenog zna`nja u Hrvatskom Kraljevstvu“, *Starohrvatska prosvjeta*, III/2013., br. 40., 155.-200.
8. BERGER, L., Peter i LUCKMAN, Thomas, *Socijalna konstrukcija zbilje*, Zagreb 1993.
9. BRATULIĆ, Josip, „Legenda o kralju Zvonimiru“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, (ur. Ivo Goldstein), Zagreb 1997., 35.-40.
10. GOLDSTEIN, Ivo, „Kako, kada i zašto je nastala legenda o nasilnoj smrti kralja Zvonimira?“, *Radovi*, 17/1984., br. 1., 35.-54.
11. GRZESIK, Ryszard, „Sources of a Story About the Murdered Croatian King in the Hungarian-Polish Chronicle“, *Povijesni prilozi*, 24/2003., br. 24., 97.-104.
12. JENKINS, Keith, *Promišljanje historije*, Zagreb 2008.
13. KARBIĆ, Damir, „Šubići i `dobri kralj Zvonimir`. Prilog proučavanju upotrebe legendi u politici hrvatskih velikaških obitelji“, *Krčki zbornik* 42, Baška 2000., 271.-280.
14. KARBIĆ, Damir, „Šubići Bribirski do gubitka nasljedne banske časti (1322.)“, *Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 22/2004., 1.-26.
15. KLAJIĆ, Nada, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
16. KLAJIĆ, Vjekoslav, *Povijest Hrvata knjiga prva*, Zagreb 1985.
17. KLANICZAY, Gábor, „The Power of Saints and the Authority of the Popes. The History of Sainthood and Late Medieval Canonization Processes“, *Church and Belief in the Middle Ages*, Amsterdam 2016., 117.-141.
18. KUNTIĆ – MAKVIĆ, Bruna, „Vladavina kralja Zvonimira kao problem u nastavi nacionalne povijesti u Hrvatskoj u 19. stoljeću“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, (ur. Ivo Goldstein), Zagreb 1997., 337.-343.

19. KUŽIĆ, Krešimir, *Hrvati i križari*, Zagreb 2003.
20. LE GOFF, Jacques, „L'imaginaire de Radovan/Imaginarno kod Radovana“, *Majstor Radovan i njegovo doba*, Trogir 1990., 15.-21.
21. LE GOFF, Jacques, *Srednjovjekovni imaginarij*, Zagreb 1993.
22. LE GOFF, Jacques, *Treba li povijest zaista dijeliti na razdoblja?*, Zagreb 2015.
23. MACAN, Trpimir, „Publicističke varijacije zvonimirske teme“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, (ur. Ivo Goldstein), Zagreb 1997., 321.-327.
24. NEMET, Dražen, „Smrt kralja Zvonimira - problem, izvori i tumačenja“, *Radovi*, 38/2006., br. 1., 73.-92.
25. POPIĆ, Tomislav, „Oblikovanje srednjovjekovne stvarnosti - sociologija znanja i povijest“, *Povijesni prilozi*, 33/2007., br. 33., 239.-248.
26. ROKAY, Peter, „Motiv neostvarenog križarskog rata u biografijama srednjovjekovnih evropskih vladara“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, (ur. Ivo Goldstein), Zagreb 1997., 241.-247.
27. SMILJANIĆ, Franjo, „Neke topografske dileme vezane uz vijesti o smrti kralja Zvonimira“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, (ur. Ivo Goldstein), Zagreb 1997., 229.-235.
28. SPIEGEL, Gabrielle, „Political utility in medieval historiography: a sketch“, *History and Theory*, 14/1975., br. 3., 314.-325.
29. SZABO, Agneza, „Hrvatska javnost u 19. stoljeću o kralju Zvonimiru“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, (ur. Ivo Goldstein), Zagreb 1997., 311.-321.
30. ŠIŠIĆ, Ferdo, „O smrti hrvatskog kralja Zvonimira“, *Vjesnik Arheološkog Muzeja*, 8/1905., br. 1., 1.-29.
31. ŠIŠIĆ, Ferdo, *Povijest Hrvata. Pregled povijesti hrvatskog naroda 600. – 1526. prvi dio*, Split 2004.
32. VEDRIŠ, Trpimir, „Historia translationis s. Anastasiae: kako (ne) čitati hagiografski tekst?“, *Hagiologija, kultovi u kontekstu*, Zagreb 2008., 39.-58.
33. ZEČEVIĆ, Divna, „Književne popularizacije značenja i sudbine kralja Zvonimira“, *Zvonimir, kralj hrvatski*, (ur. Ivo Goldstein), Zagreb 1997., 327.-337.

ANTE BEĆIR

The Legend of the Death of King Zvonimir*Summary*

This paper tried to show the true origins of The Legend of the Death of King Zvonimir firstly by giving an insight into the three most important literary sources which deal with the topic. Through the analysis of the main elements and motifs of the narrative, it was easier to narrow the search and to give the answer to the question – to whom did the Legend (politically) serve? That starting point comes from the point of view that reality is, in the most of cases, shaped by the political elites. The Croatian noble kindred Šubići – Bribirski were the true masters of the Croatian part of the Hungarian-Croatian Kingdom at the end of the 13th century and the beginning of the 14th century. Therefore, Damir Karbić came to the thesis that they were responsible for the outbreak of the Legend because it served as an ideological foundation for the legitimation of their real rule and other political agendas. The Legend sequentially became part of the official ideology of the Angevin rulers and the Croatian noblemen community. It was massively spread in the 19th century, in the time of the construction of the Croatian nation, by means of mass communications and because of that, it is still present. Due to that, it is necessary to make a revision of the national narrative which would not implicate a denial of the Croatian identity, rather a dismissal of the parts that were ideologically constructed.

Key words: Croatian middle ages, medieval historiography, political elites, legitimation of power, social knowledge, Croatian national narrative, mythologization of the past

Jean Sibelius – glazba i mit*

Rad se na primjeru finskoga skladatelja Jeana Sibeliusa (1865.-1957.) bavi pojmom „nacionalnoga skladatelja“, kao onoga čije je stvaralaštvo postalo okosnicom nacionalnoga kanona glazbe. Sibeliusova se pozicija u tom pogledu razmatra u dva smjera: jedan slijedi paralelizam između njegova stvaralaštva i nastanka Finske kao nacionalne države, a drugi istražuje postajanje samoga Sibeliusa kao svojevrsni mit. Na razini Sibeliusova stvaralaštva odnos prema mitskom i nacionalnom je dvojak: s jedne se strane očituje u posezanju za (tekstualnim) predlošcima što utjelovljuju nacionalni mit, a s druge se strane očituje u korištenju „nacionalno markiranih“ elemenata u glazbi (folklornih predložaka, karakteristične atmosfere, boje zvuka itd.). Ovaj se odnos pokazuje na primjeru dviju Sibeliusovih skladbi: orkestralne suite Lemminkäinen i simfonije Kullervo. S druge strane, pokazuje se kako je Sibeliusovo postajanje mitom u određenoj mjeri posljedica stanovita razumijevanja njegova stvaralaštva.

Ključne riječi: mit, Jean Sibelius, nacionalno, Kalevala, programna glazba

1. Uvod

Stvaranje mitova i u današnje je doba djelatna proces kojem zahvaljujemo njihovu veliku rasprostranjenost. Prihvatimo li tezu Rolanda Barthesa o mitu kao o iskazu, mit možemo pronaći gotovo u svemu – sapunima i deterdžentima, vinu i mlijeku, odresku i prženim krumpirima, književnim, kazališnim i ostalim kritikama¹ itd. Međutim, ta sveprisutnost mitova čak i u nečem što možda smatramo trivijalnim nipošto ne znači da su mitovi nešto trivijalno. Naprotiv, mitovi su se kroz povijest

* Ovaj je rad proširena verzija izlaganja predstavljenoga na simpoziju Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“ održanoga 20. travnja 2016. pod naslovom *Razlozi i načini mitologizacije povijesti*. Rad je nastao pod mentorstvom izv. prof. dr. sc. Dalibora Davidovića.

¹ Usp. Roland BARTHES, *Mitologije*, s francuskoga prevela Morana Čale, Zagreb 2009., 30.-33., 57.-61.

često pokazali značajnima u stvaranju raznih društvenih koncepata, primjerice koncepta nacionalnoga skladatelja. No, unatoč takvoj ulozi mitova, ili možda upravo zbog nje, već se zarana, što je posebno izraženo u povijesti filozofije, javlja svojevrsni animozitet prema onom mitskom. Već se u 5. st. pr. Kr. grčki pojam *μῦθος* pojavljuje kao pojam suprotstavljen pojmu *λόγος*, pri čemu *μῦθος* označava nešto što se kreće u domeni priče i što kao takvo nije istinito.² Takav stav, koji je u različitim oblicima sačuvan i do današnjih dana, često rezultira zahtjevom za eliminacijom utjecaja mitova. Međutim, unatoč tomu razni mitovi preživljavaju i danas. U traženju odgovora na pitanje „Zašto?“, mogli bismo se prikloniti uvriježenu mnijenju o mogućnosti mita da artikulira iskustvo na granici izrecivoga.³ Slijedimo li takvu liniju objašnjenja prisutnosti mita, mogli bismo, možda i suviše jednostavno, dotaknuti odnos mita i glazbe. Naime, i glazba se, prema uvriježenu mnijenju, kreće „na granici izrecivoga“. Oba stereotipa – onaj o mitu, kao i ovaj o glazbi – počivaju na pretpostavci da se i mit i glazba ponašaju poput jezika, to jest da operiraju kao kakvi sustavi označavanja. Objašnjenje jezičnoga mehanizma u pozadini mita, od kojega polazi ovaj rad, ponudio je francuski lingvist, semiolog i književni kritičar Roland Barthes.

Veza između mita i glazbe, što je predmet ovoga rada, u jednoj se povijesnoj perspektivi može promatrati kroz povezivanje mitskoga i nacionalnoga. Jean Sibelius (1865.-1957.) skladatelj je na primjeru koga ćemo istraživati koncept *nacionalnoga skladatelja*, onoga čije će stvaralaštvo poslužiti kao okosnica nacionalnoga kanona glazbe. Istraživanje Sibeliusove pozicije u takvom kontekstu kreće u dva smjera: jedan slijedi paralelizam između njegova stvaralaštva i koncepta nacionalne države, čija se izvorišta pronalaze u mitom obavijenom praiskonskom, odnosno primordijalnom, a drugi slijedi konkordanciju između mitskoga i nacionalnoga, koja se na primjeru Sibeliusa, to jest njegovim zauzimanjem pozicije finskoga nacionalnoga skladatelja, očituje ulaskom samoga skladatelja u sferu mitskoga.

Sama poveznica između mitskoga i nacionalnoga može se uspostaviti prihvatimo li mogućnost identifikacije nacije s njenom kulturnom baštinom i jezikom, pri čemu kulturna baština, između ostaloga, obuhvaća i ono folklorno, što se pak smatra odjekom onoga primordijalnoga. Prihvatimo li da je mit „tradirana priča koja posadašnjuje neki praiskonski događaj“,⁴ dakle, neka vrsta poveznice između sadašnjosti i praiskonskoga, odnosno primordijalnoga, veza između mitskoga i nacionalnoga postaje još jasnija. Povrh toga, u određenom povijesnom trenutku mitsko postaje platforma za utjelovljenje borbe za samostalnost, pri čemu se suvremeni heroji identificiraju s onima mitskima.

² Usp. Axel HORSTMANN, „Mythos, Mythologie“, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, sv. 6, (ur. Joachim Ritter, Karlfried Gründer), Basel; Stuttgart 1984., 281.

³ Usp. Alois HALDER, „Mit“, *Filozofijski rječnik*, (ur. Alois Halder), s njemačkoga preveo: Ante Sesar, Zagreb 2002., 222.

⁴ *Isto*.

2. Jean Sibelius i mit

Kako bismo mogli istraživati ovaj problem, polazeći pritom od teze da je Sibelius obavijen mitom, krenut ćemo od promatranja raznih predodžbi o Sibeliusu, koje predstavljaju različita čitanja njegova mita. Kao ishodište poslužiti će nam „objektivizirani“ podaci što ih možemo pronaći u raznim enciklopedijama, leksikonima ili sličnim publikacijama. Tako doznajemo da je Jean Sibelius bio finski skladatelj čiji je najveći broj djela nastao na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Nadalje, doznajemo da je studirao u Helsinkiju, Berlinu i Beču, da je tijekom studija upoznao skladatelja i pijanista Ferruccia Busonija, s kojim je ostao u prijateljskim odnosima, da je veći dio života proveo na svom imanju Ainoli itd.⁵ Usredotočimo li se pak na Sibeliusov skladateljski rad, doznajemo da njegovo stvaralaštvo, uz nekoliko zbornih skladbi, obuhvaća uglavnom orkestralna djela. Kategoriziramo li ta djela prema logici glazbenih vrsta, možemo reći da je skladao sedam simfonija, koncert za violinu i orkestar, scensku glazbu, veći broj simfonijskih pjesama itd.⁶ Uz to, možemo pronaći podatke o povijesnom kontekstu nastanka pojedinih djela, njihovim specifičnostima i sl. Tomu možemo pridodati i opise nekih stilskih karakteristika Sibeliusovih djela. U tom pogledu doznajemo da je njegovo stvaralaštvo prepoznatljivo po „[...] originalnoj adaptaciji poznatih elemenata: neortodoksnom tretmanu trozvučne harmonije, orkestralne boje te glazbenog procesa i strukture.“⁷ Ovakva tvrdnja već implicira određen vrijednosni sud – u ovom slučaju pozitivno intoniran. Time polako napuštamo (naoko) čvrst teren „objektiviziranih“ podataka i ulazimo na područje vrednovanja odnosno, u daljnjoj razradi, recepcije. Kretanjem na tome terenu opet povremeno dotičemo mit o Sibeliusu.

Recepcija Sibeliusa, s obzirom na njegov status nacionalnoga skladatelja, u određenoj se mjeri može raščlaniti na onu u Finskoj i onu izvan Finske. Tijekom dvadesetoga stoljeća u Finskoj ga smatraju jednim od najznačajnijih finskih skladatelja.⁸ Izvan Finske situacija je ponešto drugačija. U nekim sredinama, posebno u engleskom govornom području, Sibelius doživljava velike uspjehe,⁹ dok se drugdje, primjerice u njemačkom govornom području, o njemu ne zna mnogo.¹⁰ Osim

⁵ James HEPOKOSKI, Fabian DAHLSTRÖM, „Sibelius, Jean“, *Grove Music Online. Oxford Music Online*, Oxford University Press, (<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/43725>), pristupljeno: 12. 10. 2016.

⁶ *Isto*.

⁷ „His work is distinguished by startlingly original adaptations of familiar elements: unorthodox treatments of triadic harmony, orchestral colour and musical process and structure.“ *Isto*.

⁸ Usp. Kalevi AHO et al., *Finnish Music*, Keuruu 1996., 40.

⁹ Usp. Michael MÄCKEMANN, „Sibelius und die Programmmusik. Eine Studie zu seinen Tondichtungen und Symphonien“, *Programmmusik. Studien zu Begriff und Geschichte einer umstrittenen Gattung* (= *Hamburger Jahrbuch für Musikwissenschaft*, sv. 6), (ur. Constantin FLOROS et al.), Hamburg 1983., 121.

¹⁰ Usp. Theodor Wiesengrund ADORNO, „Törne, B. de, Sibelius; A Close Up“, *Zeitschrift für Sozialforschung*, 7/1938., München, 460.

što je dobro prihvaćen kao skladatelj, u Velikoj je Britaniji Sibelius kao osoba postao oličenjem i vikinškoga tipa muževnosti.¹¹ Ovdje opet ulazimo u sferu mitskoga – mitskoga ostvarenoga poveznicom s nečim „prirodnim“, drevnim, možda čak i „primitivnim“, što vikinški tip muževnosti jest, a što se pak može promatrati kao razrada određenoga arhetipa kolektivne svijesti.¹²

Britanska novinarka, spisateljica i Sibeliusova dobra prijateljica Rosa Newmarch svojim je napisima pridonijela stvaranju takve „slike“ o Sibeliusu. Ne samo kad piše o Sibeliusu kao osobi, nego čak i kada piše o njegovoj glazbi, u njoj pokušava pronaći nešto prvotno, drevno, utemeljiteljsko, prirodno. To je moguće ilustrirati njezinim (neobično?) slikovitim opisom procesa nastanka tema u Sibeliusovoj glazbi: „Nakon što teme izniknu iz svog misterioznog mjesta rođenja, često se pojavljuju u malim treperavim fragmentima; zatim, ‘kao što se nebula sabija u nebesko tijelo’, trebaju vremena da bi koagulirale i stvorile organsku cjelinu; konačno, postat će zvijezde vodilje pomoću kojih glazbenik upravlja svojim putem po mirnom ili uzburkanom moru kreativne aktivnosti.”¹³

Nasuprot takvu tumačenju, Theodor W. Adorno o procesu formiranja tema kod Sibeliusa kaže sljedeće: „[...] Kao ‘teme’ izloženi su neki posve neplastični i trivijalni tonski sljedovi, koji najčešće čak nisu ni harmonijski razrađeni, nego unisono s pedalnim tonovima, ležećim harmonijama i onim što već pet notnih crta može pružiti da se izbjegne logičan slijed akorada. I te tonske sljedove uskoro snalazi nesreća, kao kakvo djetesce koje je palo sa stola i ozlijedilo leđa. Ne mogu normalno hodati. Ostaju zaustavljeni. Na nekom neočekivanom mjestu prekida se ritamsko kretanje: nastavak postaje nejasan. Onda se ti jednostavni sljedovi opet vraćaju; izvrnuti i iskrivljeni, a da se ne miču s mjesta.”¹⁴ Adorno, dakle, pokušava Sibeliusovu glazbu „raskrinkati“ kao nešto prazno i banalno, drugim riječima: pokušava je *demitologizirati*.

¹¹ Usp. Byron ADAMS, „‘Thor’s Hammer’: Sibelius and British Music Critics, 1905–1957“, *Jean Sibelius and His World*, (ur. Daniel M. Grimley), Princeton; Oxford 2011., 131.-132.

¹² Usp. A. HALDER, „Mit“, 222.

¹³ „When themes emerge from their mysterious birthplace they often make their appearance in a small scintillating fragments; then, ‘like nebula condensing to an orb’, they need time to coagulate and form an organic whole; finally they will become the guiding stars by which the musician steer his course when he embarks on the calm or troubled seas of creative activity.“ Rosa NEW-MARCH, *Jean Sibelius: A Short Story of a Long Friendship*, London 1944., 60.-61.

¹⁴ „[...] es werden, als ‘Themen’, irgendwelche völlig unplastischen und trivialen Tonfolgen aufgestellt, meistens nicht einmal ausharmonisiert, sondern unisono mit Orgelpunkten, liegenden Harmonien und was sonst nur die fünf Notenlinien hergeben, um logischen akkordischen Fortgang zu vermeiden. Diesen Tonfolgen widerfährt sehr früh ein Unglück, etwa wie einem Säugling, der vom Tisch herunterfällt und sich das Rückgrat verletzt. Sie können nicht richtig gehen. Sie bleiben stecken. An einem unvorgesehenen Punkt bricht die rhythmische Bewegung ab: der Fortgang wird unverständlich. Dann kehren die simplen Tonfolgen wieder; verschoben und verbogen, ohne doch von der Stelle zu kommen.“ T. W. ADORNO, „Törne, B. de, Sibelius; A Close Up“, 460.

No, činjenica da je riječ o dva oprečno intonirana razumijevanja nastanka tema kod Sibeliusa ne znači da jedan od njih nije valjan. Naprotiv, oba su iskaza valjana unutar vlastita horizonta. Iskaz Rose Newmarch pokušaj je *mitologizacije*, a onaj Theodora W. Adorna *demitologizacije* Sibeliusa. U takvom promatranju mogli bismo otići još dalje i ustvrditi da iskaz Rose Newmarch i sâm odražava proces nastanka mita. Prihvatimo li tu tvrdnju, tada njezin opis, koji se na prvi pogled može učiniti neobično slikovitim, prestaje biti neobičan. U tom slučaju slikovitost nije tek posljedica pukoga jezičnoga ukrašavanja, već obilježje proizašlo iz načina funkcioniranja mita.¹⁵ Budući da mit „značenje pretvara u oblik“;¹⁶ ono slikovito u opisu Rose Newmarch (treperavi fragmenti, nebula, zvijezde vodilje, mirno ili uzburkano more...) postaje oblikom raznih arhetipskih struktura (prirodno, snažno, vikinški muževno, vječno...), struktura koje ukazuju na *nacionalno*.

3. Sibeliusova glazba i mit

Na razini Sibeliusove glazbe odnos prema mitskom i nacionalnom je dvojak. S jedne strane, očituje se u korištenju (tekstualnih) predložaka vezanih uz mitsko i nacionalno, a s druge strane u upotrebi pojedinih folklornih elemenata u glazbi. Posezanje za predlošcima u Sibeliusovu se slučaju ponajprije, ne i bez stanovitih poteškoća, veže uz pojam *programnosti*. Programna je glazba, dakle, instrumentalna glazba koja pokušava uspostaviti neki odnos s predloškom nastupajući narativno, odnosno deskriptivno.¹⁷ Taj se odnos uspostavlja ispreplitanjem impulsa što ih nudi tekstualni predložak s elementima glazbe.

Tekstualni predložak na koji se Sibelius često oslanja jest *Kalevala* – finski nacionalni ep što ga je 1835. objavio liječnik Ellias Lönnrot. *Kalevala* je ključno djelo za formiranje finskoga nacionalnoga identiteta, tim više što je pisana na finskom jeziku. Budući da je Finska dugo bila pod vlašću Švedske i Rusije te se finski jezik nije govorio na cijelom području Finske, *Kalevala* je, potvrđujući pretpostavku da „jezik proizvodi kulturu“;¹⁸ postala temeljno nacionalno djelo na temelju koga se finski nacionalni identitet stvara. Naime, kraj 19. i početak 20. stoljeća, kada nastaje najveći broj Sibeliusovih djela, razdoblje je stvaranja finskoga nacio-

¹⁵ Ova se tvrdnja oslanja na Barthesovo razumijevanje mita, prema kojem je mit drugotni semiološki sustav čiji je označitelj prazan (Barthes ga naziva *oblikom*), za razliku od „punoga“ označitelja (Barthes ga naziva *značenjem*) prvotnoga semiološkoga sustava – jezika. Veza između dvaju semioloških sustava – jezika i mita – ostvarena je identifikacijom trećega člana (znaka) prvotnoga i prvoga člana (označitelja) drugotnoga semiološkoga sustava. Usp. R. BARTHES, *Mitologije*, 147.

¹⁶ *Isto*, 160.

¹⁷ Usp. Roger SCRUTON, „Programme music“, *Grove Music Online. Oxford Music Online*, Oxford University Press, (<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/22394>), pristupljeno: 12. 10. 2016.

¹⁸ „[...] language generates culture.“ K. AHO, *Finnish Music*, 12.

nalnoga identiteta. Tada dolazi do odvajanja i osamostaljenja Finske, s jedne strane od Švedske, a s druge od Rusije. Istovremeno, to je i razdoblje u kojem se počinju osnivati institucije s ciljem očuvanja finske kulture i promocije finskoga jezika. S druge strane, s obzirom na to da je *Kalevala* nastala na temelju prikupljenih mitova iz finske narodne usmene književnosti čija se radnja odvija u praiskonskom vremenu, štoviše, njezina radnja zahvaća i samu kozmogoniju, dobiva se još čvršći temelj onoga nacionalnoga. Razumijevanje nacionalnoga upravo izvire iz primordijalnoga jer se, prilikom identifikacije kozmogonije mitskoga svijeta sa stvaranjem nacionalne države, nacija doživljava kao nešto vječno, proizašlo iz primordijalnoga.¹⁹

Nekoliko je Sibeliusovih djela nastalo prema predlošku iz *Kalevale*, između ostalih simfonija *Kullervo*, op. 7 i suite *Lemminkäinen*, op. 22. Mogli bismo reći da su oba ta djela primjeri programne glazbe, međutim, takva tvrdnja u slučaju jednoga od njih, *Kullerva*, krije određene poteškoće. Naime, programna je glazba glazbenoestetički koncept devetnaestoga stoljeća koji obuhvaća „[...] svu glazbu koja pokušava prikazati izvanglazbene ideje, a da ne pribjegava pjevanoj riječi“.²⁰ To znači da je nužno riječ o instrumentalnoj glazbi. U *Kullervu* se pak pojavljuje ljudski glas. Ipak, riječ je o djelu čija su obilježja izvedena iz koncepta programne glazbe. Kako bismo mogli ponuditi daljnje obrazloženje, trebamo se nakratko vratiti na određenje programne glazbe. Tijekom devetnaestoga stoljeća, a naročito zaoštreno njegovom sredinom, *apsolutna* i *programna* glazba doživljavale su se kao dva suprotstavljena pola, pri čemu se njihova protivnost ostvarivala više na *idejnoj* nego na kompozicijskotehničkoj razini. Zbog toga je na kompozicijskotehničkoj razini bio i moguć prijenos određenih načela i postupaka iz apsolutne u programnu glazbu i obratno.²¹ Tako programna glazba prisvaja vrste i forme (i razne druge norme) one apsolutne, ali s obzirom na to da počiva na nekim drugim pretpostavkama, programna djela, naime, koherentnost postižu prvenstveno putem programa, a ne, kao apsolutna, uslijed raznih normi koje bi se mogle svesti pod pojam *glazbene logike*²² – rezultat je slobodniji tretman normi.²³ Zbog toga bi se o *Kullervu* možda moglo govoriti kao o simfoniji – instrumentalnoj glazbenoj vrsti (u kojoj se doduše, u pojedinim slučajevima, pojavljivao i ljudski glas), čiji se oblikovni principi mogu prenositi iz domene apsolutnoga u domenu programno-

¹⁹ O nastanku nacionalne države i pojma nacionalnog usp. Benedict ANDERSON, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, s engleskoga prevele Nata Čengić i Nataša Pavlović, Zagreb 1990.

²⁰ „[...] the term is often extended to all music that attempts to represent extra-musical concepts without resort to sung words.“ Usp. R. SCRUTON, „Programme music“.

²¹ *Isto*.

²² To ne znači da u programnoj glazbi ne postoji određena glazbena logika, a još manje da ne postoje norme. No obilježje je programne glazbe prvenstvo programa nad normom. Uz to, i sâm pojam glazbene logike nije jednoznačan, međutim, dublje ulazjenje u ovaj problem nije toliko relevantno za našu temu.

²³ R. SCRUTON, „Programme music“.

ga.²⁴ To, doduše, ne trebamo prihvatiti kao jedino moguće objašnjenje, jer upravo je višeznačnost, to jest fluidnost kategorije glazbene vrste, proizašla iz slobodnijega shvaćanja normi, jedno od ključnih obilježja programne glazbe. Međutim, zbog te višeznačnosti, umjesto da se zadovoljimo proglašavanjem „problematičnih“ primjera djelima *sui generis*, vrijedno je pozabaviti se problemom glazbenih vrsta, budući da nam on može ponešto otkriti o statusnim pretpostavkama pojedinih djela, što pak nije zanemarivo bavimo li se tim djelima kao nositeljima nacionalnoga mita.

Problem (ne)mogućnosti jasnoga određenja vrste prisutan je i kod *Lemminkäinen* suite. To Sibeliusovo djelo, nastalo 1895., sastoji se od četiri legende, to jest simfonijske pjesme povezane u suitu. Veza između pojedinačnih simfonijskih pjesama uspostavljena je na razini programa, to jest preko lika Lemminkäinena koji se pojavljuje u svakoj od njih. Shvatimo li ove četiri simfonijske pjesme kao integralno djelo i uzmemo li u obzir stilsku ujednačenost „stavaka“, a i činjenicu da sam skladatelj koristi taj pojam, pojam *suite* možda bolje opisuje ovo djelo nego pojam ciklusa. Treća interpretacija, na koju ukazuje James Hepokoski,²⁵ djelo određuje kao programnu simfoniju. Upravo ona odražava važan aspekt *Lemminkäinen suite* – aspekt nacionalnoga. Naime, semantičke i statusne pretpostavke simfonijske pjesme drugačije su od onih simfonije. U hijerarhiji glazbenih vrsta u 19. stoljeću simfonijska pjesma ima niži status od simfonije. Promatramo li ovo kroz prizmu nacionalnoga, interpretacija koja djelo određuje kao programnu simfoniju, to jest kao ono *više*, a nacionalno je uvijek uzvišeno – čini se plauzibilnom. Pritom je možda indikativno i to što je u jednom od stavaka *Lemminkäinen suite* Sibelius koristio materijal iz svoje nedovršene opere *Veneen luominen*, koja se temelji na sadržaju iz *Kalevale*. Opera je, naime, nacionalna vrsta *par excellence*.²⁶

Programna glazba sadrži mogućnost većih sloboda i na planu tretmana zvuka, što se u kompozicijskotehničkom pogledu ostvaruje u domeni instrumentacije. Pitanje zvučanja važan je aspekt Sibeliusove glazbe. S jedne strane, njegova je glazba obilježena punim, vagnerijanskim zvukom,²⁷ a s druge je strane ležećim tonovima, „treperećim“ zvučnim plohamama²⁸ i sličnim tipovima zvučanja koji doprinose „statičnosti“ njegove glazbe. Ovaj drugi skup raznih tipova zvučanja po-

²⁴ Jan LARUE et al., „Symphony“, *Grove Music Online. Oxford Music Online*, Oxford University Press, (<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/27254pg2>), pristupljeno: 12. 10. 2016.

²⁵ Usp. J. HEPOKOSKI, F. DAHLSTRÖM, „Sibelius, Jean“.

²⁶ O tome svjedoče brojne *nacionalne opere* nastale tijekom devetnaestoga (a i dvadesetoga) stoljeća koje su nerijetko slovile kao nositeljice nacionalnoga identiteta pojedinih nacija. Usp. PARKER, Roger, „The Opera Industry“, *The Cambridge History of Nineteenth-Century Music*, (ur. Jim Samson), Cambridge; New York; Melbourne; Madrid; Cape Town 2004., 113.

²⁷ Utjecaj Richarda Wagnera posebno je zamjetan u Sibeliusovim ranijim djelima. Usp. J. HEPOKOSKI, F. DAHLSTRÖM, „Sibelius, Jean“.

²⁸ Jedan od možda najupečatljivijih primjera ovakvog tipa zvučanja u Sibeliusovoj glazbi pojavljuje se na početku simfonijske pjesme *En saga*, op. 9 (1892.) gdje „treperenje“ zvuka postižu podijeljene (*divisi*) dionice violina, viola i violončela.

kazao se podatnim za mitologizaciju, kao što je uostalom razvidno i iz prethodno navedenog napisa Rose Newmarch.

Sibeliusova glazba pokazuje i određenu *primitivističku* crtu, čiji bi se korijeni mogli pronaći u finskoj folklornoj glazbi. Sibelius je takvu svoju poziciju i javno obrazložio kad je 1876. godine održao predavanje o finskoj folklornoj glazbi i mogućnosti njezine „primjene“ u umjetničkoj glazbi.²⁹ To je predavanje predstavilo nekoliko ideja važnih za njegovu poetiku, ali i za stvaranje mita oko njegova stvaralaštva. Prva od njih je vjerovanje u prirodno, neiskvareno i „čisto“ podrijetlo folklorne melodije, druga je pretpostavka o dorskom pentakordu kao „finskom“ tonskom materijalu, a treća se pak odnosi na prisvajanje improvizacijskoga principa pri korištenju recitacijskih formula kojima su se izvodile rune (pjevanja) iz *Kalevale*.³⁰ Prva značajnija skladba u kojoj su ove odrednice zaživjele upravo je *Kullervo* – rano Sibeliusovo djelo, praižvedeno 1892., djelo koje uživa status utemeljitelja finskoga nacionalnoga idioma u glazbi.³¹ Stvaranje mita na primjeru ovoga, ali i brojnih drugih Sibeliusovih djela, postiglo se tumačenjem folklornoga kao *primitivističkog*, koje „[...] traži smiono poniranje ka suštinskoj istini skrivenoj u zvučnosti (*Klang*) sâmoj, da bi ponovno probudilo zvuk prema njegovoj sirovoj ili iskonskoj biti, da bi počinio nasilje – iznenadno nasilje nad konvencijama.“³²

ZAKLJUČAK

Analiza mitova kojima je obavijen Jean Sibelius sa sobom donosi niz poteškoća. Suočavanje s njima podrazumijeva suočavanje s različitim razlozima i načinima provedbe ove mitologizacije. No, razmatranje pojedinačnoga, što razmatranje mitologizacije Jeana Sibeliusa jest, moguće je tek *sub specie* razmatranja općega. To znači da analizi mitologizacije Sibeliusa prethodi razumijevanje mita sâmoga. Pritom dolazimo do višeznačnosti koja je u samoj prirodi mita i ne može se nadvladati, želimo li sferu mitskoga zadržati. Pokušamo li pak višeznačnost nadvladati, pokrenuli smo proces demitologizacije.

Jean Sibelius na različite je načine obavijen mitom. Tri su glavna uporišta vezana uz njega oko kojih se pleće mreža mitova. Jedno od tih uporišta on je sâm, drugo je nacija, odnosno ono nacionalno, u koje se Sibelius pokušava uroniti, a treće je uporište njegova glazba. Prema toj se gusto, od mitskih niti ispletenej mreži možemo postaviti na različite načine. Štoviše, možemo se postaviti i prema samom procesu stvaranja mitova oko triju predstavljenih uporišta. S jedne strane možemo prihvatiti mitologizaciju pa, poput Rose Newmarch, Sibeliusu pjevati panegirike.

²⁹ Usp. J. HEPOKOSKI, F. DAHLSTRÖM, „Sibelius, Jean“.

³⁰ *Isto*.

³¹ K. AHO, *Finnish Music*, 12.

³² „This neo-primitivist side of Sibelius sought to plunge recklessly towards an essential truth hidden in sonority (*Klang*) itself, to reawaken sound back to its crude or primal essence, to do violence – abrupt violence – to the conventions.“ J. HEPOKOSKI, F. DAHLSTRÖM, „Sibelius, Jean“.

S druge pak strane sve ono mitsko možemo prozreti kao nešto lažno, poput Theodora W. Adorna, odnosno pokušati ga eliminirati, da bismo otkrili da se pod koprenom mita nalazi praznina. Ovaj rad pokušava ponuditi okvir unutar kojeg se možemo opredijeliti za jedan od ova dva pristupa ili pak pronaći neki vlastiti. Iako ne pokušava nametnuti određeni način kojim bi se mitu o Sibeliusu trebalo prići, ovaj rad ipak pledira za nešto što mu je poslužilo poput *creda*: ne demitologizirati, već ponuditi uvjete za razumijevanje mita!

LITERATURA

1. ADAMS, Byron, „Thor’s Hammer’: Sibelius and British Music Critics, 1905–1957“, *Jean Sibelius and His World*, (ur. Daniel M. Grimley), Princeton; Oxford 2011., 125.-157.
2. ADORNO, Theodor Wiesengrund, „Törne, B. de, Sibelius; A Close Up“, *Zeitschrift für Sozialforschung*, 7/1938., 460.-463.
3. AHO, Kalevi et al., *Finnish Music*, Keuruu: Otava Publishing Company 1996.
4. ANDERSON, Benedict, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*, s engleskoga prevele: Nata Čengić i Nataša Pavlović, Zagreb 1990.
5. BARTHES, Roland, *Mitologije*, s francuskoga prevela: Morana Čale, Zagreb 2009.
6. HALDER, Alois, „Mit“, *Filozofijski rječnik*, (ur. Alois Halder), s njemačkoga preveo: Ante Sesar, Zagreb 2002., 222.
7. HEPOKOSKI, James, DAHLSTRÖM, Fabian, „Sibelius, Jean“, *Grove Music Online. Oxford Music Online*, Oxford University Press, (<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/43725>).
8. HORSTMANN, Axel, „Mythos, Mythologie“, *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 6/1984., 281.-318.
9. LARUE, Jan et al., „Symphony“, *Grove Music Online. Oxford Music Online*, Oxford University Press, (<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/27254pg2>).
10. MÄCKEMANN, Michael, „Sibelius und die Programmmusik. Eine Studie zu seinen Tondichtungen und Symphonien“, *Programmmusik. Studien zu Begriff und Geschichte einer umstrittenen Gattung* (= *Hamburger Jahrbuch für Musikwissenschaft*, sv. 6), (ur. Constantin Floros et al.), Hamburg 1983., 121.-168.
11. NEWMARCH, Rosa, *Jean Sibelius. A Short Story of a Long Friendship*, London 1944.
12. PARKER, Roger, „The Opera Industry“, *The Cambridge History of Nineteenth-Century Music*, (ur. Jim Samson), Cambridge, New York; Melbourne; Madrid; Cape Town 2004., 87.-117.
13. SCRUTON, Roger, „Programme music“, *Grove Music Online. Oxford Music Online*, Oxford University Press, (<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/22394>).
14. ŠOLJAN, Antun, *100 najvećih djela svjetske književnosti*, Zagreb 1980.
15. TANZBERGER, Ernst, *Jean Sibelius. Eine Monographie. Mit einem Werkverzeichnis*, Wiesbaden 1962.

VEDRAN LESAR

Jean Sibelius – Music and Myth*Summary*

This paper deals with the concept of “national composer” exemplified in the work of Jean Sibelius (1865–1957) whose output became the central part of the Finnish national music canon. His position in this respect could be observed in two ways: one that follows the parallelism between his work and the emergence of Finland as a nation-state, and the other that examines Sibelius himself becoming some kind of a myth. Regarding Sibelius’s output, relation to the mythical and national is twofold: on the one hand, it is reflected in the use of texts containing national myth as templates for music, and on the other hand it is reflected in the use of “nationally marked” elements of music (templates from folk music, characteristic atmosphere, timbre, etc.). This relationship is shown in the example of two Sibelius’s pieces: suite Lemminkäinen and symphony Kullervo. Furthermore, it is shown that Sibelius’s becoming a myth is a result of a certain understanding of his opus.

Key words: myth, Jean Sibelius, national, Kalevala, programme music

LEO MARIĆ

Hrvatski studiji – Sveučilište u Zagrebu

Antifašizam kao politički mit*

U radu autor ukazuje na neke probleme zlouporabe prošlosti koji se vežu uz antifašističku mitologiju. Prikazan je povijesni razvoj talijanskoga antifašizma kao pokreta protiv Mussolinijeva sustava vlasti u Italiji te komunističkoga antifašizma u svojim različitim oblicima 1920-ih i 1930-ih. Također, autor analizira i kontekstualizira suvremeni antifašistički narativ o Drugom svjetskom ratu te njegovu društvenu funkciju u poratnom svijetu.

Ključne riječi: antifašizam, fašizam, politički mit, sovjetska diplomacija, Kominternu

1. Uvod

Među mnogim ideologemima prisutnima u hrvatskom javnom diskursu, antifašizam se ističe svojom kontroverznošću i mnogostrukošću značenja koja mu se pripisuju. U ovom radu pozabavit ću se mitskim svojstvima antifašizma, odnosno prikazati procese antifašističke mitologizacije prošlosti. Pritom će kao teorijska razrada mita poslužiti klasična djela pionira toga znanstvenoga područja kao što su Mircea Eliade, Claude Lévi-Strauss i Roland Barthes. Nakon što ustanovimo mitske elemente antifašizma, upustit ćemo se u kontekstualizaciju antifašističkoga mita, nastojeći objasniti povijesni kontekst u kojem se razvijao antifašizam tijekom prvih desetljeća svoga postojanja.

2. Mitsko i političko

Jedan od utemeljitelja suvremene povijesti religije i znanstvenoga proučavanja mitoloških sustava, Mircea Eliade tvrdio je kako je „funkcija [mita] otkriti modele i

* Ovaj je rad nastao na temelju izlaganja na III. interdisciplinarnom studentskom simpoziju („Razlozi i načini mitologizacije povijesti“) održanom 20. travnja 2016. godine u organizaciji Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“. Autor se zahvaljuje profesoru Jošku Pavkoviću i kolegi Krešimiru Džoiću na korisnim savjetima prilikom pisanja rada.

opskrbiti Svijet i ljudsku egzistenciju značenjem“, a da „prepričavajući kako su načinjene stvari, mitovi otkrivaju tko ih je i zašto napravio, te u kojim okolnostima“.¹ Za Eliadea, među najvažnijim elementima mita je reaktualizacija prošlosti.² Za mitsko mišljenje prošlost nije neponovljiva kategorija, kao u historiografiji. Mitovi kazuju da u prošlim događajima postoji određena „trajna struktura“, što je element koji mitsko približava političkom. „Mitskoj misli nije ništa sličnije od političke ideologije“, primjećuje Lévi-Strauss, jer za suvremenoga *homme politique*, primjerice, Francuska revolucija nije samo „niz prošlih događaja“, nego i „shema obdarena trajnom djelotvornošću, koja dopušta da se interpretira socijalna struktura današnje Francuske, antagonizmi koji se u njoj očituju i da se nazru potezi budućeg razvoja“.³ Naposljetku, neizostavan element svakoga mitskoga diskursa, za razliku od znanstvenoga, historiografskoga diskursa, jest da on stvari „naprosto čisti, čini nevinima utemeljuje ih u prirodi i vječnosti, pridaje im jasnoću koja nije jasnoća objašnjenja, nego jasnoća tvrdnje“. Na taj način, prema riječima Rolanda Barthesa, mit „utemeljuje sretnu jasnoću; stvari izgledaju kao da znače same od sebe“.⁴

Ta tri elementa mita – reaktualizaciju prošlosti, prepoznavanje određene trajne strukture u prošlim događajima i mit kao specifična vrsta govora – možemo uočiti u antifašističkom diskursu, ali i u diskursu o antifašizmu. Primjerice, u suvremenoj hrvatskoj historiografiji prisutna je tendencija da se ideologem „antifašizam“ izvlači iz svoga povijesnoga konteksta, interpretirajući ga kao dio trajne strukture te ga se reaktualizira. Tako Hrvoje Klasić smatra da „antifašizam nije termin iz prošlosti“, nego radije „civilizacijski, a samim time bezvremenski i svezvremenski sustav vrijednosti“. Prema Klasiću, „biti antifašist danas znači poštivati i braniti pravo na različitost, graditi društvo tolerancije i dijaloga, poticati mirotvorstvo, a ne agresiju“.⁵ S druge strane, Zlatko Begonja označava antifašizam kao „pokret za uspostavu demokracije, koji nagoviješta apsolutnu protivnost svakom pojavnom obliku totalitarne vladavine i logično rezultira zahtjevom za potpunim poštivanjem ljudskih prava i sloboda odnosno stvaranjem ključnih odrednica za učvršćenje trajnog mira“.⁶ I Klasić i Begonja, kao predstavnici dviju različitih struja hrvatske historiografije, svaki iz svoje perspektive antifašizmu pridaju značenje drugačije od onoga koje je imao u *svom* vremenu. Osim što ga reaktualiziraju i koriste kao obrazac za tumačenje današnjih struktura i antagonizama, oni također pojednostavljuju značenje toga pojma.

Treba naravno ipak imati na umu da je političke, ekonomske i kulturne prilike u Hrvatskoj početkom 21. stoljeća zaista u određenoj mjeri moguće objasniti kao

¹ Mircea ELIADE, *Aspekti mita*, Zagreb 2004., 154.-155.

² *Isto*, 14.-15.

³ Claude LÉVI-STRAUSS, *Strukturalna antropologija*, Zagreb 1989., 216.-217.

⁴ Roland BARTHES, *Mitologije*, Zagreb 2009., 169.

⁵ Hrvoje KLASIĆ, „Kome (ne) treba antifašizam?“, *Tportal*, 22. lipnja 2015. (<http://www.tportal.hr/vijesti/komentari/386393/Kome-ne-treba-antifasizam.html>, pristupljeno 15. listopada 2016.)

⁶ Zlatko BEGONJA, „Partikularni antifašizam“, *Društvena istraživanja*, 12/2003., br. 5., 744.

posljedice revolucije koju su jugoslavenski komunisti-antifašisti proveli 1945. godine. No, preslikavanje političkih sukoba „fašizma“ i „antifašizma“ iz 1930-ih i 1940-ih na suvremenost, kao reaktualizacija prošlosti s ciljem objašnjavanja suvremenih političkih antagonizama, nije ništa drugo nego mitologizacija prošlosti. Želimo li dekonstruirati „sretnu jasnoću“ kojom zrači politički mit antifašizma, moramo ga objasniti u kontekstu njegova suodnosa s fašizmom i povijesnog razvoja.

3. Što je fašizam?

Američki povjesničar Stanley Payne u svom prikazu povijesti fašizma, ustvrdio je da kada pokušavamo objasniti fašizam „reći da talijanski *fascio* (...) znači »svežanj« ili »savez« ne kaže nam mnogo“.⁷ Jednako tako, pozivanje na etimologiju riječi „antifašizam“ ne govori nam mnogo o sadržaju pojma koji je u korelaciji s tom riječju.

Naime, određenje antifašizma kao pokreta protiv fašizma nalazi se pred problemom već na samom početku jer ne postoji konsenzus oko značenja samoga fašizma, čija bi negacija antifašizam trebao biti. Fašizam je moguće definirati kao politički pokret (1919.-1945.) i sustav vlasti (1922.-1945.) u Italiji, dakle talijanski nacionalni politički fenomen. Takvo je određenje fašizma bilo prevladavajuće u međuratnoj europskoj javnosti, s iznimkom komunističkoga pokreta (o čemu će više riječi biti kasnije). Osim toga, fašizam možemo odrediti kao generički fenomen, odnosno kao opći tip političkih pokreta i sustava vlasti s određenim zajedničkim karakteristikama. Zapadna historiografija i politologija u razdoblju nakon Drugoga svjetskoga rata većinski je prihvatila drugi put, nastojeći od 1960-ih odrediti tzv. „fašistički minimum“ – minimalne uvjete koje neki politički pokret ili sustav vlasti mora zadovoljiti da bi bio nazvan fašističkim.

Iz nepreglednoga broja definicija koje su iznikle iz napora „fašistologije“, koja je u posljednjih pola stoljeća izrasla u izuzetno plodnu znanstvenu disciplinu, valja izdvojiti one najznačajnije. Ernst Nolte još je 1960-ih fašizam u svom fenomenološkom stilu definirao kao „antimarksizam koji teži uništiti neprijatelja stvaranjem radikalno suprotne, pa ipak bliske ideologije, i primjenom gotovo istovjetnih, pa ipak karakteristično preobraženih metoda, ali uvijek u neprobojnom okviru nacionalnog samopotvrđivanja i autonomije“.⁸ Tri desetljeća kasnije, Roger Griffin fašistički minimum vidi u palingenetičkoj ultra-nacionalističkoj revoluciji.⁹ Slično

⁷ Stanley G. PAYNE, *A History of Fascism, 1914-1945*, London 2003., 3.

⁸ Ernst NOLTE, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990., 30.

⁹ Puna Griffinova definicija nešto je složenija, a njenu objašnjavaću posvetio je cijelu knjigu: „Fašizam je genus političke ideologije čija mitska jezgra kroz svoje različite oblike jest palingenetički oblik populističkog ultra-nacionalizma“. Roger GRIFFIN, *The Nature of Fascism*, London - New York 1993., 26. Drugim riječima, Griffinov fašizam bio bi svaki ultra-nacionalistički pokret koji revolucionarnim putem želi ostvariti nacionalni preporod, odnosno vratiti „zlatno doba“ nacionalne prošlosti.

Griffinu, za Stanleya Paynea fašizam je „oblik revolucionarnog ultra-nacionalizma za nacionalni preporod koji se temelji prvenstveno na vitalističkoj filozofiji, koji je strukturiran uz krajnji elitizam, masovnu mobilizaciju, *Führerprinzip*, koji pozitivno vrjednuje nasilje kao cilj i kao sredstvo, te koji teži normiranju ratnih i/ili vojnih vrijednosti“.¹⁰

Neki su povjesničari i negirali postojanje generičkoga fašizma. Na tom tragu Gilbert Allardyce objašnjava da je „koncept međunarodnoga fašizma izrastao u političkim bitkama 1930-ih i da je debata o njegovu idejnom sustavu isprva oblikovana od strane naraštaja znanstvenika koji su dosegli zrelu dob tijekom toga razdoblja. Ishod je bilo akademsko stvaranje fašističke ideologije koja je mnogo konzistentnija i univerzalnija nego bilo što stvoreno od samih fašista. Europski fašisti nisu nikad bili uspješni u definiranju »unifašističke« ideologije. Talijansko iskustvo pokazuje najbolje da je značenje fašizma bilo nejasno prvim fašistima kao što je i nama.“¹¹ U suvremenoj historiografiji, dakle, ne postoji konsenzus oko jedinstvene definicije generičkoga fašizma, pa čak niti oko postojanja generičkoga fašizma kao takvoga. Zato je pogrešno i sam antifašizam promatrati kao generički fenomen, jer je, baš kao i njegov arhetipski neprijatelj, imao različita oblića ovisno o vremenskom i prostornom kontekstu te ideološkoj perspektivi njegovih aktera.

4. Italija – domovina antifašizma

U Italiji je od 1919. *antifascismo* bio tek izraz koji je označavao neprijateljstvo talijanske marksističke ljevice (diferencijacija na socijaliste i komuniste dogodila se tek u drugoj polovici 1920., op. a.) prema rastućem fašističkom pokretu pod vodstvom Benita Mussolinija. Pod nazivom *Fasci italiani di combattimento*, pokret je okupljao različite skupine: profesionalne vojnike, socijaliste, revolucionarne sindikaliste, nacionaliste i republikance koji su četiri godine prije bili za ulazak Italije u Veliki rat, a među ranim simpatizerima bili su i pjesnici Gabriele D’Annunzio i Filippo Tommaso Marinetti. U tom razdoblju fašizam uopće nije posjedovao jedinstvenu koherentnu ideologiju. Fašistički politički program iz lipnja 1919. bio je izrazito ljevičarskoga karaktera, a zagovarao je opće pravo glasa, ukidanje monarhije, osmosatni radni dan, konfiskaciju crkvenoga vlasništva, progresivni porez na kapital, i sl.¹² Do oblikovanja prvoga zaista ideološkoga dokumenta pokreta došlo je tek u proljeće 1925., nakon šest godina postojanja i dvije i pol godine obnašanja vlasti. Tada je Giovanni Gentile, stari filozof i fašistički ministar obrazovanja, kako bi odgovorio na raširenu kritiku fašističke vlade zbog otmice i ubojstva socijalističkoga zastupnika Matteottija, organizirao konferenciju fašističkih

¹⁰ PAYNE, *A History of Fascism, 1914-1945*, 14.

¹¹ Gilbert ALLARDYCE, „What Fascism Is Not: Thoughts on the Deflation of a Concept“, *The American Historical Review*, 84/1979., br. 2., 381.

¹² Nicholas FARRELL, *Mussolini: Novi život*, Zagreb 2008., 90.-91.

„kulturnjaka“ u Bologni na kojoj je sastavljen *Manifest fašističkih intelektualaca*. Manifest, objavljen 21. travnja, na dan nastanka Rima, potpisalo je oko 250 talijanskih intelektualaca, među kojima se ističu, uz Gentilea, filozof Alfredo Rocco, povjesničar Gioacchino Volpe i utemeljitelj futurizma Filippo Tommaso Marinetti. Upravo kao reakciju na to, liberalni filozof i političar Benedetto Croce 1. svibnja, na Međunarodni praznik rada, objavljuje *Manifest antifašističkih intelektualaca*. I jedan i drugi manifest ustraju na povezivanju fašističkoga fenomena uz talijansku povijest i političku situaciju.¹³

Fašizam još skoro čitavo desetljeće ostaje percipiran kao specifično talijanska politička pojava. Najznačajnija talijanska ne-komunistička antifašistička organizacija, *Giustizia e Libertà* (hrv. „Pravda i sloboda“, op. a.), osnovana u egzilu 1929., svoje je tumačenje fašizma vezala uz njegov talijanski karakter. Carlo Rosselli, vođa i ideolog organizacije, bivši socijalist, smatrao je da fašizam „ima korijene u talijanskom tlu, on izražava duboko ukorijenjene poroke, latentne slabosti i bijedu cijele nacije“.¹⁴ Ni talijanski komunisti tijekom toga razdoblja u Mussolinijevoj fašističkoj vladi nisu vidjeli epohalni značaj. U studenom 1922., neposredno nakon „marša na Rim“, vođa Talijanske komunističke partije Amadeo Bordiga na IV. kongresu Komunističke internacionale (ru. Коммунистический интернационал, Kominterna, op. a.) rekao je da „fašizam ne predstavlja novu političku doktrinu“ te da on „utjelovljuje kontrarevolucionarnu borbu svih udruženih buržoaskih elemenata i zato ne mora bezuvjetno razoriti demokratske ustanove“.¹⁵ Desetak godina poslije, tadašnji čelnik Partije, Palmiro Togliatti zanijskao je talijanski fašizam kao prototip nekakvoga općega fašizma, pa je suprotstavljene partijske drugove upitao „O kojem talijanskom fašizmu govorite?“ (istaknuto u izvorniku, op. a.), pritom ukazujući na činjenicu da su postojala tri različita razdoblja u razvoju talijanskoga fašizma od njegova nastanka 1919. godine.¹⁶

Jednaka predodžba fašizma bila je prevladavajuća i u svjetskoj javnosti. Hrvatski novinar Bogdan Radica zapisao je kako se u Parizu, gdje je boravio 1928. i 1929., „na fašizam gledalo u stanovitim krugovima više kao na neku zdravu pojavu talijanskoga preporoda, koji bi Italiju trebao uznijeti na veći međunarodni položaj, nego li je ona do tada bila“. Istovremeno, francuskoj buržoaziji „svaki Mussolinijev potez izgledao [je] znakom talijanske pozitivne obnove, i, s te strane ona je smatrala fašizam, kao i kasnije u prvoj etapi nacizam, neminovnim preporodom,

¹³ Guido BONSAVER, „Culture and Intellectuals“, u R. J. B. BOSWORTH, *The Oxford Handbook of Fascism*, New York 2009., 111.

¹⁴ Stéfanie PREZIOSO, „Antifascism and Anti-Totalitarianism: The Italian Debate“, *Journal of Contemporary History*, 43/2008., br. 4., 560. Tek nakon Hitlerovog dolaska na vlast 1933., GL mijenja svoju perspektivu fašizma, koji tada prestaje biti percipiran kao „jedinstveni talijanski fenomen“. *Isto*, 564.

¹⁵ *Komunistička internacionala: Stenogrami i dokumenti kongresa, Knjiga 4*, Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR »Privredna knjiga«, 1981., 269.-270.

¹⁶ Joan BARTH URBAN, *Moscow and the Italian Communist Party: From Togliatti to Berlinguer*, Ithaca – London 1986., 87.

koji bi i Francusku mogao očuvati od glavnog neprijatelja – od komunizma“. Zato se, objašnjavao je Radica, „na antifašiste, kao što su bili Salvemini i Sforza pa čak i Ferrero i Croce, gledalo i u Francuskoj i u Engleskoj sa skepsom i kao na ljude, koje je na političkom, iako ne na duhovnom, planu pregazila povijest“.17 Kasniji britanski premijer Winston Churchill prilikom posjeta Rimu i susreta s Mussolinijem 1927. na tiskovnoj konferenciji izjavio je: „Da sam Talijan, siguran sam da bih cijelim srcem bio s vama od početka do kraja u vašoj trijumfalnoj borbi protiv zvjerskih apetita i strasti lenjinizma. Ali u Engleskoj se još nismo morali suočiti s tom opasnošću u istom smrtonosnom obliku. Mi imamo svoje vlastite načine rješavanja stvari“.18 Navedene riječi suvremenika potrebno je promatrati u kontekstu straha od širenja komunizma u Europi i krize liberalnoga kapitalističkoga sustava krajem 1920-ih i početkom 1930-ih, koje su europskoj javnosti fašizam kao „treći put“ učinili privlačnom alternativom liberalnoj demokraciji.

5. Kominternu i antifašizam

Želimo li tražiti „univerzalni antifašizam“ u tom vremenu, naći ćemo ga samo u diskursu Kominterne, koja je 1920-ih jedina inzistirala na poimanju fašizma kao univerzalnoga, generičkoga koncepta. Politiku Kominterne u međuratnom razdoblju nužno je promatrati u vezi sa sovjetskom vanjskom politikom i diplomacijom. Lenjin i vodstvo boljševičke partije prezirali su tradicionalnu diplomaciju pa već od samih početaka svoje vlasti vanjsku politiku nisu prepuštali isključivo Narodnom komesarijatu za vanjske poslove, već su ju gradili uz veliku pomoć komunističke revolucionarne mreže u Europi. Kominternu je institucionalizacija takvoga oblika vanjske politike, kroz nju su boljševici „proširili tehnike revolucionarne agitacije na područje međunarodnih odnosa“. Upravo na taj način sovjetski režim dosezao je „u središte domaće politike drugih zemalja, što se, barem u novijoj povijesti suverenih država, nijedna strana sila nije usudila takvom snagom“.19 Sovjetska je politika instrumentalizirala komunističke organizacije u drugim zemljama za ostvarivanje nacionalnih interesa Sovjetske Rusije.20 Zato, za razliku

¹⁷ Bogdan RADICA, *Živjeti - nedoživjeti: Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada, Knjiga prva*, München – Barcelona 1982., 274.-275.

¹⁸ Martin GILBERT, *Churchill: A Life*, London 2000., 480.

¹⁹ Theodore H. VON LAUE, „Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin, People’s Commissar for Foreign Affairs, 1918-1930“, u: Gordon A. CRAIG, Felix GILBERT (ur.), *The Diplomats, 1919-1939*, Princeton - New Jersey 1994., 237.-239.

²⁰ Na Trećem kongresu Kominterne utvrđeno je da „beskompromisna podrška Sovjetskoj Rusiji ostaje kao i do sada najvažnija obaveza komunista svih zemalja. Oni se trebaju ne samo na najenergičniji način suprotstaviti svakom napadu na Sovjetsku Rusiju nego se s punom energijom trebaju boriti za uklanjanje svih prepreka, koje kapitalističke države postavljaju na put komunikacije Sovjetske Rusije sa svjetskim tržištem i sa svim narodima“. *Komunistička internacionala, Knjiga 3*, 667.

od Radničke i socijalističke internacionale, Komunistička internacionala nije bila međunarodni savez neovisnih nacionalnih stranaka sa zajedničkom ideologijom, nego centralizirana i hijerarhizirana ustanova kojoj su komunističke partije bile samo nacionalne podružnice.²¹ Iako je partijska nomenklatura govorila kako bi „bilo smiješno pitati tko je tu subjekt, a tko objekt“ te da su Sovjetska Rusija i Kominternu „temelj i krov jedne zgrade“,²² stvarno je Kominternina politika ovisila u velikoj mjeri o frakcijskim borbama unutar vladajuće boljševičke partije i o imperativima koje je nalagala međunarodna situacija u kojoj se SSSR nalazio. Theodore von Laue zamijetio je da su 1920-ih „revolucija i diplomacija držale jedna drugoj ravnotežu“, pa da „onoliko koliko su se revolucionarni poduhvati Kominterne i njezina šefa Zinovjeva slomili, diplomacija je dobila, i, onoliko koliko je diplomacija pala, revolucionarna agitacija je iznova napredovala“.²³ Antifašistička taktika Kominterne razvijana je upravo u takvom odnosu snaga, a možemo razlikovati tri oblika komunističkog antifašizma.

5.1. *Antifašizam jedinstvenoga fronta*

Prvi oblik komunističkoga antifašizma nastao je već krajem 1922., nakon dolaska fašista na vlast u Italiji. Uslijed propasti revolucionarnih pokušaja komunista u Mađarskoj i Njemačkoj (1919.), poraza Crvene armije u ratu s Poljskom (1920.) te neuspjeha da iskoriste velike radničke i seljačke pobune u Italiji i Francuskoj, Kominternu je procijenila da je došlo do stabilizacije kapitalističkoga sustava pa je odbacila taktiku *klase protiv klase* i lansirala novu taktiku *jedinstvenoga fronta*, čijim je glavnim neprijateljem proglašen *međunarodni fašizam*. Već nekoliko tjedana nakon „marša na Rim“, Zinovjev je kao predsjednik Izvršnog komiteta (rus. Исполнительный комитет, ИК) Kominterne na njezinu IV. kongresu u izvještaju o djelovanju IK u prethodnom razdoblju rekao da „ono što se dogodilo u Italiji nije lokalna pojava“ te kako će u srednjoj Europi doći do „fašističkih prevrata“, nakon čega će komunističke partije biti zabranjene,²⁴ otkrivajući tim donekle i razloge komunističkoga straha od širenja modela političkoga djelovanja talijanskih fašista. Fašizam je percipiran, s jedne strane, kao alternativni sustav vladavine

²¹ Tako i Zinovjev u već navedenom izvještaju IK Kominterne na Četvrtom kongresu izjavljuje da Kominternu mora biti „centralizirana međunarodna komunistička svjetska partija i ništa više“. *Isto*, 33. U Tezama o taktici Kominterne objavljenima na istom kongresu rečeno je da se Kominternu „mora u sve većoj mjeri uspredno sa svojom organizacijskom izgradnjom i prerastanjem u komunističku svjetsku partiju potvrđivati i politički kao takva; ona mora posvetiti glavnu pažnju osobito rukovođenju neophodnim akcijama u čitavim grupama zemalja“. (*Komunistička internacionala, Knjiga 5*, 863.)

²² *Komunistička internacionala, Knjiga 4*, 31.

²³ Theodore H. VON LAUE, „Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin, People's Commissar for Foreign Affairs, 1918-1930“, 244.

²⁴ *Komunistička internacionala, Knjiga 4*, 50., 51.

koji državnom represijom i mobilizacijom društva oko antikomunističke, antiliberalne i nacionalističke politike, pokušava spriječiti neizbježan slom kapitalizma i pobjedu komunističke ideje, a, s druge strane, kao dokaz da je kraj kapitalizma na vidiku. Pritom Kominternin antifašizam eksploatira starije postavke marksističke filozofije povijesti koja, kako to tumači Eliade, „u drami nastaloj pod pritiskom povijesti odgonetava nužno zlo, predznak bliskog trijumfa koji će zauvijek okončati čitavo povijesno »zlo«“.²⁵ Uspon fašizma u Italiji i sličnih pokreta u ostatku Europe komunisti interpretiraju kao dio „trajne strukture“, nužnu povijesnu stepenicu u razvoju kapitalističkoga sustava, onu najtragičniju, ali ujedno posljednju. U komunističkoj imaginaciji, nakon fašizma nužno dolazi proleterska revolucija i propast građanske države.

Kako bi „ubrjali povijest“, nedugo nakon IV. kongresa Kominterne, Sovjeti su u siječnju 1923. započeli pripreme za međunarodnu kampanju protiv fašizma, zbog čega je u Moskvi ustrojen Akcijski komitet i Međunarodni fond za borbu protiv fašizma. Akcijski komitet proglašen je neovisnim o Kominterni, ali je većina njegovih članova, komunisti, slijedom svoje pripadnosti različitim nacionalnim komunističkim partijama i organizacijama bila podvrgnuta autoritetu Kominterne.²⁶ Član Izvršnoga komiteta Kominterne Josif Pjatnicki prilikom rasprave o uspostavi Međunarodnoga fonda za borbu protiv fašizma objasnio je razloge započinjanja antifašističke kampanje time da je “neophodno iskoristiti talijanski fašizam kako bismo proširili agitaciju po cijeloj Europi”.²⁷ No, čini se da antifašistička taktika nije bila dovoljno uvjerljiva za mobilizaciju europske javnosti, čak ni među samim komunistima. Najvećom preprekom pokazala se banalna činjenica da izvan Italije nije bilo stranaka i pokreta koji su nastupali pod fašističkim imenom pa je radnicima bilo nemoguće objasniti protiv čega bi se zapravo trebali boriti.²⁸ Neuspjeh širenja antifašističke svijesti pratili su uspjesi sovjetske diplomacije, koja je u veljači 1924. uspjela isposlovati sklapanje trgovinskoga sporazuma između Kraljevine Italije i SSSR-a pa je već u rujnu iste godine Izvršni komitet Kominterne odlučio jednostavno prekinuti daljnji rad na projektu Antifašističke svjetske lige.²⁹

Sljedećih pola desetljeća djelovanja Kominterne obilježili su sukobi između komunističke „desnice“ i „ljevice“ oko pitanja praktične provedbe antifašističke politike u Europi preko jedinstvenog fronta.³⁰ Dok je „desnica“, na čelu s Niko-

²⁵ Mircea ELIADE, *Mit o vječnom povratku*, Zagreb 2007., 178., 179.

²⁶ Kasper BRASKÉN, „Making Anti-Fascism Transnational: The Origins of Communist and Socialist Articulations of Resistance in Europe, 1923-1924“, *Contemporary European History*, 25/2016., br. 4., 579.-581.

²⁷ “Из стенограммы заседания ИККИ по вопросу о создании Международного фонда борьбы против фашизма”, *Коминтерн против фашизма*, Москва: »Наука«, 1999., 76.

²⁸ K. BRASKÉN, „Making Anti-Fascism Transnational“, 585.

²⁹ *Isto*, 588.

³⁰ Pritom komunistička „desnica“ i „ljevice“ nisu imale jednako značenje kao istoimene političke kategorije u zapadnim parlamentarnim sustavima. Podjela je nastala nakon uvođenja NEP-a u Sovjetskoj Rusiji i zamjene taktike *klase protiv klase* s taktikom *jedinstvenoga fronta*. Komu-

lajem Buharinom i Karlom Radekom, zastupala inkluzivniju strategiju suradnje komunističkih partija sa socijaldemokratskim, radničkim i seljačkim strankama, tzv. *jedinstveni front odozgo*, komunistička „ljevica“, pod vodstvom Lava Trockog i Grigorija Zinovjeva, prihvaćala je isključivo *jedinstveni front odozdo*, koji je dopuštao tek suradnju komunističkih partija sa sindikatima i radničkim organizacijama, a s ciljem njihove kontrole. No, pogrešno bi bilo vjerovati da je bilo koja od tih frakcija u taktici jedinstvenoga fronta vidjela išta više od same taktike. Grigorij Zinovjev, tadašnji predsjednik Izvršnoga komiteta Kominterne, na njenu V. kongresu cinično se osvrnuo na svoje komunističke suvremenike koji su imali takvih iluzija: „Nesreća nekih naših mladih i ne samo mladih sekcija u KI jeste što one, prvo, katkada strateški manevar uopće smatraju nedopustivim i, drugo, što, kada ga primijene, odmah ga shvate previše ozbiljno, što od njega prave metodu, čitav dubokoumni sustav.“ Čelnici tih partija, kaže Zinovjev, „nisu shvatili i nisu htjeli da shvate da taktika jedinstvenog fronta nije za Komunističku internacionalu ništa drugo do metoda agitacije i mobilizacije masa“.³¹ Njegova je izjava o taktici jedinstvenoga fronta, kao temelja antifašističke politike Kominterne, vrlo znakovita. Ipak, unatoč revolucionarnim frazama na svim kongresima Kominterne i plenumima njezina Izvršnoga komiteta u drugoj polovici 1920-ih, istovremeno je došlo do zatopljanja sovjetskih odnosa s Britanijom, Francuskom, Italijom i SAD-om, do približavanja Društvu naroda te sovjetske potpore Kellog-Briand paktu o razoružanju.³² Zamjena Zinovjeva sa znatno umjerenijim Buharinom 1926. pomogla je da retorika Kominterne prati napore sovjetske diplomacije s ciljem uključivanja SSSR-a u međunarodni poredak.

5.2. *Antifašizam trećega razdoblja*

No, jačanje Staljinove „nove ljevice“ krajem 1920-ih, što je rezultiralo padom Buharina te postavljanjem Staljinova pouzdanika Dmitrija Manuilškoga za čelnoga čovjeka Kominterne 1929., unosi promjenu u antifašistički diskurs Kominterne. Novi oblik komunističkoga antifašizma temelji se na teoriji *trećega razdoblja* (rus. третий этап, op. a.), koja kaže da je kapitalizam nakon početka velike gospodar-

nistička „desnica“ prihvaćala je te promjene partijskoga kursa kao nužnosti, a „ljevica“ im se protivila inzistirajući na nastavku „proleterske revolucije“ u SSSR-u i u ostatku svijeta. Gordana VLAJČIĆ, *Boljševički antifašizam: Ideološke osnove i taktika - politička stajališta Kominterne 1919 - 1934.*, Zagreb 2005., 11., 45.

³¹ *Komunistička internacionala, Knjiga 6, 57-72.* Slično su razmišljali i komunistički čelnici u „domovini antifašizma“, pogotovo krug okupljen oko Gramscija i Togliattija, smatrajući da umjereni antifašistički slogani nisu svrha sami po sebi, nego sredstvo mobilizacije srednje klase protiv fašističke vlasti, a s ciljem pretvaranja antifašističkog pokreta u borbu protiv kapitalizma. J. BARTH URBAN, *Moscow and the Italian Communist Party*, 51.

³² Theodore H. VON LAUE, „Soviet Diplomacy: G. V. Chicherin, People’s Commissar for Foreign Affairs, 1918-1930“, 277.-278.

ske krize ušao u novu krizu, što otvara prostor za proletersku revoluciju.³³ Prema novoj teoriji, fašizam je otvorena diktatura buržoazije kojoj je cilj svim sredstvima očuvati kapitalistički sustav pa i socijaldemokracija u diskursu međunarodnoga komunističkoga pokreta postaje *socijal-fašizam*. I, komunisti u tom nisu vidjeli samo propagandnu frazeologiju. Generalni sekretar Centralnoga komiteta Komunističke partije SAD-a Earl Browder objašnjava da „kada mi [komunisti] govorimo o socijalistima kao socijal-fašistima, mi ih ne vrijeđamo, mi dajemo znanstveni opis, naziv političke uloge koju oni ispunjavaju. To je uloga pripremanja puta za fašizam, sprječavanje borbe masa protiv fašizma, tolerancija i potpora za uspostavu fašističkih vlada. Socijalisti na riječima, fašisti na djelima! To je ono što socijal-fašizam znači. To je točni, znanstveni, opisni naziv za Socijalističku partiju“.³⁴ Takav militantni i isključiv nastup komunističkoga antifašizma početkom 1930-ih ipak nije doveo komuniste na vlast, ali je zato u Njemačkoj udaljio radništvo od socijaldemokracije, omogućivši postepeno jačanje nacional-socijalističkoga pokreta.³⁵

5.3. Antifašizam pučkoga fronta

Strah od Hitlerova borbena antikomunizma i vojne intervencije protiv Sovjetske Rusije, koju je on najavio još u *Mein Kampf*-u, natjerao je službenu Moskvu na novi vanjskopolitički zaokret nakon promjene vlasti u Njemačkoj početkom 1933. godine. Sovjetska diplomacija bila je svjesna da su vladajući krugovi u Britaniji i Francuskoj skloni Hitlerovoj Njemačkoj, pogotovo zbog njezina antikomunizma,³⁶ bojala se otvorene zapadne potpore njemačkim ambicijama na istoku i ponovne međunarodne izolacije SSSR-a. Zato je već sljedeći mjesec, u veljači 1933. narodni komesar za vanjske poslove Maksim Litvinov izjavio spremnost na prihvaćanje međunarodne definicije agresije koju su predlagale Britanija i Francuska.³⁷ SSSR je postao „štit demokratizma i sloboda“, a novo je načelo sovjetske vanjske politike bilo „mirna koegzistencija dvaju sustava – socijalističkog i kapitalističkog“.³⁸

Sovjetsku je diplomaciju polako slijedila i Kominternu: na VII. kongresu Kominterne održanome u Moskvi u srpnju i kolovozu 1935. službeno je prihvaćena taktika *pučkoga fronta*, koja je predviđala stvaranje širokih političkih koalicija

³³ G. VLAJČIĆ, *Boljševički antifašizam*, 85.

³⁴ Earl BROWDER, *The Meaning of Social-Fascism: Its Historical and Theoretical Background*, New York 1933., 14.-15.

³⁵ François FURET, *Prošlost jedne iluzije: Oglad o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*, Zagreb 1997., 205.-206.

³⁶ Henry KISSINGER, *Diplomacija*, Zagreb 2000., 261., 273.

³⁷ Henry L. ROBERTS, “Maxim Litvinov”, Gordon A. CRAIG, Felix GILBERT (ur.) *The Diplomats, 1919-1939*, Princeton, New Jersey 1994., 351.

³⁸ Максим ЛИТВИНОВ, *Против агрессии*, Государственное издательство политической литературы, Москва 1938., 33.

komunističkih, socijaldemokratskih i lijevo-liberalnih stranaka koje bi, jednom kad bi osvojile vlast, provodile vanjsku politiku savezništva s „domovinom radništva“.³⁹ Ideološki temelj pučkoga fronta postao je antifašizam, ali od tada u izrazito inkluzivnom obliku. U promijenjenim okolnostima, kao što primjećuje francuski povjesničar François Furet, „komunisti odustaju od protezanja optužbi za fašizam na sve koji nisu oni sami – primjerice na socijaliste ili liberale – uz uvjet da ti socijalisti i liberali uđu u savezništvo s njima i bore se protiv fašističke prijetnje“, odnosno drugim riječima, „komunisti prihvaćaju odreći se monopola na antifašizam, tražeći od svojih novih saveznika da zauzvrat odstupe od bilo kakvog antikomunizma“.⁴⁰ Za razliku od prethodnih inačica antifašizma, novi „meki“ antifašizam postiže uspjeh, osobito u Francuskoj i Španjolskoj. Paradoksalno, ali baš u godinama koje su u povijesti SSSR-a označene velikim čistkama u Partiji i genocidom nad Ukrajinčima, Staljin i Sovjetski Savez zahvaljujući antifašističkoj maski imali su najveću potporu na Zapadu, i to ne samo među radništvom, već i od vodećih intelektualaca.⁴¹

Taktika antifašističkoga pučkoga fronta do izražaja dolazi najviše u Francuskoj. Obnavljanje tradicionalnoga rusko-francuskoga savezništva kao protuteže sve jačoj Njemačkoj od velike je važnosti za sovjetsku diplomaciju pa je činila sve kako bi pritislula službeni Pariz na suradnju.⁴² Istovremeno, Kominternu je natjerala francuske komuniste na ulazak u pučki front sa socijalistima i radikalima pod sloganom borbe protiv fašizma, a s ciljem da na sljedećim izborima osnaži sovjetski utjecaj u francuskoj politici.⁴³ Sovjeti, dakle, djeluju na dva bojišta, diplomatskom i revolucionarnom, koristeći komunističke partije kao svoga „trojanskoga konja“ u europskim zemljama za ostvarenje sovjetskih nacionalnih interesa.⁴⁴ I jedna i druga borba vođene su iz istoga stožera – Kremlja, i nad obje je rukovodio isti vrhovni zapovjednik – Staljin. On je, iako formalno samo generalni sekretar Centralnog komiteta Sve-savezne komunističke partije (boljševika), zapravo bio stvarni državni poglavar SSSR-a i vođa međunarodnoga komunističkoga pokreta, što znači da je politiku vodio kroz svojevrsnu „dvostruku liniju zapovijedanja“.

³⁹ Vidi “Раздел «Фашизм и рабочий класс» из резолюции VII конгресса Коминтерна «Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма», Коминтерн против фашизма, 410.-413.

⁴⁰ F. FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 278.

⁴¹ *Isto*, 273.-300., Indikativan esejistički prikaz popularnosti komunizma i SSSR-a među intelektualcima na Zapadu daje i Mihail RIKLIN, *Komunizam kao religija: Intelektualci i Oktobarska revolucija*, Zprešić 2010., 57.-83.

⁴² H. KISSINGER, *Diplomacija*, 263.-264.

⁴³ F. FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 234.

⁴⁴ Staljin je u siječnju 1934. na XVII. kongresu Sve-savezne komunističke partije (boljševika) nedvosmisleno naglasio da je svrha tada aktualne sovjetske vanjske politike isključivo izbjegavanje novoga rata te, u krajnje realpolitičkom duhu, da su jedino mjerilo nacionalni interesi SSSR-a. И. В. СТАЛИН, *Сочинения, Том 13*, Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951., 302.-303.

6. „Kompromitiranje antifašističke zamisli“

Drugu polovicu 1930-ih, uz stalne napore Sovjetske Rusije da ishodi stvaranje anti-njemačkoga saveza s Francuskom i Velikom Britanijom, obilježava i „politika popuštanja“ koju su te dvije zemlje vodile prema Hitlerovoj Njemačkoj.⁴⁵ Ta politika doživljava vrhunac s Münchenskim sporazumom u rujnu 1938., što je ujedno konačni pad Litvinovljeve politike kolektivne sigurnosti na kontinentu, pa sovjetska diplomacija počinje razmatrati druge opcije.⁴⁶ Tek je takva promjena međunarodnoga odnosa snaga prisilila Staljina na pregovore s Hitlerom i, naposljetku, pritislula sklapanje na njemačko-sovjetskoga pakta o nenapadanju iz kolovoza 1939. godine. Spomenuta kronologija već sama pokazuje da neki povjesničari nisu u pravu kada tvrde da „akt ugovaranja savezništva Staljina i Hitlera teško optužuje Sovjetski Savez za kompromitiranje antifašističke zamisli“, odnosno da je njime „deklarativno nestalo antifašizma Moskve i antikomunizma Berlina“.⁴⁷ Ni britanska niti francuska diplomacija 1930-ih, čiju moralnu superiornost određeni povjesničari impliciraju, nisu se vodile ideološkim i moralnim načelima, jer inače službeni London i Pariz ne bi u siječnju 1935. u Stresi dogovorili savezništvo s fašističkom Italijom s ciljem obuzdavanja Njemačke, niti bi u rujnu 1938. u Münchenu s istom tom Njemačkom trgovali čehoslovačkim teritorijem. Da je išta drugo do realpolitike bilo pred očima francuske diplomacije, ne bi 1935. bio sklopljen francusko-sovjetski savez. Naposljetku, vratimo se na semantiku tih ideologema: „antifašističke zamisli“ kao koherentan skup ideja nisu nikad postojale u diskursu onoga doba. Antifašizam je bio, ovisno iz čije perspektive gledamo, talijanski pokret protiv političkoga sustava kojega je Mussolini uspostavio 1922., ili pokret pod vodstvom komunista koji se na svjetskoj razini borio protiv nečega što su komunisti definirali kao „otvorenu diktaturu buržoazije“.

7. Drugi svjetski rat i antifašizam

Dvogodišnja epizoda njemačko-sovjetskoga prijateljstva završila je u lipnju 1941. njemačkim napadom na Sovjetski Savez, što odjednom Sovjete stavlja na istu stranu s Britancima, a pola godine poslije, nakon japanskoga napada na Pearl Harbor, i s Amerikancima. Četverogodišnji oružani sukob svjetskih razmjera antifašistička mitologija interpretira kao sukob fašizma i antifašizma. Na tom tragu, primjerice, hrvatski publicist Slavko Goldstein antifašizam definira kao „privremeni savez kapitalističke demokracije i komunizma predvođenog Sovjetskim Savezom u borbi protiv zajedničke im životne opasnosti kojoj je nosilac bio fašizam“.⁴⁸ Takva

⁴⁵ Kratki klasični prikaz „politike popuštanja“ daje H. KISSINGER, *Diplomacija*, 267.-282.

⁴⁶ Henry L. ROBERTS, „Maxim Litvinov“, 362.-363.

⁴⁷ Z. BEGONJA, „Partikularni antifašizam“, 747.

⁴⁸ Slavko GOLDSTEIN, „Ratovanje na pravoj strani“, *Novosti*, 24. srpnja 2011. (<http://arhiva.portalnovosti.com/2011/07/ratovanje-na-pravoj-strani-s-izrazitim-antifasistickim-karakterom/>, pristupljeno 28. listopada 2016.)

interpretacija iako je prihvaćena u većem dijelu hrvatske historiografije te promovirana u medijskom prostoru, predstavlja problem jer ideologizira Drugi svjetski rat, prikazujući ga kao sukob između dviju ideologija. Riječ je o mitologizaciji prošlosti jer zaraćene strane ratu nisu bili fašizam i antifašizam, nego konkretne države: Njemačka, Francuska, Velika Britanija, Sovjetski Savez, Sjedinjene Američke Države, Japan, itd. Ni uzroci rata nisu bili ideološki, nego su proizlazili iz suprotstavljenih geopolitičkih interesa tih zemalja. Churchill i britanska diplomacija u Hitleru nije vidjela prijetnju širenja fašističke ideologije već samo „najnovijeg stjegonošu pruskog militarizma“.⁴⁹ Uostalom, i sam se Churchill prije rata u nekoliko navrata pozitivno osvrtao na (talijanski) fašizam. S druge strane Atlantika, Roosevelt i njegov *New Deal* optuživani su za fašizam i korištenje fašističke Italije kao uzora.⁵⁰ Najzad, i Staljin je bio svjestan da je njegova ratna koalicija s Churchillom i Rooseveltom „stvorena od heterogenih elemenata koji imaju različite ideologije i da im ta okolnost ne će dopustiti da organiziraju zajedničku akciju protiv zajedničkog neprijatelja“.⁵¹

Antifašizam kao ideologem praktički je nepostojeći u diskursu tzv. „Zapadnih Saveznika“, a nije ga bilo čak niti u zajedničkim izjavama i deklaracijama sa sastanaka na kojima je sudjelovao i SSSR. Suprotno interpretacijama Goldsteina i sličnih društveno-političkih radnika, doslovno niti jedna deklaracija s neke od ratnih konferencija „Saveznika“ ne sadrži pozivanje na antifašizam. Prva od njih, Atlantska povelja od 14. kolovoza u svojim osam točaka zalaže se tek uzgred za određena politička načela, ali fašizam niti jednom ne spominje kao neprijatelja protiv kojega je namijenjeno novo anglo-američko savezništvo.⁵² Nije drukčije ni s Deklaracijom ujedinjenih naroda od 1. siječnja 1942., koju su uz Britaniju i SAD potpisali također i SSSR te još 23 vlade.⁵³ Isti je slučaj sa zajedničkim izjavama i deklaracijama s ostalih konferencija koje su uslijedile: u Washingtonu, Moskvi, Casablanci, Kairu, Teheranu, Jalti, Potstdamu, da spomenemo tek one najpoznatije – fašizam i antifašizam u njima jednostavno nisu uopće spomenuti. Iznimku, ali samo donekle,

⁴⁹ A. J. P. Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Zagreb 1994., 244.

⁵⁰ Generalni sekretar CK Komunističke partije SAD-a Earl Browder u govoru koji je održao na jednoj od partijskih sjednica u srpnju 1933. izjavio je da Rooseveltov *New Deal* dokazuje da „nema kineskog zida između demokracije i fašizma“. Earl BROWDER, *The Meaning of Social-Fascism*, 44. O sličnostima i vezama *New Deal*a s talijanskim fašizmom i njemačkim nacional-socijalizmom usp. John A. GARRATY, „The New Deal, National Socialism, and the Great Depression“, *The American Historical Review*, 78/1973., br. 4, 907.-944., James Q. WHITMAN, „Of Corporatism, Fascism and the First New Deal“, *The American Journal of Comparative Law*, 39/1991., br. 4, 747.-778., Wolfgang SCHIVELBUSCH, *Three New Deals: Reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy and Hitler's Germany, 1933-1939*, Picador, New York 2007.

⁵¹ Navedeno prema Ivo BANAC, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb 1990. 23.,24.

⁵² „Atlantska povelja“, *Ujedinjene nacije: Zbirka dokumenata 1941-1945*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1947., 7., 8.

⁵³ „Deklaracija ujedinjenih nacija“, *Ujedinjene nacije*, 12.

čini treća moskovska konferencija iz listopada 1943., s koje su objavljene četiri deklaracije, od kojih jedna, Deklaracija o Italiji, poziva na uništenje fašističkoga režima u Italiji i uspostavu demokratske vlasti.⁵⁴ Dakle, od 23 održane zajedničke konferencije, tek s jedne je jedna deklaracija izrijekom spomenula fašizam, a i ta je koristila pojam fašizma ne u generičkom značenju, već referirajući se isključivo na Mussolinijev sustav vlasti u Italiji.

U motive za borbu i ideološka uvjerenja samih vojnika i časnika, ukoliko su neke uopće imali, teško je proniknuti. Ipak, tu mikrorazinu donekle oslikava svjedočanstvo Josipa Županova, bivšega pripadnika jugoslavenskoga komunističkoga partizanskoga pokreta i kasnije uglednoga sociologa. Županov piše: „Za vrijeme pregovora o nekim lokalnim pitanjima u sustavu obrane Visa, koje sam vodio kao predstavnik I. bataljona s komandom jedne britanske jedinice, bio sam iznenađen time koliko su britanskim oficirima (jedan je bio kapetan, a drugi poručnik, obojica studenti iz Oxforda) bili nedovoljno jasni ratni ciljevi Saveznika. S druge strane i oni su bili iznenađeni koliko su meni ti ciljevi bili jasniji.“⁵⁵ O tom koliko su zbilja jednome partizanu sa Šolte mogli ratni ciljevi Saveznika biti „jasniji“ nego što su bili časnicima britanske vojske, usto i oxfordskim studentima, bespredmetno je uopće raspravljati.

Nakon okončanja Drugoga svjetskoga rata porazom Njemačke, Italije, Japana i njihovih saveznika, dakle zemalja zajedno označenih kao „fašističkih“, komunistički antifašizam iznova mijenja značenje, vraćajući se na diskurs koji je imao u „trećem razdoblju“. Fašizam se javlja u cijelome kapitalističkom svijetu, a istaknuto mjesto dobivaju Sjedinjene Američke Države kao prijetnja sovjetskoj nacionalnoj sigurnosti.⁵⁶ Na Zapadu stječe prevlast antitotalitarna paradigma, a antifašizam posve nestaje iz „mainstream“ političkoga diskursa. Konkretno u Britaniji, primjerice, antifašizam je ograničen na radikalnu ljevicu, komunističku partiju i trockiste, a u javnom diskursu korišten je jedino u svrhu očuvanja političkih i socijalnih prava stečenih u neposrednome razdoblju nakon rata.⁵⁷ S ove strane „željezne zavjese“ antifašizam također gubi na važnosti, a prema Županovu, slično komunističkoj retorici i u ostatku svijeta, zamjenjuje ga nova manihejska podjela na „tabor mira, socijalizma i demokracije“ i „tabor imperijalizma“.⁵⁸

⁵⁴ „Deklaracija o Italiji“, *Ujedinjene nacije*, 16.

⁵⁵ Josip ŽUPANOV, „Fašizam i antifašizam u svjetlu bipolarne vrijednosne orijentacije“, u Ognjen KRAUS (ur.), *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb, 364.

⁵⁶ F. FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 394.

⁵⁷ O političkom značenju antifašizma u poratnoj Britaniji vidi: Geoff ELEY, „Legacies of Antifascism: Constructing Democracy in Postwar Europe“, *New German Critique*, br. 67., 1996., str. 73-100.

⁵⁸ J. ŽUPANOV, „Fašizam i antifašizam u svjetlu bipolarne vrijednosne orijentacije“, 291.

ZAKLJUČAK

Antifašizam kao ideologem je od svojega nastanka 1920-ih pa do okončanja Drugoga svjetskoga rata imao nekoliko različitih značenja. Njegovo prvotno značenje nastalo je u kontekstu uspona fašističkoga pokreta u Italiji i njegova dolaska na vlast 1922., a taj je *antifascismo* imao trans-ideološki i strogo talijanski karakter. Objekt njegove negacije bio je fašizam shvaćen isključivo kao Mussolinijev politički pokret i sustav vlasti u Italiji. S druge strane, generički antifašizam, koji se postavlja nasuprot fašizmu kao općem tipu, nastao je krajem 1922. u kontekstu nove taktike Kominterne, a njegova je funkcija bila postizanje međunarodne potpore Sovjetskomu Savezu te širenje biračke i aktivističke baze međunarodnoga komunističkoga pokreta. Tijekom sljedećih dvaju desetljeća komunistički je antifašizam imao različitih oblika, manje ili više inkluzivnih, ali je zadržao te dvije osnovne funkcije. Izvan komunističkih okvira, europsko javno mnijenje 1920-ih i 1930-ih fašizam je razumijevalo isključivo kao talijanski fenomen, i na njega je većinom gledalo s odobravanjem. Pogrješno je, dakle, antifašizam u međuratnom razdoblju sagledavati kao samostalno političko stajalište, izvan konteksta sovjetske vanjske politike i djelovanja Kominterne.

Vezano uz antifašistički narativ o Drugom svjetskom ratu, važno je naglasiti da ni Churchill, ni Roosevelt, ni Staljin, kao ni obični sudionici ratnih zbivanja, na taj rat nisu gledali kao na ideološki sukob, a dokumenti sa Savezničkih ratnih konferencija ne ostavljaju ni traga antifašističkoga diskursa. Nameće se zaključak da je riječ o naknadno stvorenom političkom mitu s funkcijom legitimacije političkoga sustava i pozicija stečenih u ratu kako od strane komunističke oporbe u zapadnoj Europi tako i od komunističkih vlasti u tzv. Istočnom bloku.

Razloge uspjeha političkoga mita antifašizma na poslijesovjetskom i poslijeu-goslavenskom prostoru, uz dominaciju bivših komunističkih struktura u obrazovnom sustavu i medijima, možemo također tražiti u sklonosti historiografije, ali i „maloga čovjeka“, da nove pojave promatra u suodnosu s nečim već poznatim pa se pribjegava reaktualizaciji prošlosti. Kako to opisuje Furet, „povjesničar pada u iskušenje da nepoznato svede na poznato i da XX. stoljeće promatra kroz naočale XIX. stoljeća: kao obnovljenu verziju borbe za i protiv demokracije u obliku antiteze fašizam / antifašizam.”⁵⁹ No, prošlost je neponovljiva, iz čega slijedi da sadašnje političke sukobe ne možemo objasniti kroz antifašistički narativ koji je bio aktualan prije sedam desetljeća, pogotovo uzmemo li u obzir da je on i u svom vremenu imao dvojbenu eksplanatornu snagu.

⁵⁹ F. FURET, *Prošlost jedne iluzije*, 186.

LITERATURA

1. ALLARDYCE, Gilbert, „What Fascism Is Not: Thoughts on the Deflation of a Concept“, *The American Historical Review*, 84/1979., br. 2, str. 367.-388.
2. BANAC, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita*, Zagreb 1990.
3. BARTH URBAN, Joan, *Moscow and the Italian Communist Party: From Togliatti to Berlinguer*, Ithaca – London 1986.
4. BARTHES, Roland, *Mitologije*, Zagreb 2009.
5. BEGONJA, Zlatko, „Partikularni antifašizam“, *Društvena istraživanja*, 12/2003., br. 5, str. 743.-764.
6. BOSWORTH, R. J. B. (ur.), *The Oxford Handbook of Fascism*, New York 2009.
7. BRASKÉN, Kasper, „Making Anti-Fascism Transnational: The Origins of Communist and Socialist Articulations of Resistance in Europe, 1923-1924“, *Contemporary European History*, 25/2016., br. 4, str. 573.-596.
8. BROWDER, Earl, *The Meaning of Social-Fascism: Its Historical and Theoretical Background*, New York 1933.
9. CRAIG, Gordon A., GILBERT, Felix, *The Diplomats, 1919-1939*, Princeton University Press 1994.
10. ELEY, Geoff, „Legacies of Antifascism: Constructing Democracy in Postwar Europe“, *New German Critique*, br. 67, 1996., str. 73.-100.
11. ELIADE, Mircea, *Aspekti mita*, Zagreb 2004.
12. ELIADE, Mircea, *Mit o vječnom povratku*, Zagreb 2007.
13. FARRELL, Nicholas, *Mussolini: Novi život*, Zagreb 2008.
14. FURET, François, *Prošlost jedne iluzije: Oglad o komunističkoj ideji u XX. stoljeću*, Zagreb 1997.
15. GARRATY, John A., „The New Deal, National Socialism, and the Great Depression“, *The American Historical Review*, 78/1973., br. 4, str. 907.-944.
16. GILBERT, Martin, *Churchill: A Life*, London 2000.
17. GOLDSTEIN, Slavko, „Ratovanje na pravoj strani“, *Novosti*, 24. srpnja 2011. (<http://arhiva.portalnovosti.com/2011/07/ratovanje-na-pravoj-strani-s-izrazitim-antifasistickim-karakterom/>, pristupljeno 28. listopada 2016.)
18. GRIFFIN, Roger, *The Nature of Fascism*, London - New York 1993.
19. KISSINGER, Henry, *Diplomacija*, Zagreb 2000.
20. KLASIĆ, Hrvoje, „Kome (ne) treba antifašizam?“, *Tportal*, 22. lipnja 2015. (<http://www.tportal.hr/vijesti/komentari/386393/Kome-ne-treba-antifasizam.html>, pristupljeno 15. listopada 2016.)
21. KRAUS, Ognjen (ur.), *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, Zagreb 1996.
22. LÉVI-STRAUSS, Claude, *Strukturalna antropologija*, Zagreb 1989.
23. ЛИТВИНОВ, Максим, *Противагрессии*, Москва: Государственное издательство политической литературы, 1938.
24. NOLTE, Ernst, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990.
25. PAYNE, Stanley G., *A History of Fascism, 1914-1945*, London 2003.

26. PREZIOSO, Stéfanie, „Antifascism and Anti-Totalitarianism: The Italian Debate“, *Journal of Contemporary History*, 43/2008., br. 4, str. 555.-572.
27. RADICA, Bogdan, *Živjeti - nedoživjeti: Uspomene hrvatskog intelektualca kroz moralnu i ideološku krizu Zapada, Knjiga prva*, München – Barcelona 1982.
28. RIKLIN, Mihail, *Komunizam kao religija: Intelektualci i Oktobarska revolucija*, Zaprešić 2010.
29. SCHIVELBUSCH, Wolfgang, *Three New Deals: Reflections on Roosevelt's America, Mussolini's Italy and Hitler's Germany, 1933-1939*, New York 2007.
30. СТАЛИН, Йосиф Виссарионович. *Сочинения, Том 13*, Москва: Государственное издательство политической литературы, 1951.
31. TAYLOR, A. J. P., *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Zagreb 1994.
32. VLAJČIĆ, Gordana, *Boljševički antifašizam: Ideološke osnove i taktika – politička stajališta Kominterne 1919 – 1934.*, Zagreb 2005.
33. WHITMAN, James Q. „Of Corporatism, Fascism and the First New Deal“, *The American Journal of Comparative Law*, 39/1991., br. 4, str. 747. -778.
34. *Коминтерн против фашизма: документы*, Москва: »Наука«, 1999.
35. *Komunistička internacionala: Stenogrami i dokumenti kongresa, Knjige 4 i 6*, Gornji Milanovac: Kulturni centar, JUR »Privredna knjiga«, 1981.
36. *Ujedinjene nacije: Zbirka dokumenata 1941-1945*, Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke, 1947.

LEO MARIĆ

Antifascism as a Political Myth

Summary

The paper analyzes the mythologization of the past as a part of the anti-fascist discourse. Using Mircea Eliade's, Claude Lévi-Strauss' and Roland Barthes' seminal works on myth as a theoretical framework, the author demonstrates that contemporary discourse on anti-fascism contains basic elements of myth. He further goes on to contextualize anti-fascism, presenting the relation between fascism and anti-fascism in Italy and the West during the 1920s, as well as the genesis of different types of communist anti-fascism through the interbellum. In the latter parts of the text, the author addresses a few problems, as he sees them, of contemporary historiography's narrative on anti-fascism during the Second World War. The author concludes that anti-fascism must be put into wider historical context and understood as a part of the effort of Soviet diplomacy and the Communist International to broaden their appeal outside of the communist revolutionary network in Europe.

Key words: anti-fascism, fascism, political myth, Soviet diplomacy, Comintern

**Hrvatski prostor
u ranom novom vijeku**

Osmanski uspjesi: i zbog europskih interesa*

Razdoblje prve polovice 16. stoljeća, razdoblje je najintenzivnijih osmanskih osvajanja hrvatskih prostora. S jedne strane Osmansko Carstvo postiže svoj vrhunac u vrijeme Sulejmana Veličanstvenoga te je osvajanjem okolnih područja osvarilo učinkovitu logističku pozadinu potrebnu za širenje i na hrvatske prostore. S druge pak strane feudalni partukularizmi unutar Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva te zastarjeli načini ratovanja samo su olakšali Osmanlijama osvajanje. I s treće strane, Europa prve polovice 16. stoljeća jest poprište sukoba interesa moćnih vladara koji teže stvaranju univerzalnih imperija, koji će, međutim, rezultirati rađanjem ranonovovjekovnih monarhija. Ovaj rad stoga ima za cilj rasplesti mrežu „bellum omnium contra omnes“ i donijeti uvid u sukobe koji potresaju Europu prve polovice 16. stoljeća kako bi se potvrdila teza da su i europski interesi jedan od razloga toliko dubokoga prodora Osmanlija na europski prostor.

Ključne riječi: rani novi vijek, Osmansko Carstvo, europske države, 16. stoljeće

1. Uvod

Tijekom 15. i 16. stoljeća na prostoru Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva nastaje poseban diskurs i korpus tekstova kao posljedica i odgovor na osmanska osvajanja. Radi se o poslanicama, pismima, govorima, angažiranoj književnosti, kojima je zajednička protuosmanska tematika. U njima se težilo predočavanju „Drugoga“ – Osmanlija kao najvećega neprijatelja kršćanstva i europskoga svijeta. Prema Davoru Dukiću Osmanlije su u tim tekstovima stereotipno prikazani kao Vjerski Neprijatelj, Osvajač, Snažan Ratnik i Nasilnik.¹ Stoga su i stalni toposi toga diskursa uspoređivanje Osmanlija s barbarima, njihovo prikazivanje kao onih koji pljačkaju

* Ovaj je rad ponešto izmijenjeni tekst završnoga rada obranjenoga pod mentorstvom doc. dr. sc. Ivane Jukić u rujnu 2015.

¹ Davor DUKIĆ, *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zadar 2004., 4., 17.

i odvođe ljude u ropstvo, uništavaju usjeve, siluju žene, ruše crkve. Takvim prikazivanjem Osmanlija, a koje je svoje uporište imalo i u stvarnosti, humanisti-diplomati, koji su obilazili europske dvorove i sabore, nastojali su sklonuti pape i vladare na pružanje materijalne i financijske pomoći. U svojim su govorima i javnim poslanicama upozoravali na nužnost zaustavljanja Osmanlija jer bi u budućnosti ta opasnost mogla njima izravno zaprijetiti te pozivali na zajedničku vojnu. Jedan od čestih motiva bio je upravo upozoravanje na nužnost prestanka međusobnih sukobljavanja europskih vladara i sklapanja saveza s Osmanlijama.² Marko Marulić zavapio je u poslanici Hadrijanu VI. 1522. godine: *Da su pazili, nipošto se ne bi klali i borili između sebe nego jedino s njim. Sada pak Španjolci i Francuzi zameću bitke, Talijani su između sebe nesložni... Stoga plameći međusobnom mržnjom protiv sebe izazivaju božji gnjev... Mogli su, dakako, biti ravnopravni turskoj sili da su za života tako složno navalili na bezbožnike kao što su se razjedinjeni borili između sebe.*³

Europski moćnici, iako su pokazivali ganutost i bili svjesni osmanske opasnosti te obećavali pomoć, nisu bili spremni odvojiti prava sredstva. Zašto je tomu bilo tako, pokušat će dati odgovor ovaj rad polazeći od tvrdnje kako su i podijeljeni interesi europskih sila bili uzrokom toliko dubokoga prodora Osmanlija u Europu. Ovaj će rad stoga u drugom poglavlju prikazati interese najvećih europskih sila – papinstva, cara i francuskoga vladara na srednjoeuropskom i sredozemnom prostoru. Zaokupljeni širenjem posjeda svojih država, glavninu resursa i snaga ovi su moćnici usmjerili na vođenje iscrpljujućih osvajačkih ratova. Drugo će se poglavlje baviti i pojavom protestantizma jer on također pripada interesnoj sferi. Pojedinačni interesi njemačkih knezova omogućili su širenje i učvršćivanje protestantizma, a ono je bilo jednim od faktora koji će samo osnažiti sukobe europskih sila. Nadalje, prvo će poglavlje donijeti sažeti prikaz razvoja i širenja Osmanskoga Carstva kako bi se odgovorilo na pitanje kako su Osmanlije postali tako tako snažnom silom, a treće pogled usmjeriti na osmanska osvajanja u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu.

2. Osmanlije u Europi: dolazak

2.1. Nastanak i širenje Osmanskoga Carstva do 1402.

Osmansko Carstvo formirano je na razmeđi dvaju kontinenata i dviju civilizacija – bizantske i bliskistočne, na samoj granici s kršćanstvom. Počeci njegova nastanka vezani su uz poluotok Anatoliju gdje se s pojavom Mongola u prvoj polovici 13. stoljeća doseljavaju iz Azije razna turkmenska nomadska plemena, koja zajedno s jednim dijelom starosjedilačkoga seldžučkoga stanovništva postaju vazali Mon-

² Više o stalnim motivima protuosmanske angažirane književnosti vidi u: DUKIĆ, *Sultanova djeca*, 7.-69., 235.-237.; Vedran GLIGO (ur.), *Govori protiv Turaka*, Split 1983., 15.-62.

³ *Isto*, 171.

golima.⁴ Pokoreno stanovništvo svojim položajem nije bilo zadovoljno zbog čega je dolazilo do čestih pobuna i pokušaja naseljavanja bogatih bizantskih pokrajina na zapadu. Vođeni i ideologijom svetoga rata – *gâzâ*, Turkmene su išli u osvajanje neovisnih anatolskih kneževina nastalih pod utjecajem Bizanta ili pak raspadom države Turaka Seldžuka. Pri tomu treba razlikovati zapadne granične kneževine koje su bile naseljene nomadskim stanovništvom zainteresiranim za seljenje i osvajanje od sjedilačkoga stanovništva središnje Anatolije.

Osman (1281.-1326.)⁵ je bio jedan od *gâzija* čija je kneževina, prije opsade Iznika (Nikeje) i pobjede nad carskom vojskom kod Bafeona 1302., bila manje značajna. Pobjeda ga je učinila slavnim i privukla brojne doseljenike u njegovu kneževinu, koji preuzimaju ime svoga vođe i postaju poznati kao Osmanlije – *Osmanlılar*.⁶

Napredovanje Osmanlija nije bila stvar samo nasumičnoga osvajanja. Nakon što je Osmanov nasljednik Orhan (1326.-1359.)⁷ osvojio strateški bitnu kneževinu Karesi 1345., kojom su se Osmanlije približile Dardanelima, sklopio je savez s pretendentom na bizantsko prijestolje Ivanom VI. Kantakuzenom. Tako je započeo dugoročnu osmansku taktiku miješanja u bizantsku politiku, koja će kasnije prerasti u financijsko i vojno podvlašćivanje. Također, to mu je omogućilo početak osvajanja na europskom kontinentu (Cimpe 1352.).⁸ Osvajanja su postupno vodila okruživanju Carigrada,⁹ koji postaje logičnim ciljem. No, do toga će trenutka proteći stotinjak godina. U vremenu između država se nije širila samo na zapad, već i na istok, pažljivo izbjegavajući ratovanje na obje strane.¹⁰

Kako bi lakše organizirali novoosvojena područja u Trakiji, osmanske su vlasti poticale anatolske Turke, ponekad i prisilnom deportacijom, da nasele novoosvo-

⁴ Turci Seldžuci naseljavaju Anatoliju nakon bitke kod Manzikerta 1071. godine. Josef MATUZ, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992., 18.

⁵ Osman (1281.-1326.) je imao više od 30 godina kada je postao poglavar kneževine nakon smrti oca Ertoğrula. Bio je vrlo uspješan u svojim pljačkaškim pohodima zbog čega mu pristupaju novi ratnici. Iako je dobio nadimak Gazi, u značenju borca za vjeru, znao je i surađivati s kršćanskim susjedima. Popularnosti i konsolidaciji njegove države pridonijela je ženidba s kćeri slavnoga derviša Edebalija. S prevelikim priljevom novih ratnika, stočarenje im više nije bilo dovoljno za prehranu pa su bili upućeni na stalni rat, odnosno stalno stjecanje plijena. Kneževina koju je Osman ostavio svome sinu Orhanu imala je više od 18 000 km². MATUZ, *Osmansko C.*, 25.-27.

⁶ O samim počecima Osmanske države vidi više: Halil INALCIK, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300.-1600.*, Zagreb 2002., 5.-7.; MATUZ, *Osmansko C.*, 20.-26.

⁷ Prvi se među osmanskim vladarima prozvao *sultanom*, no zapravo nezakonito jer mu je taj naslov prema islamskim pravnim predodžbama trebao dodijeliti kalif. MATUZ, *Osmansko C.*, 28.

⁸ O Orhanovoj vladavini vidi više: INALCIK, *Osmansko C.*, 10., 11.; MATUZ, *Osmansko C.*, 27., 28.

⁹ David MALAND, *Europe in the sixteenth century*, London 1984., 99.

¹⁰ Kneževina Eretna i kneževina Karaman bile su najteže osmanske suparnice Osmanlija u Anatoliji. Osmanlije su 1354. Eretni oduzeli Ankaru. Murat I. (1362.-89.) pripojio je kneževine Germiyan i Hamidili te pobijedio karamanidske snage 1387. INALCIK, *Osmansko C.*, 16, 17.; MATUZ, *Osmansko C.*, 30.

jena područja te su time stvarali čvrsti oslonac za daljnje širenje u Europi. Ono se kretalo trima pravcima. Prvi je slijedio rimsku cestu *Viae Egnatiae* te napredovanjem u tome smjeru, Osmanlije 1385. dolaze do albanske obale. Drugi pravac išao je prema Tesaliji, a treći je slijedio cestu od Carigrada prema Beogradu. Nakon osmanske pobjede kod Černomena 1371. balkanski su vladari jedan po jedan prihvaćali osmansko vrhovništvo.

Ono što im je omogućilo brzo širenje na Balkanu bila je rascjepkanost balkanskih kneževina, slaba bizantska središnja vlast, a jaka osmanska te vojna snaga. Naime, Murat I. (1362.-1389.) osnovao je janjičarski korpus,¹¹ prvu stajaću vojsku u Europi. Pored toga, uspješno su se zadržali na Balkanu i zbog poštivanja načela feudalizma starosjedilačkoga stanovništva pri čemu su zaštićivali seljaštvo od izrabljivanja lokalnih vlasti. S vremenom su ipak povećavali zahtjeve pa je kasnije vazalni knez imao obvezu jednom godišnje doći na osmanski dvor zbog zakletve i slanja pomoćnih jedinica.¹²

Međutim, vlast i utjecaj nad Balkanom nisu bili cijelo vrijeme jednaki. Čim bi sultan ratovao na istoku, ugarski utjecaj na zapadu počeo bi jačati. Primjerice, nakon Kosovske bitke 1389. u kojoj umire sam sultan Murat I., novi sultan Bajazid I. (1389.-1402.)¹³ morao je smirivati pobunjene kneževine u Anatoliji, dok je u isto vrijeme Ugarska pokušala zauzeti Dunavsku Bugarsku i Dobrudžu. Bajazid je na to odgovorio uklonjenjem lokalnih dinastija i priključenjem Bugarske. Na vrhunac moći dolazi 1396. godine kada je pobijedio križarsku vojnu Sigismunda Luksemburškoga kod Nikopolja nakon čega imao je planove zauzeti Carigrad, što međutim sprječava Timur Lenk (1336.-1405.).¹⁴ Ponovno nakratko oživješi Mongolsko Carstvo pobijedio je Bajazida u bitci kod Ankare 1402. On je u bitci zarobljen, a raspadnutoj je osmanskoj državi trebalo neko vrijeme da se oporavi.¹⁵

¹¹ Janjičari su ustrojeni od ratnih zarobljenika nakon zaposjedanja Hadrijanopola 1361. i stavljeni izravno pod Muratovo zapovjedništvo. Na početku je Visoka porta zadržavala petinu mladih ratnih zarobljenika, a od 1438. janjičari su „regrutirani“ *devşirmom* – dankom u krvi. Prvotno su ti zarobljenici, ili kasnije dječaci sakupljeni dankom u krvi, slani turskim seljačkim obiteljima kako bi usvojili turski jezik i običaje. Osim janjičara, Murat I. zakonom je utvrdio timarski sustav, temeljni osmansko društveno-vojnički sustav prema kojem su se valjanim borcima davale male nadarbine – *timare*, a oni su zauzvrat služili kao konjanici – *spahi*. INALCIK, *Osmansko C.*, 13., 96., 97.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 106.; MATUZ, *Osmansko C.*, 31., 32., 41.

¹² O razdoblju vladavine Murata I. vidi više: INALCIK, *Osmansko C.*, 12.-15.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 108.

¹³ Prilikom stupanja na prijestolje dao je pogubiti svoga brata Yakupa čime je uvedena praksa koja je u Osmanovoj dinastiji živjela do 17. st. Kako se još za očeva života iskazao u osvajačkim pohodima dobio je nadimak *Yıldırım* – Munja. MATUZ, *Osmansko C.*, 32.

¹⁴ Izdavao se za potomka Džingis-kana iako je bio turkijskog podrijetla. *Isto*, 34., 35.

¹⁵ O razdoblju vladavine Bajazida I. detaljnije: INALCIK, *Osmansko C.*, 18.-20.; MATUZ, *Osmansko C.*, 32.-36.

2.2. Osmansko Carstvo: prema Europi

Između petorice Bajazidovih sinova poveo se građanski rat. Kao pobjednik iz njega je 1413. godine izišao Mehmed (1413.-1421.) što nije zaustavilo pobune protiv njega. U njih se uključuju Venecija, Bizant, Vlaška i sekta šejha Bedreddina¹⁶ u Anatoliji zbog čega je Mehmed morao voditi pomirljivu politiku. Ona je, među ostalim, uključivala i potpisivanje mira s Bizantom kojemu je obećao održavati *status quo*.¹⁷ Nasuprot dezintegrirajućem građanskom ratu, očuvanju osmanskoga jedinstva u razdoblju *interregnuma* najviše je pridonio robovski – *kul* sustav. On se sastojao od već spomenutih janjičara, koji su sultanu davali odlučujuću nadmoć nad njegovim suparnicima te korpusa vojnih upravitelja robovskoga podrijetla. Spahije su također podržavali središnju vlast jer je ona jamčila njihov položaj. Učvršćivanje osmanske vlasti u Europi nastavilo se za vladavine Murata II. (1421.-1451.). Nakon ponovnoga osvajanja Soluna 1430. godine, Osmanlije nastavljaju provoditi agresivniju politiku na Balkanu kako bi suzbili ponovno narasli ugarski utjecaj. Nakon smrti njemačko-rimskoga cara i ugarskoga kralja Sigismunda 1437. poduzimaju pohod prema Transilvaniji, a 1439. prvi puta zauzimaju Srpsku despotovinu.¹⁸ Ugarski je kralj Vladislav I. potom organizirao veliki pohod protiv Osmanlija, no poražen je i usmrćen u bitci kod Varne 1444. godine.¹⁹

Osim uspješnih vojnih kopnenih pohoda, Carstvo je zbog sukoba s Venecijom stvorilo jaku mornaričku flotu.²⁰ Uz vojne uspjehe, Carstvo je bilježilo i gospodarski rast. U trenutku kada Mehmed II. (1451.-1481.) preuzima prijestolje bile su ostvarene sve predispozicije za osvajanje Carigrada 1453. koji je bio oslabljen i okružen.²¹ Mehmed, sada poznat kao Osvajač (*Fatih*), pretvorio je Carigrad u Istanbul – novu prijestolnicu Osmanskoga Carstva, a uzeo si je za pravo i tvrditi kako je u vlastitoj osobi ujedinio islamsku, tursku i rimsku tradiciju osmanske univerzalne vlasti. Osvajanje prve od triju „Zlatnih jabuka“ bilo je i prijelomnom točkom u novoj ekspanziji prema Europi. Uslijedilo je osvajanje Moreje 1460., Bo-

¹⁶ Beddredin je odbacio muslimanski pravovjerni nauk o predestinaciji, shvaćao je čovjeka kao biće sposobno samo djelovati. Kao lutajući propovjednik okupio je oko sebe mnogo pristaša, a nakon što je umro njegove revolucionarne misli preuzima militantna sekta *mustafiti*. MATUZ, *Osmansko C.*, 38.

¹⁷ O građanskom ratu vidi: INALCIK, *Osmansko C.*, 21., 22.; MATUZ, *Osmansko C.*, 35.-38.

¹⁸ INALCIK, *Osmansko C.*, 23.-25.

¹⁹ Ta bitka odigrala se u vrlo teškim uvjetima za Osmanlije. Naime, iste godine prije bitke Murat II. odrekao se vlasti u korist svoga sina Mehmeda. Kada su ugarska i vlaška vojska počele napredovati prema Bursi, bivši im se sultan pobjednički suprotstavio kod Varne, a 1446. ponovno preuzima vlast na nagovor Čandrlji Halila sve do svoje smrti. *Isto*, 26., 27.; MATUZ, *Osmansko C.*, 40., 41.

²⁰ Lezb je 1462. oduzet Genovi, Eubeja Veneciji 1470., a kada je osvojena Albanija 1479. Turci odlaze na pohode iz mornaričke baze u Skadru. MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 100.

²¹ INALCIK, *Osmansko C.*, 27, 28.; MATUZ, *Osmansko C.*, 43.

sne 1463. i sjeverne Albanije 1479. Cijeli Balkanski poluotok južno od linije koju su formirali Dunav i Sava došao je u osmanske ruke.²²

Pred kraj života, Mehmed je pokušavao svoju vlast proširiti i na Italiju, možda zanoseći se idejom da osvoji drugu „zlatnu jabuku“ – Rim. Uspio je osvojiti samo Otrant 1480., koga su kršćanske snage ubrzo povratile. Njegov nasljednik Bajazid II. (1480.-1512.) nije nastavio s napadačkom politikom prema Europi jer su njegova brata i mogućega suparnika za prijestolje, Džema, držali prvo ivanovci na Rodu pa potom papa. Osim toga, na istoku je morao voditi borbe s mamelučkim Egiptom i novom vjersko-političkom prijetnjom – kizilbašima²³ te jer se Carstvo trebalo oporaviti od vojno-fiskalnih opterećenja nametnutih od starne Mehmeda Osvajača. Bajazid je vrijeme oporavka iskoristio za reformu vojske i mornarice. Uveo je korištenje vatrenoga oružja, koje je uvelike pomoglo njegovu nasljedniku Selimu I. (1512.-1520.) pri osvajanjima na istoku.²⁴

Selim se obračunao s kizilbašima i sa svojom braćom u čemu su mu pomogli njegova vojnička narav, zbog čega je dobio nadimak Strogi (*Yavuz*) te centralizirani državni aparat. Carstvo je, naime, došlo do toga stupnja izgrađenosti da više nije ovisilo samo o jakoj vladalačkoj ličnosti.²⁵ Selim se zbog prerane smrti nije stigao baviti osvajanjima u Europi, ali pripojenjem Sirije, Egipta i Arabije postao je zaštitnikom cijeloga muslimanskoga svijeta – kalifom. Kada je portugalska flota ušla u Crveno more 1517., stanovništvo Hedžaza zamolilo je upravo osmanskoga admirala da ih protjera. Osim ideološko-vjerskih prednosti, Osmanlije su sada nadzirali najbogatija središta tranzitne trgovine. Puna državna blagajna omogućila je Sulejmanu I. (1520.-1566.) financiranje budućih osvajanja na prostoru Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva i srednje Europe.²⁶

3. Političko obzorje Europe: 1450.-1520.

Osmanski su uspjesi u Europi omogućeni prvenstveno osmanskom izgradnjom snažnoga državnoga i vojničkoga aparata, čije je funkcioniranje umnogome ovisilo i o novim osvajanjima. No, uspjesi su omogućeni i slabom kraljevskom vlašću unutar Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva početkom 16. stoljeća²⁷ te ambicijama eu-

²² INALCIK, *Osmansko C.*, 30., 31., 69.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 100. MATUZ, *Osmansko C.*, 44., 45.

²³ Turkmenska plemena zastupala su militantno-ekstremističku sektu koja je pripadala šiitstvu Dvanaestorice. Nazvani su „crvenoglavi“ (kızılbaş) prema crvenim kapama koje su nosili. *Isto*, 53.

²⁴ INALCIK, *Osmansko C.*, 33.-38.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 101.; MATUZ, *Osmansko C.*, 48.-54.

²⁵ *Isto.*, 54.

²⁶ INALCIK, *Osmansko C.*, 40.; 70., MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 102., 103.

²⁷ O stanju kraljevske uprave u razdoblju 1490.-1526. u Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu vidi u: Pál ENGEL, „The Age of the Jagiellonian Kings (1490-1526).“, *A history of Medieval Hungary*, London 2001., 345.-371.

ropskih sila. Glavne europske sile u prvoj polovici 16. stoljeća bili su papa, car i francuski vladar. Oni su najviše težili ekspanziji i širenju svoga utjecaja, pri čemu su legitimaciju za svoje interese imali u srednjovjekovnim političko-ideološkim konceptima. Papinski su interesi bili vezani uz srednjovjekovnu ideju o univerzalnom kršćanstvu. Premda papinska *plenitudo potestatis*²⁸ nestaje još od vremena bule *Unam sanctam*,²⁹ u prvoj polovici 16. stoljeća renesansno papinstvo u teritorijalnim će osvajanjima vidjeti mogućnost povratka punini moći. Interesi cara Karla V. i francuskoga kralja Franje I. vezani su uz ideju stvaranja također univerzalnoga carstva, no onoga koje je težilo povratiti Rimsko Carstvo.³⁰ U stvarnosti ipak nisu prevladavali idealni koncepti već feudalni partikularizmi te se ambicijama najvećih generatora moći u prvoj polovici 16. stoljeća – papi i caru, pridružuju i interesi njemačkih knezova koji su težili razbijanju ideje o univerzalnom kršćanstvu i carstvu te samostalnom vođenju svojih kneževina. Zbog toga su oni imali veliku ulogu u učvršćivanju i širenju protestantizma. On je pak bio uzrokom daljnjem intenziviranju sukoba. Iscrpljujući sukobi velikih sila naposljetku će dovesti do ideje o ravnoteži moći³¹ i do posvemašnje sekularizacije, a u međuvremenu pridonijeti i učvršćivanju Osmanlija na obodu Europe.

3.1. *Interesi Papinstva*

Od svih renesansnih papa, uz Kalista III. (1455.-1458.), Pio II. (1458.-1464) bio je najveći zagovornik križarskoga rata protiv Osmanlija.³² Njegova je motivacija, međutim, samo anakronizam jer je vrijeme križarskih ratova odavno prošlo.³³ Naime, kako kaže Henry Pirenne *politika srednjega vijeka nije bila kadra nadahnjivati se interesima pa se stoga kretala u sferi ideja. Zbog primitivnoga ekonomskog stanja vladarima je univerzalistički idealizam, odnosno prihvaćanje kršćanskih ciljeva*

²⁸ Koncept *punine vlasti* potječe od vremena pape Inocenta III., a označavao je puninu crkvene vlasti (*plenitudo potestatis ecclesiasticae*). Inocent je smatrao kako ima pravo biti arbitrom i nad svjetovnom vlašću u slučajevima kada bi ona zakazala. Hubert JEDIN (ur.), *Velika povijest Crkve*, III/2, Zagreb 2003., 164., 165.

²⁹ Bonifacije VIII. svojom bulom *Unam sanctam* odlazi korak dalje od Inocenta zbog toga što njom proklamira kako papa ima potpunu vlast i nad svjetovnom vlašću, i to ne samo kao medijator. Ipak, u sukobu s Filipom IV. Lijepim pokazalo se kako je Filipova monarhijska vlast dovoljno jaka skršiti Bonifacijevo posezanje za univerzalnom vlašću. Brian TIERNEY, *The Crisis of Church and State: 1050-1500: with selected documents*, New Jersey 1964., 180.-185.

³⁰ Koncept tako definirane carske vlasti potječe od razdoblja Karla Velikoga. Vidi npr. u: Jacques Le GOFF, *Da li je Evropa rođena u srednjem veku*, Beograd 2010., 46.-48.; Roberto LOPEZ, *Rođenje Evrope*, Zagreb 1978., 92., 93.

³¹ Martin Van CREVELD, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge 2004., 59., 87.

³² Eamon DUFFY, *Sveci i grešnici: povijest papa*, Rijeka 1998., 150.

³³ Pierre CHAUNU, *Vrijeme reformi: religijska historija i civilizacijski sistem: kriza Kršćanstva: rascjep (1250-1550)*, Zagreb 2002., 165.

*bilo dopustivije.*³⁴ Za pokretanje križarskih ratova trebalo je zadovoljiti još neke uvjete, ali onaj glavni – univerzalistički idealizam izostaje u ranom novom vijeku.

Već se u radu koncila u Baselu i Konstancu početkom 15. stoljeća nesvjesno nazire raspadanje Crkve u nacionalne crkve.³⁵ Iduću etapu predstavlja pojava galikanizma u Francuskoj i sklapanje Pragmatičke sankcije u Bourgesu 1438. između pape Eugena IV. i francuskoga kralja Karla VII., a na nju se nastavlja Bolonjski konkordat iz 1516. godine.³⁶ Države počinju zaštićivati svoje interese i sklapanje konkordata od kasnoga srednjega vijeka postaje uobičajenom praksom između papa i vladara. Osim toga, još je jedan primjer smanjivanja utjecaja u politici vladara primjerice odnos Karla V. prema Inkviziciji u Španjolskoj. Negodujući na početku nad njezinim postupcima, Karlo ju ipak odlučuje podržati samo zato što mu je ona pružala mogućnost nezavisnijega crkvenoga djelovanja u odnosu prema papi.³⁷

Jedna od glavnih zamjerki renesansnom papinstvu njegova je svjetovnost, međutim, ona je samo posljedica transformacije odnosa papinstva prema europskim vladarima, sada europskim monarsima. Radi težnje za ponovnim stjecajem utjecaja, Papinska država postaje pravom teritorijalnom državom, nije više grad-država. Pierre Chaunu smatra takvu težnju *jadnom*,³⁸ no radilo se zapravo o praćenju europskih trendova. Isprva, međutim, pape koji su počeli osvajati okolna područja nisu to činili zbog interesa papinstva, već zbog interesa vlastite obitelji. Najbolji je primjer Aleksandar VI. (1498.-1503.). Tek će papa-ratnik Julije II. (1503.-1513.) osvajati zbog interesa Papinske države.³⁹

Kako Papinska država počinje funkcionirati kao monarhija, zapravo teritorijalna država, tako i preuzima njezine načine djelovanja, odnosno i sama se počinje kretati u sferi interesa. U tom kontekstu treba shvatiti sklapanje saveza – stvaranje Svetih liga u Talijanskim ratovima. Osim toga, papa je, zaštićujući interese Papinske države, počeo tražiti nove načine ekspanzije. Aleksandar VI. stoga je bulom iz 1493. godine, koja je prethodila miru u Tordesillasu, dopustio dominaciju kastiljskih vladara nad novootkrivenim zamljama, ali pod uvjetom pokrštavanja.⁴⁰ Tim je osigurao Papinskoj državi utjecaj nad čitavim jednim kontinentom, koji traje još i danas.

Naposljetku, kako bi se uopće mogao ostvariti križarski pohod protiv druge vjerske sile, kada Crkva nije imala dovoljno snage zaustaviti raskol unutar vlastitih redova – zaustaviti širenje protestantizma. Protestantizam se isprva javio kao po-

³⁴ Henry PIRENNE, *Povijest Europe: od seobe naroda do XVI. stoljeća*, Split 2005., 90.

³⁵ Pierre CHAUNU, *Vrijeme reformi*, 154.

³⁶ Jean CARPENTIER, *Povijest Francuske*, Zagreb 1999., 111., 130; CHAUNU, *Vrijeme reformi*, 163.

³⁷ Richard BONNEY, *The European Dynastic States 1494.-1660*, Oxford University Press 1991., 2.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 219.

³⁸ CHAUNU, *Vrijeme reformi*, 165.

³⁹ DUFFY, *Sveci i grašnici*, 144.-146.

⁴⁰ Euan CAMERON (ur.), *The short Oxford history of Europe: the sixteenth century*, Oxford University Press 2006., 178.

kušaj reformiranja Katoličke crkve, no zbog nedovoljnoga angažmana papa, odlazi korak dalje. Naime, on se nastavlja na tradiciju Dunsca Scota i Williama Ockhama, Johna Wycliffea i Jana Husa, hereze i pučke religije, *devotio moderna* i kritiziranja svega svjetovnoga u društvu od strane propovjednika poput Savonarole. Na prijelazu iz 15. u 16. stoljeće još uvijek unutar granica katoličanstva razvija se i kršćanski humanizam, čiji je glavni predstavnik Erazmo Rotterdamski.⁴¹ U tomu pogledu Lutherova⁴² kritika Crkve i njegova vjerska nauka bila je samo kap koja je prelila čašu. Kada Pavao III. (1534.-1549.) postaje papom, a bio je prvi koji se ozbiljno suočio s pojavom reformacije, morao je prvo poslati legata da se informira u kojem je stadiju bilo širenje⁴³ što govori dovoljno o fokusiranju interesa renesansnoga papinstva na vlastitu monarhiju, a ne na univerzalno kršćanstvo.

3.2. *Interesi francuskih monarha*

Motivi dolaska vojske francuskoga kralja Karla VIII. (1483.-1498.) na Apeninski poluotok mnogobrojni su: srednjovjekovna veza Carstva i Italije, talijansko bogatstvo, želja za iskazivanjem moći, poziv milanskoga vladara Ludovica Mora da intervenira u Napulju pa i proklamacija budućih vojnih pothvata protiv Osmanlija iz napuljskih luka. Kao opravdanje za pohod Karlo je iskoristio činjenicu da su Napulj prije Aragonaca držali francuski Anžuvinci koji su nominalno imali pravo i nad Ciprom i Jeruzalemom.⁴⁴ U svakom slučaju, Karlov pohod otvorio je Pandorinu kutiju te predstavlja uvod u ekspanzionističke pothvate europskih monarhija.

Početni uspjeh Karlo VIII. mogao je zahvaliti razjedinjenosti i antagonizmu koji je vladao na Apeninskom poluotoku.⁴⁵ No, brzo podvlašćivanje Napuljskoga

⁴¹ Vidi više: BONNEY, *The European Dynastic States 1494.-1660*, 7.-15.; CHAUNU, *Vrijeme reformi*, 76.-82., 84.-87., 166.-194.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 79.

⁴² Martina Luthera (1483.-1546.), augustinca i profesora teologije u Wittenbergu, zlouporaba papinske vlasti kako bi indulgencijama skupila novac za obnovu crkve sv. Petra u Rimu, potaknula je na vješanje 95 teza na vrata lokalne wittenberške crkve 1517. Iako neki povjesničari tvrde da on teze nije objesio, taj se događaj uzima kao početak protestantizma. Lutherove teze i doktrina temeljile su se na uvjerenju da je vjera sama dovoljna za spasenje, da se ono može postići bez obzira na grijeh i djela te da vjernik sam može interpretirati Sv. Pismo. U svojim djelima zalagao se za umanjivanje uloge klerika, sedam sakramenata reducirao je na dva i odbacio koncept čistilišta. Godine 1520. papa Lav X. osudio je Lutherovo učenje, a iduće ga godine ekskomunicirao. Na saboru u Wormsu 1521. proglašen je heretikom. Vidi više: BONNEY, *The European Dynastic States*, 14.-18.; Ulf DIRLMEIER, *Povijest Njemačke*, Zagreb 1999., 75.-79.; DUFFY, *Sveci i grešnici*, 153.-156.

⁴³ DUFFY, *Sveci i grešnici*, 163.

⁴⁴ BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba: (XVI. - XIX. stoljeće): s posebnim osvrtom na Apeninski poluotok*, Zagreb 2004., 6., 7.; Richard BONNEY, *The European Dynastic States.*, 81.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 114.

⁴⁵ Milanski vojvoda Ludovico Moro bojeći se napuljske intervencije na sjeveru, pozvao je Karla VIII. u Italiju; Aleksandar VI. pokušavao je teritorijalno proširiti Papinsku državu; Firenca je bila razjedinjena između Medicija i Savonarole; Venecija se brinula samo o svojim trgovačkim

Kraljevstva 1495. francuskom monarhu motiviralo je ostatak Italije na ujedinjavanje i stvaranje Svete lige protiv Karla VIII. Veneciji, Papinskoj državi i Milanu pridružuju se car Maksimilijan⁴⁶ i španjolski kralj Ferdinand Aragonski jer im nije odgovaralo iskazivanje i jačanje francuske moći. Bitka kod mjesta *Fornovo sul Taro* 1495. završila je neriješeno nakon čega se Karlo ne vraća u Italiju.

Vraća se, međutim, njegov nasljednik Luj XII. (1498.-1515.) 1499. godine. S još većim ambicijama, ovoga se puta niti nije pokušao opravdati križarskom vojnom protiv Osmanlija. Liga pak kojoj je uspjelo istjerati Karla raspala se u potpunosti što je Luju olakšalo osvajanja. Tako je Firenca strahujući od Venecije nagnala Osmanlije da ju napadnu zbog čega je Venecija pristala uz Luja. Papa Aleksandar VI. dopustio je prolaz francuske vojske uz uvjet da mu pomognu prognati njegove neposlušne kapetane te za sina Cesarea dobiva dukat *Valentinoas* u Francuskoj. Ferdinand Aragonski pristao je na savez s Lujem radi zajedničkoga osvajanja Napulja. Godine 1500. Luj tako uspijeva osvojiti Milano i zadržati ga jedno desetljeće, ali nije mogao sačuvati Napulj na jugu za kojega je Ferdinand poveo rat čim je dobio priliku 1502. godine. Drugi talijanski rat završio je evakuacijom Francuza iz Napulja 1504.⁴⁷ U ovom ratu Osmanlije su po prvi puta izravno sudjelovali u politici središnje Europe i to svrstavajući se na stranu Milana i Napulja, a protiv Francuske i Venecije.⁴⁸ Također, osmanski rat protiv Venecije 1499.-1503. doprinio je nepotpunom francuskom uspjehu.

interesima. BONNEY, *The European Dynastic States 1494.-1660*, 84.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 110.-114.

⁴⁶ Maksimilijan I. Habsburg (1459.-1519.), sin cara Fridrika III. Habsburškog (1452.-93.). Za cara izabran 1508. Poznat po ženidbenoj politici kojom je habsburškoj dinastiji osigurao prevlast u Europi. Vidi više: ERICH ZÖLLNER, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997., 107.-116. Euan CAMERON (ur.), *The short Oxford history of Europe: the sixteenth century*, Oxford University Press 2006., 178.

Vidi više: BONNEY, *The European Dynastic States 1494.-1660*, 7.-15.; CHAUNU, *Vrijeme reformi*, 76.-82., 84.-87., 166.-194.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 79.

Martina Luthera (1483.-1546.), augustinca i profesora teologije u Wittenbergu, zlouporaba papinske vlasti kako bi indulgencijama skupila novac za obnovu crkve sv. Petra u Rimu, potaknula je na vješanje 95 teza na vrata lokalne wittenberške crkve 1517. Iako neki povjesničari tvrde da on teze nije objesio, taj se događaj uzima kao početak protestantizma. Lutherove teze i doktrina temeljile su se na uvjerenju da je vjera sama dovoljna za spasenje, da se ono može postići bez obzira na grijeh i djela te da vjernik sam može interpretirati Sv. Pismo. U svojim djelima zalagao se za umanjivanje uloge klerika, sedam sakramenata reducirao je na dva i odbacio koncept čistilišta. Godine 1520. papa Lav X. osudio je Lutherovo učenje, a iduće ga godine ekskomunicirao. Na saboru u Wormsu 1521. proglašen je heretikom. Vidi više: BONNEY, *The European Dynastic States*, 14.-18.; Ulf DIRLMEIER, *Povijest Njemačke*, Zagreb 1999., 75.-79.; DUFFY, *Sveci i grešnici*, 153.-156. DUFFY, *Sveci i grešnici*, 163.

⁴⁷ O Talijanskim ratovima 1494.-1504. vidi: BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*: 8.-11.; BONNEY, *The European Dynastic States*, 85.,86.; Jean CARPENTIER, *Pov. Francuske*, 124., 125.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 115.-118.

⁴⁸ Bajazid je obećao poslati 25000 vojnika ukoliko Napuljci ustupe Otrant. INALCIK, *Osmansko C.*, 37.

Brzo se raspala i Cambraiska liga (1509.) formirana protiv Venecije, i u kojoj je Francuska sudjelovala. Raspala se zbog sukoba Francuske i pape oko zauzimanja Ferrare te time što je Luj prozvao papin autoritet sazivanjem koncila u Pizi 1511. godine. Francuska je vojska porazom kod Novare 1513. izbačena iz Italije što i dalje nije bio kraj francuskih aspiracija u Italiji. Novi je francuski kralj Franjo I. (1515.-1547.) ponovno zaposjeo Milano nakon dvodnevne neriješene bitke kod Margnana 1515., gdje su mu glavni protivnici bili švicarski vojnici.⁴⁹ Maksimilijan Habsburški nije se pokazao dovoljno jakim protivnikom Franji I., ali njegov unuk i nasljednik Karlo će ga nadvladati. Ugovor u Noyonu, kojim je 1516. Karlo priznao francusku vlast nad Milanom,⁵⁰ samo je, uže gledano, preludij u buduću nastavak Talijanskih ratova, a šire, početak nesuglasica između dvoje snažnih europskih monarha.

3.3. *Karlove (dinastičke) ambicije*

Zahvaljujući raznim okolnostima Karlo Habsburški⁵¹ zadobio je vlast nad ogromnim prostorom – *carstvom u kojem sunce nikada ne zalazi*: Aragonom i Kastiljom, Napuljem, Sicilijom i Sardinijom, Flandrijom, Zeelandijom, Holandijom, Artoisom te prekooceanskim teritorijem. Godine 1519., kada je umro Maksimilijan, dobio je habsburšku krunu te carsku kojom postaje Karlo V.⁵² Veličina je podrazumijevala i raznolikost, a ambicije za novo širenje osigurali su mu neprijatelje kako iznutra tako i izvana. Naj snažniji među njima bio je francuski kralj Franjo I. Pri tomu je Osmansko Carstvo, osim na Sredozemlju, za Karla bilo sekundarni problem.

Sukobi između Francuske i Habsburgovaca traju još od 1477. godine kada se Maksimilijan Habsburški oženio Marijom Burgundskom.⁵³ Karlo V. započeo je vladati kao Burgundijac⁵⁴ ambiciozan povratiti zemlje koje je Francuska zauzela. Kad je preuzeo vlast nad Španjolskom naslijedio je dugotrajne granične sukobe između Španjolske i Francuske oko vlasti nad Navarrom, Roussilonom i prije svega Italijom. Lombardija je za njega kao cara od 1519. godine predstavljala važnu

⁴⁹ BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 14.; BONNEY, *The European Dynastic States*, 99., 100.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 120.

⁵⁰ BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 14.

⁵¹ Kad je Ferdinandu Aragonskom umro sin pri rođenju, htio je prvo ostaviti vlast nad Kastiljom i Aragonom mlađem unuku Ferdinandu koji je odrastao s njim. Kasnije je ipak promijenio oporuku i za nasljednika imenovao unuka Karla kojega navodno nije nikada vidao jer je odrastao u Burgundiji. BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 15.; BONNEY, *The European Dynastic States*, 92., 109.

⁵² BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 15.

⁵³ BONNEY, *The European Dynastic States*, 82.; CARPENTIER, *Pov. Francuske*, 107., 108.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 98., 99.

⁵⁴ Nakon smrti oca, Filipa Lijepog 1506., Karlo nasljeđuje burgundske pokrajine. MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 207.

premosnicu između njemačkih i španjolskih posjeda iako će ga obrana Milana kasnije skupo koštati.⁵⁵

Početak sukoba Franje I. i Karla V., osim u teritorijalnim pretenzijama monarhija koje su zastupali, leži i u kandidaturi za cara Svetoga Rimskoga Carstva Njemačke Narodnosti. Jedan od uvjeta koje su postavili izborni knezovi prilikom biranja cara, bio jest i okupljanje cjelokupnih europskih snaga protiv Osmanlija.⁵⁶ Kao što je spomenuto, za cara je izabran Karlo, no potonji uvjet nije ispunio jer je bio zauzet, prije svega, ratovanjem s Franjom I. Francuski kralj, bez obzira na to što je imao manje financijskih resursa, pokazao se dostojnim protivnikom.

Franjo I. prvi započinje rat 1521., ali je rezultat bio gubitak Milana i svih francuskih posjeda u Italiji. Vojni pak uspjeh Karla V. osigurao mu je novoga saveznika – engleskoga kralja Henrika VIII. On je u jednom trenutku 1523. godine dospio skoro do Pariza, no povukao se zbog neuspjeha samoga Karla. Godinu dana godine kasnije, upornost u želji za vraćanjem talijanskih posjeda rezultirala je Franjinim sedmomjesečnim zarobljeništvom u Madridu. Za vrijeme Franjina odsustva, njegov regent Luj Savojski počeo je pregovarati s novim papom Klementom VII. (1523.-1534.), talijanskim gradovima, Henrikom VIII. te Osmanlijama zbog čega Karlo oslobađa francuskoga kralja. Sklopljeni Madridski mir⁵⁷ pokazao se kasnije potpuno beznačajnim. Također, ovdje dolazi i do Karlova i Henrikova razilaženja jer car nije bio spreman prepustiti Henriku pola Francuske, kao što je ovaj tražio.

Čim je bio na slobodi Franjo je formirao Cognačku ligu⁵⁸ na talijanskom tlu što mu i dalje nije bilo dovoljno kako bi porazio Karla, a u svibnju 1527. zbio se događaj koji je šokirao cijelu Europu. *Sacco di Roma*⁵⁹ bio jest i znak koliko se car uzdigao nad papinskom vlašću. Porazeni Franjo morao je potpisati mir 1529. kojim je Karlu prepustio 4 francuska grada i okolicu Flandrije i Artoisa. Također, oženio se Karlovom sestrom Eleonorom. Morao je prihvatiti i Karlovu krunidbu za cara u Bologni 1530. godine. Istovremeno s djelovanjem Cognačke lige zbilja se i Mohačka bitka⁶⁰ nakon koje Franjo I. pruža potporu Ivanu Zapolji samo kako bi

⁵⁵ Isto, 221., 222.

⁵⁶ INALCIK, *Osmansko C.*, 41.

⁵⁷ Njime se Franjo 1526. obvezao odreći prava na Italiju i francuske provincije koje pripadaju Burgundiji te na područje oko Flandrije i Artoisa. Također, obećao je oženiti se Karlovom sestrom kao simbol budućega prijateljstva i zajedničkoga rata protiv Osmanlija. BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 37.; BONNEY, *The European Dynastic States*, 104.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 223.

⁵⁸ Formirana je 1526., a sačinjavali su ju Klement VII., Venecija, Firenca, milanski vojvoda Francesco Sforza kojemu je Henrik VIII. bio zaštitnikom. BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 37.; BONNEY, *The European Dynastic States*, 104.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 223.

⁵⁹ Karlo Burbon svojom je vojskom otjerao iz Rima Klementovu vojsku, osam je dana carska vojska harala gradom te je ubijeno oko 4000 građana. DUFFY, *Sveci i grešnici*, 158., 159.

⁶⁰ O sukobu Karla V. i Franje I. 1521.-1530.: BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 36.-39.; BONNEY, 100.-105.; CARPENTIER, *Pov. Francuske*, 126.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 222., 223.

otežao stjecanje vlasti nad Ugarskom Karlovu bratu, Ferdinandu Habsburškom. Čak je Zapolji za ženu ponudio francusku kneginju.⁶¹

Kako Franjo I. nije imao namjeru odustati od Milana, novi povod za napad na Lombardiju bila je smrt posljednjega Sforze 1535. Iduće godine, Franjo zauzima Savoju i Pijemont, koji su mu trebali olakšati put do Milana.⁶² Također, dolazi u kontakt s Osmanlijama. Dovoljno daleko od Francuske, a opet sila koja je zadavala mnogo problema Karlovu bratu Ferdinandu, Osmanlije su bili logičan izbor za saveznika. Približavanje Osmanlijama započeto je još prilikom njegovog zarobljavanja od strane Luja Savojskoga i stvaranja Cognačke lige,⁶³ a 1536. potpisao je s osmanskim pašom Ibrahimom trgovački ugovor poznat kao *kapitulacija* ili *ahd-nama*. Sultan ga nikada nije ratificirao, no njime je Osmansko Carstvo *de facto* priznato kao europska sila. Ugovor je poslužio i kao predložak za ostale ugovore Osmanlija s europskim zemljama,⁶⁴ a kao model za osmansko-francusku kapitulaciju moguće da je bio ugovor koji Sulejman sklopa s Ivanom Zapoljom 1528.⁶⁵

Franjino savezništvo s Osmanlijama nije ostalo samo na gospodarskom planu. Zajednički napad na Italiju 1537., prema kojem su Francuzi trebali napasti sjever, a Osmanlije jug, ipak nije uspio zbog nedovoljne koordinacije i manjka financija. Već iduće godine Franjo je sklopio primirje u Nici s Karlom V.⁶⁶ Drugi pokušaj suradnje s Osmanlijama uslijedio je nakon nekoliko godina primirja između Franje i cara. Franjo 1543., oslanjajući se na Osmanlije zauzima Nicu, a iduće godine Osmanlije opsjedaju Toulon i pretvaraju ga u muslimansku koloniju na osam mjeseci.⁶⁷ Bez obzira na vojni uspjeh, savezništvo s Osmanlijama nije se pokazalo učinkovitim jer je diskreditiralo Franju pred drugim europskim saveznicima. Karlo je to iskoristio i mirom u Crépyju potvrdio stanje iz 1538.⁶⁸

Franjo I. umire 1547. što nije bio kraj sukoba Francuske i cara. Konačni mir bit će dogovoren 1559. godine u Cateau-Cambrésisu,⁶⁹ i to između Franjina nasljedni-

⁶¹ Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata, Knjiga 5*, Zagreb 1973., 90.

⁶² BONNEY, *The European Dynastic States*, 106., 107.

⁶³ MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 223.

⁶⁴ Tim je ugovorom između Osmanlija i Francuske dogovorena slobodna trgovina i plovidba podanika obje države. Francuski su konzuli dobili neograničeno pravo suđenja francuskim podanicima na osmanskom tlu ako bi u odgovarajućoj stvari sudjelovali samo Francuzi. Privatnopravni predmeti morali su doći pred nadležnoga kadiju, no pod uvjetom prisutnosti francuskoga tumača. Svaki je Francuz bio ovlašten oporučno ostaviti svoju ostavštinu francuskom konzulu. Objе su ugovorene strane imale osloboditi ratne zarobljenike koji bi potjecali iz druge ugovorene države. MATUZ, *Osmansko C.*, 80.

⁶⁵ Sándor PAPP, „Hungary and the Ottoman empire (from the beginnings to 1540)“, *Fight against the Turk in Central-Europe in the first half of the 16th century*, (gl. ur. Istvan Zombori), Budimpešta 2004., 37.-89., 70.,71.

⁶⁶ BONNEY, *The European Dynastic States*, 106, 107.; INALCIK, *Osmansko C.*, 42.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 225.

⁶⁷ BONNEY, *The European Dynastic States*, 106.; INALCIK, *Osmansko C.*, 43.

⁶⁸ MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 225.

⁶⁹ Sastoji se od dva mirovna ugovora – prvim je Francuskoj priznato osvajanje Calaisa, a drugim Francuzi dobivaju Metz, Toulon i Verdun, ali mogu njima vladati samo uz carevu dozvolu. Tako-

ka Henrika II. i Karlova nasljednika Filipa II. Godina označava i kraj Talijanskih ratova.⁷⁰ Nijedna strana nije zapravo pobijedila. Uz ogromne financijske gubitke, Francuzi nisu uspjeli učvrstiti svoju vlast u Italiji, a Karlo V. nije uspio u nasljedstvo sinu Filipu ostaviti čvrsto i konsolidirano, odnosno jedinstveno carstvo.

3.4. Opća podjela Europe: protestantizam

Pojava reformacije povezana je s gubitkom papine univerzalnosti i sukobom pape i cara te specifičnom političkom situacijom u Njemačkom Carstvu.⁷¹ Fragmentirano, ono je formiralo kneževine koje nisu htjele ovisiti niti o papi niti o caru. Razdvajanje od pape započelo je već od vremena kada su knezovi izbornici imali prednost u odabiranju cara,⁷² a kao priliku za daljnje razdvajanje i neovisnost, ovoga puta i od samoga cara, uvidjeli su upravo u prihvaćanju protestantizma. No, treba uzeti u obzir kako zbog rascjepkanosti nije postojala potpuna suglasnost oko prihvaćanja protestantizma. U početku najvažniji pristaša protestantizma bio je saski knez Fridrik Mudri, Lutherov zaštitnik nakon njegove ekskomunikacije 1520. Uz vjerski motiv, Fridrika su na to naveli i praktični razlozi: Luther mu je trebao poslužiti kao oruđe protiv kardinala Albrehta Hohenzollerna; htio je isposlovati da novac od ckrvenih prihoda ostane u kneževini, a ne da se šalje u Rim; htio je i zaštititi reputaciju Wüttenberškog sveučilišta čiji je bio osnivač, a Luther profesor.⁷³

Izbivanjem iz žarišta širenja protestantizma – Njemačke, sam je Karlo također doprinio širenju protestantizma.⁷⁴ Njegova je reakcija bila učinkovita u Nizozemskoj i Španjolskoj,⁷⁵ ali s pravim rješavanjem problema u Njemačkoj odugovlačio je sve do 1547., godine smrti Franje I. Luther je tako do svoje smrti 1546. uživao zaštitu saske kneževine⁷⁶ te ju obilato koristio kako bi slobodno pisao vjerske spise i pamflete. Na ruku mu je išao i pronalazak tiska. Karlo je 1521. zabranio bilo kakvo širenje tiskanih Lutherovih djela, no profit od prodaje bio je toliko velik da su izdavači riskirali s kršenjem carskoga zakona.⁷⁷ Protestantizam se po saskoj kneževini širio mirno sve do 1527. kada je novi knez izbornik oduzeo prihode kleri-

der, Francuzi su povukli sve zahtjeve za Milan i Napulj te francuska vojska povukla iz Savoja i Pijedemonta. BONNEY, *The European Dynastic States*, 128.; CARPENTIER, *Pov. Francuske*, 127.

⁷⁰ BONNEY, *The European Dynastic States*, 128., 129.

⁷¹ MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 84.

⁷² Izborničkom skupinom u Rhensu 1338. donesen je zakon da kralj izabran većinom glasova ne treba papinsku potvrdu, a u Zlatnoj buli Karla Luksemburškog iz 1356. papinska aprobacija se ne spominje. vidi: DIRLMEIR, *Pov. Njemačke*, 48., 51.

⁷³ BONNEY, *The European Dynastic States*, 15., 16.

⁷⁴ Karlo je bio prvo u Španjolskoj, potom ratovao na sjeveru Italije 1522.-30., a 1529. Osmanlije su zaprijetili Beču. Godine 1543. koncentrirao se na rat u vojvodini Guelder. BONNEY, 31., 117.

⁷⁵ BONNEY, *The European Dynastic States*, 30., 31.

⁷⁶ *Isto*, 15., 16.

⁷⁷ *Isto*, 35.

cima koji ga nisu prihvatili, a od iduće godine uvedene su stroge vizitacije. Širenje protestantizma pratili su ipak i događaji koji su mogli biti pogubni za nj, kao npr. Viteški (1522.-1523.) i Seljački rat (1524.-1526.), koje sam Luther nije podržavao.⁷⁸ Problem je bio i neslaganje u nekim doktrinalnim postavkama zbog čega se od protestantizma odvajaju cvinglijanizam⁷⁹ i kalvinizam⁸⁰ te nastanak radikalnijih pokreta poput anabaptista.⁸¹ U jeku tih rasprava nastaje dokument koji je otada bio temeljem za luteransku doktrinu i organizaciju – *Confessio Augustana*.⁸² Karlo V. bio je sad opasno ugrožen lutaranskom konsolidacijom i Schmalkaldenskom ligom⁸³ koja je iz nje proizišla.

Izvjесnu ulogu u širenju protestantizma imali su i Osmanlije jer su prisiljavale Karla da im daje ustupke.⁸⁴ No, s druge strane, Karlu su protestanti bili jamac da će mu njemački knezovi biti složni i vjerni barem u pitanju vanjske opasnosti jer nisu pristajali na suradnju s Osmanlijama.⁸⁵ Nakon kratkotrajnoga ratovanja sa Schmalkaldenskom ligom, pokušaja pomirenja sastankom u Regensburgu i ambivalentne odluke iz 1541. prema kojoj je protestantima naoko dopustio širenje vjere, Karlo je napokon pokrenuo pravi rat protiv protestantizma i Lige te pobijedio u bitci kod Mühlberga 1547. No, pobjeda u bitci nije značila i pobjedu u ratu. Unatoč zarobljavanju Fridrika Saksonskog i Filipa Hessea protestanti odbijaju Augsburški interim te formiraju novu Torgašku ligu 1551. Liga je bila snažnija od prethodne jer joj se pridružuje francuski kralj Henrik II. (1547.-1559.). Kao i njegov prethodnik vodio je protuhabsburšku politiku u čemu je imao više sreće i odvažnosti. Više sreće jer je i novi papa Pavao IV. (1555.-1559.) bio protuhabsburški nastrojen.

Združeni neprijatelji Karla V. napokon su ga uspjeli slomiti. Godine 1552. zajedničkom akcijom Henrika II. i protestanata, Karlo je izgubio Metz i Toul, a po-

⁷⁸ Isto, 20.

⁷⁹ Pokret koji dobiva ime po Ulrichu Zwingliju (1484.-1531.). Zwingli odbacuje sve što nije potvrđeno Svetim Pismom. CHAUNU, *Vrijeme reformi*, 335.-337.

⁸⁰ Kalvinizam, koji je dobio ime po Jealnu Calvinu (1509.-1564.), zagovarao je učenje o predestinaciji, predodređenju pojedinca. Zalagao se za sinodalno ustrojstvo općine, koje bi podupiralo vjerničke aktivnosti kao i pravo na otpor protiv ne-kršćanske vlasti. DIRLMEIER, *Pov. Njemačke*, 88., 89.

⁸¹ Anabaptisti se se okretali i protiv svjetovnoga i protiv crkvenoga reda te su otvoreno zastupali načelo o zajedničkoj imovini. Erich ZÖLLNER, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997., 139.

⁸² Dokument koji je sastavio Philip Melanchton i kojega su u lipnju 1530. sedam prinčeva te predstavnici Nürnberga i Reutlingena prezentirali Karlu V. On je odbacio dokument i donio odluku o povratku luterana katoličkom pravovjerju. Vidi: BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 21.; BONNEY, *The European Dynastic States*, 33.

⁸³ Formirana je u prosincu 1530. od strane lutaranskih prinčeva s ciljem zaštite od cara. BERTOŠA, *Svjetska povijest modernoga doba*, 21.; BONNEY, *The European Dynastic States*, 117.

⁸⁴ INALCIK, *Osmansko C.*, 44.

⁸⁵ Robert A. KANN, *A History of the Habsburg Empire: 1526.-1918*, University of California Press 1977., 36.

tom i Verdun. Stjeran u kut, 1555. donešen je Augsburški mir,⁸⁶ a 1556. Karlo se odlučio na abdikaciju kako bi svom sinu omogućio lakše nasljeđivanje.⁸⁷ U takvom ozračju na političku scenu stupio je Sulejman sa svojim ambicijama.

4. Osmanlije u Europi: ostanak

4.1. Osvajanja Sulejmana Veličanstvenoga

Dvojici najpoznatijih europskih vladara-suvremenika prve polovice 16. stoljeća, Karlu V. i Franji I., treba pribrojiti i osmanskoga vladara Sulejmana I. Veličanstvenoga (1520.-1566.). Njegovo vrijeme predstavlja sam vrhunac teritorijalnoga širenja i moći Osmanskoga Carstva. Koliko svoju slavu i veličinu može pripisati vlastitoj osobnosti toliko ju može pripisati i trenutku kada postaje sultanom. Državna i teritorijalna aparatura funkcionirala je besprijekorno. Sve što je trebao učiniti jest nastaviti gdje su stali njegovi prethodnici. Ipak, njegovo napredovanje bit će ujedno i posljednje.

Sulejman upravlja svoja osvajanja prema sjeverozapadu odnosno prema Ugarsko-Hrvatskom Kraljevstvu i Habsburgovcima; prema Sredozemlju, gdje su mu glavni ciljevi / protivnici bili otok Rod i Mletačka Republika; prema Istoku protiv Safavida u Perziji te prema sjeveru – Rusiji.⁸⁸ Za Europu najteže posljedice imala su Sulejmanova osvajanja prema sjeverozapadu. Iako u jednom trenutku zaustavljeni, proteći će cijelo stoljeće ratovanja kako bi ih se potisnulo. Velik poticaj osvajanjima prema sjeverozapadu bili su prihodi s balkanskoga područja i nestrpljivost stacioniranih trupa u Rumeliji.⁸⁹ Trenutak kada Sulejman Veličanstveni kreće prema vratima srednje Europe – Beogradu, bio jest upravo rat između Karla V. i Franje I.⁹⁰ Sulejman se u njegovo osvajanje 1521. upustio s temeljito izrađenim planom – izolirao je grad sa sjeverne i zapadne strane te poslao konvoj brodova Dunavom kako bi spriječio obranu na rijeci.⁹¹ Novi pohod prema sjeverozapadu Europe bio je ponovno pomno isplaniran i izveden u vrijeme kada je Karlo bio zauzet ratovanjem protiv Franje i saveza koji je on organizirao, Cognaačke lige zbog čega Ludovik II. Jagelović (1516.-26.)⁹² nije uspio dobiti pomoć svoga šurjaka

⁸⁶ Njime je luteranstvo priznato kao konfesija, uz katolicizam. Također, dogovoreno je da vladar ima pravo odlučivati o vjeri svojih podanika- *cuius regio, eius religio*. DIRLMEIER, *Pov. Njemačke*, 88.

⁸⁷ Više o sukobu Karla V. i protestanata 1547.-1555.: BONNEY, *The European Dynastic States*, 117.-120., 124.-127.

⁸⁸ MATUZ, *Osmansko C.*, 77.; INALCIK, *Osmansko C.*, 46.

⁸⁹ PÁL FODOR, „The Simurg and the Dragon, The Ottoman Empire and Hungary (1390.-1533.)“, *Fight against the Turk in Central-Europe in the first half of the 16th century* (gl. ur. Istvan Zombori), Budimpešta 2004., 29., 30.

⁹⁰ Vidi prije u radu.

⁹¹ MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 227.

⁹² Sin Vladislava II. Jagelovića i Anne de Foix. Okrunjen za češkoga i ugarsko-hrvatskoga kralja 1508. godine. Pogiba u bitci na Mohačkom polju 1526., čime prestaje postojati Ugarsko-Hrvatsko kraljevstvo. Vidi više: Vjekoslav KLAIĆ, *Povijest Hrvata, Knjiga 4*, Zagreb 1980., 317.-428.

Karla V., ali niti pomoć drugih sila. Papinski nuncij Burgio koji se prije bitke kod Mohača nalazio na dvoru u Budimu, u pismu Klementu VII. komentirao je kako je situacija ozbiljna jer kralj Ludovik nema pravu vlast nad plemstvom te jer nitko ne može pružiti pomoć Ugarskoj.⁹³ Bitka kod Mohača 29. 8. 1526. izravan je uzrok raspadu Ugarsko-Hrvatskoga Kraljevstva.

Sulejman je sada mogao kalkulirati s neslogom hrvatskih i ugarskih staleža pri izabiranju novoga vladara. Kako bi se suprotstavio Ferdinandu Habsburškom, Ivana Zapolju, kojega većina ugarskoga i dio slavonskoga plemstva izabire za novoga vladara, učinio je svojim vazalom.⁹⁴ Taktika *divide et impera* doista je bila učinkovita pri osvajanju ugarskoga prostora, ali ne i pri osvajanju prostora pod direktnom upravom Ferdinanda Habsburškog. Godine 1528. Osmanlije provaljuju u Kranjsku, a 1529. nakon velikih pustošenja Sulejman poduzima pohod prema Beču. Za razliku od Matijaševa zauzimanja Beča 1485. za vrijeme Maksimilijana I., Bečani su organizirali jaku obranu, a osmanskom porazu pridonijeli su i vremenske nepogode i kuga.⁹⁵ Sulejman je poduzeo još 3 pohoda protiv Beča, ali svaki je bio zaustavljen daleko prije grada – 1532. otpor je pružila utvrda Kiseg, 1543. Ostrogon, a 1566. Siget.⁹⁶

Na prostoru Ugarske imao je više uspjeha pa je 1541. nakon Zapoljine smrti uslijedilo osvajanje Budima te uspostava izravne vlasti u većemu dijelu Ugarske pod ingerencijom osmanskoga beglerbega. Vlast nad Transilvanijom osigurao je instaliravši Zapoljina sina, Ivana Sigismunda, kao svoga vazala u toj pokrajini. Umjesto novih osvajanja u Ugarskoj, uspostavljao je garnizone u važnim središtima poput Beograda i Budima za buduće napade u smjeru Austrije.⁹⁷

Osvajanje druge „zlatne jabuke“, Beča, ostat će za Osmanlije nedostižnim snom što vrijedi i za treću „zlatnu jabuku“, Rim, koji je povezan s osmanskim ciljevima na Sredozemlju. Iskazivanje hegemonije na tome prostoru započelo je zauzimanjem Roda od malteških ivanovaca 1522,⁹⁸ a najzaslužniji za njeno održavanje bio je osmanski gusar Hayreddin Barbarossa, koji je zbog svojih uspjeha imenovan admiralom osmanske flote 1531. godine. Zadavao je problema Karlu V. vodeći prepade na Napulj, Siciliju i Španjolsku, oslanjajući se tamo na muslimanske Moriske. Bez obzira na slavnoga genoveškoga admirala Doriju i na pokušaj osvajanja Alžira, Osmanlije su prevladali, a prijetnju mu je predstavljalo i njihovo, već spomenuto, savezništvo s Francuzima.⁹⁹ Karlo je također sklapao savezništva kako bi postao jači protivnik Osmanlijama, pri čemu mu je najsnažniji partner bila Venecija. Naime, francusko-osmanski trgovački ugovor uzrokovao je istiskivanje

⁹³ Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata, Knjiga 4.*, 417., 418.

⁹⁴ KANN, *A History of the Habsburg Empire*, 37.; MATUZ, *Osmansko C.*, 78.

⁹⁵ MALAND, *Osmansko C.*, 228.; ZÖLLNER, *Pov. Austrije*, 137., 138.

⁹⁶ FODOR, „The Simurg and the Dragon, The Ottoman Empire and Hungary (1390.-1533.)“, 34.

⁹⁷ INALCIK, *Osmansko C.*, 43.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 230.

⁹⁸ INALCIK, *Osmansko C.*, 41.; MATUZ, 77.

⁹⁹ INALCIK, *Osmansko C.*, 42.; MALAND, *Europe in the sixteenth century*, 231.

Venecije iz levantinske trgovine zbog čega je ona pokrenula rat protiv Osmanlija 1537., ali doživjela poraz 1538. kod Preveza.¹⁰⁰

Zahvaljujući ratovanju na više strana, a pogotovo s Istokom, Sulejman nije nikada uspio koncentrirati dovoljno snaga niti imao dovoljno vremena posvetiti se ratovanju protiv Habsburgovaca. Mirom u Amasyi 1555. dobio je vlast nad Bagdadom,¹⁰¹ ali ujedno i iscrpio državu. Posljednji pohod prema Beču i zaustavljanje pred Sigetom 1566. pokazatelj su toga. Osmansko Carstvo postiglo je svoj vrhunac.

4.2. Habsburški interesi

Još jedan od razloga nikada ostvarenoga križarskoga rata protiv Osmanlija u prvoj polovici 16. st., među mnogim vladajućim interesima i već spomenutim zbivanjima, jest i antagonizam koji je vladao između dvoje braće i pripadnika iste obitelji, Karla i Ferdinanda Habsburškog. Naime, Karlo je vlast nad donjoaustrijskim i unutrašnjoaustrijskim zemljama prepustio 1521. sporazumom u Wormsu svome bratu Ferdinandu te od tada postoje dvije habsburške grane: austrijsko-njemačka i španjolsko-nizozemska. Također, ženidbom Ferdinanda i Ane Jagelović, austrijskoj je liniji osigurano pravo nasljedstva na Češku i Ugarsku te je nakon smrti Ludovika II. Jagelovića u bitci na Mohačkom polju Ferdinand izabran za kralja Ugarskoga i Hrvatskoga kraljevstva.¹⁰² Bez obzira na diobu, postojala je potencijalna opasnost za Karla od mogućih bratovih teritorijalnih potraživanja.¹⁰³ U tom kontekstu Karlu odgovara ravnoteža snaga. Ferdinand je manje-više bio prepušten sam sebi, a upravo su godine 1520.-1566. razdoblje najdaljega prodora Osmanlija. Manje-više zbog toga što se Karlo zaista oslanja na ravnotežu snaga – savez s iranskim Safavidima na Istoku¹⁰⁴ bio je prepreka Osmanlijama za konstantno napredovanje prema Zapadu. Isto tako, ne treba zanemariti niti vojnu i financijsku pomoć koju je Karlo pružao Ferdinandu.

Dok su Osmanlije za Karla predstavljali neizravnu vanjsku prijetnju, koja je mogla pogodovati unutarnjoj – širenju protestantizma, Ferdinandu su Osmanlije bili izravna prijetnja i motivacija za stvaranje i vođenje vanjske politike. Umjesto neprijateljskoga odnosa prema protestantima, koga je zagovornik bio brat Karlo, Ferdinand je vodio pomirljivu politiku i uvijek nastojao djelovati kao medijator između Karla i protestanata. Također, Ferdinand zbog istih razloga nije sudjelovao u ratu s Francuskom.¹⁰⁵

Zaokupljen građanskim ratom s Ivanom Zapoljom, Ferdinand Habsburški nije ispunio obećanja na koja je pristao spomenicom prilikom izabiranja za hrvatsko-

¹⁰⁰ INALCIK, *Osmansko C.* 43.; MATUZ, *Osmansko C.*, 81.

¹⁰¹ INALCIK, *Osmansko C.*, 45.

¹⁰² ZÖLLNER, *Pov. Austrije*, 116., 136.

¹⁰³ BONNEY, *The European Dynastic States*, 110.

¹⁰⁴ INALCIK, *Osmansko C.*, 45.

¹⁰⁵ KANN, *A history of the Habsburg empire*, 36., 37.

ga kralja u Cetinu prvoga siječnja 1527.¹⁰⁶ Zbog toga na prostoru Hrvatske pod osmansku vlast redom padaju područja i gradovi: Obrovac i Udbina (1527.), Jajačka banovina (1527.), čitav Srijem (1529.), gradovi u Slavoniji i Posavini (1536.), Klis (1537.).¹⁰⁷ Predziđe austrijske pokrajine bilo je sada opasno ugroženo zbog čega 1537. Ferdinand organizira protunapad na čelu s Katzianerom, koji je, međutim, završio velikim porazom kod Gorjana. Vidjevši kako će pitanju obrane trebati pristupiti sustavnije, na saboru u Grazu iste godine dogovorene su obveze hrvatskoga i austrijskoga plemstva u organizaciji vojske, održavanju pograničnih gradova i tvrđava, gradnji lađa i šajka, dostavljanju hrane.¹⁰⁸ Sabor u Grazu označio je začetak formiranja vojne krajine po uzoru na tursku vojnu krajinu (*serhat*).¹⁰⁹ Njeni su pak preduvjeti ostvareni još 1527. godine kada je Ferdinand proveo upravnu reformu kojom je centralizirao upravu i snažnije povezao Austriju, Češku i Ugarsku uvođenjem Tajnog i Dvorskog vijeća, Dvorske kancelarije i Dvorske komore, a kasnije (1556.) je uveden i ured za obranu pod nazivom Dvorsko ratno vijeće (*Hofkriesgrat*).¹¹⁰ Organizacija Vojne krajine svakako je bila glavni mehanizam obrane protiv Osmanlije, no sve do 1699. godine velik je dio hrvatskih zemalja ostao pod izravnom osmanskom vlašću, a plemstvo i kralj živjeli su u konstantnom strahu od mogućih graničnih sukoba.

ZAKLJUČAK

U ključnom trenutku kada rastrojeno Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo traži pomoć, nema ljudske i materijalne resurse da bi se samostalno moglo nositi s osmanskom silom, europske su monarhije u potpunosti okrenute vlastitim ciljevima i težnjama. Pape, iako su pojedinim banovima, poput Berislavića, davali financijsku pomoć, najviše su bili fokusirani na teritorijalna osvajanja na Apeninskom poluotoku. Osvajanja su se događala u kontekstu pokušaja restauriranja papinske *plenitudo potestatis*. Kako bi Papinska država mogla konkurirati novim ranomodernim monarhijama i sama se morala preobraziti u nju. Krajnje iscrpljujući ratovi između Karla V. i Franje I. oko talijanskih posjeda bili su vođeni idejom stvaranja uni-

¹⁰⁶ Ferdinand se obvezao izvršiti 4 zahtjeva: da će o svom trošku uzdržavati 1000 konjanika i 200 pješaka, od kojih će sa 200 konjanika i 200 pješaka raspolagati njegov vrhovni kapetan, dok bi se preostalih 800 konjanika razdijelilo među hrvatske knezove i plemiće; da će držati na granici Kranjske i Hrvatske primjeren broj vojnika; da će opskrbljivati gradove i tvrđave te da će poštivati privilegije, prava, slobodine i zakone Kraljevine Hrvatske. Vidi: Vjekoslav KLAIĆ, *Knjiga 5: Četvrto doba: Vladanje kraljeva iz porodice Habsburga: (1527.-1740.)*, Zagreb 1973., 84., 85.

¹⁰⁷ Ive MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb 1998. 71.-87.

¹⁰⁸ KLAIĆ, *Knjiga 5*, 149.-161.; MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 87.-91., Nataša ŠTEFANEK, *Država ili ne: Ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, Zagreb 2011., 171., 172.

¹⁰⁹ MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 185.-192.

¹¹⁰ ZÖLLNER, *Pov. Austrije*, 136., 137.

verzalnoga carstva. Francuska osvajanja talijanskih gradova počinju još krajem 15. stoljeća i to relativno uspješno, no u prvoj polovici 16. stoljeća Franjo nije mogao nadvladati moćnoga protivnika. U svrhu pobjede nad carem, u jednom je trenutku Franjo posegao i za sklapanjem sporazuma s Osmanlijama, što se nikako nije uklapalo uz njegov imidž kršćanskoga vladara zbog čega ta ideja nije bila provediva. Sukob dvaju ranomodernih „titana“ dodatno je zakomplicirala pojava reformacije jer je ona počela uključivati i težnju za podčinjavanjem interesa njemačkih knezova. U borbi ekvivalentnih strana vođenih težnjom o univerzalističkom carstvu nitko nije mogao prevladati. Bi li one udružene, kao što Marulić predlaže, mogle pobijediti Osmanlije? Na to ne možemo znati odgovor, no ono što možemo znati jest da su doprinijele *civilizacijskoj transformaciji*¹¹¹ koja se pod utjecajem osmanskih osvajanja počela događati na prostoru jugoistočne Europe, a čije se posljedice i danas osjećaju.

LITERATURA

1. BERTOŠA, Slaven, *Svjetska povijest modernoga doba: (XVI. - XIX. stoljeće): s posebnim osvrtom na Apeninski poluotok*, Zagreb 2004.
2. BONNEY, Richard, *The European Dynastic States 1494.-1660*, Oxford University Press 1991.
3. CAMERON, Euan (ur.), *The short Oxford history of Europe: the sixteenth century*, Oxford University Press 2006.
4. CARPENTIER, Jean, *Povijest Francuske*, Zagreb 1999.
5. CHAUNU, Pierre, *Vrijeme reformi: religijska historija i civilizacijski sistem: kriza Kršćanstva: rascjep (1250-1550)*, Zagreb 2002.
6. VAN CREVELD, Martin, *The Rise and Decline of the State*, Cambridge 2004.
7. DIRLMEIER, Ulf, *Povijest Njemačke*, Zagreb 1999.
8. DUFFY, Eamon, *Sveci i grešnici: povijest papa*, Rijeka 1998.
9. DUKIĆ, Davor, *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zadar 2004.
10. ENGEL, Pál, „The Age of the Jagiellonian Kings (1490-1526.)“, *A history of Medieval Hungary*, London 2001., 345.-371.
11. FODOR, Pál, „The *Simurg* and the Dragon, The Ottoman Empire and Hungary (1390.-1533.)“, *Fight against the Turk in Central-Europe in the first half of the 16th century*, (gl. ur. Istvan Zombori), Budimpešta, 2004., 9.-35.
12. GLIGO, Vedran (ur.), *Govori protiv Turaka*, Split 1983.
13. LE GOFF, Jacques, *Da li je Evropa rođena u srednjem veku*, Beograd 2010.
14. INALCIK, Halil, *Osmansko Carstvo. Klasično doba 1300.-1600*, Zagreb 2002.

¹¹¹ Marko JERKOVIĆ, „Diplomatska djelatnost Franje Frankopana Cetinskog“, *Zbornik o Emeriku Paviću*, (ur. Pavao Knezović i Marko Jerković), Zagreb 2014., 219.

15. JERKOVIĆ, Marko, „Diplomatska djelatnost Franje Frankopana Cetinskog“, *Zbornik o Emeriku Paviću*, (ur. Pavao Knezović i Marko Jerković), Zagreb 2014., 219.-244.
16. KANN, Robert, *A History of the Habsburg Empire: 1526.-1918.*, University of California Press 1977.
17. KLAJIĆ, Vjekoslav, *Povijest Hrvata, Knjiga 4*, Zagreb 1980.
18. KLAJIĆ, Vjekoslav, *Povijest Hrvata, Knjiga 5*, Zagreb 1973.
19. JEDIN, Hubert (ur.), *Velika povijest Crkve, III/2*, Zagreb 2003.
20. LOPEZ, Roberto, *Rođenje Evrope*, Zagreb 1978.
21. MALAND, David, *Europe in the sixteenth century*, London 1984.
22. MATUZ, Josef, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992.
23. MAŽURAN, Ive, *Hrvati i Osmansko carstvo*, Zagreb 1998.
24. PAPP, Sándor, „Hungary and the Ottoman empire (from the beginnings to 1540)“, *Fight against the Turk in Central-Europe in the first half of the 16th century*, (gl. ur. Istvan Zombori), Budimpešta, 2004., 37.-89.
25. PIRENNE, Henry, *Povijest Europe: od seobe naroda do XVI. stoljeća*, Split 2005.
26. ŠTEFANEC, Nataša, *Država ili ne: Ustroj Vojne krajine 1578. godine i hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, Zagreb 2011.
27. TIERNEY, Brian, *The crisis of church and state: 1050-1500: with selected documents*, New Jersey 1964.
28. ZÖLLNER, Erich, *Povijest Austrije*, Zagreb 1997.

PETRA VRUČINA

Ottoman Success because of European Interests*Summary*

The aim of this paper is to discuss whether the interest of the European states in the Early modern history led also to such deep intrusion of the Ottomans into Europe. First part summarizes the rise and the spreading of the Ottoman Empire into Europe. It shows that the Ottomans had an astute way of occupying a wanted area. They made alliances with weak rulers and if the territory was tough to occupy, firstly they would seize the land around. Constantinople was taken in such a way. The second part of this written work demonstrates political situation and interests of monarchies in the first half of the sixteenth century. Renaissance popes lost their fervor for crusading because they had problems with losing authority over European rulers and started to form their own state. The Emperor Charles V did not have the interest to fight the Turks because he was occupied struggling with French monarch Francis I. On the other hand, to be able to stand against Charles, Francis accepted the Ottomans as his allies. The last part summarizes the conquests of Suleyman the Great and Ferdinand Habsburg dealing with it. He was the only ruler in Europe whose interest was to fight the Ottomans because he was reigning lands directly under their attack.

Key words: Early modern history, Ottoman Empire, European states, 16th century

Eugen Savojski: vojni i gospodarski utjecaj na razvoj Slavonije i Baranje

Eugen Savojski ostavio je traga kako u cijeloj jugoistočnoj Europi tako i u Slavoniji i Baranji. Prije njegova dolaska, te dvije regije bile su ratom opustošena, gospodarski i kulturno zaostala područja. Njegov osnutak beljskoga vlastelinstva započeo je preobrazbu toga potencijalno gospodarski iskoristivoga, plodnoga podneblja u funkcionalan „stroj“ koji pokreće brojno stanovništvo angažirano u poljoprivredi time razvijajući gospodarstvo i kvalitetu života uopće. Također, grad Osijek koji će dugo nakon Eugena Savojskoga biti jedan od glavnih gospodarskih, administrativnih i kulturnih centara čitave Slavonije i Baranje duguje svoj napredak ambicijama princa Eugena. Gospodarske i društvene prilike u ovom su radu ponajviše prikazane na primjeru sela Bilje gdje se nalazi i dvorac Eugena Savojskoga. Nažalost, historiografija je posvetila malo mjesta njegovoj vojnoj, gospodarskoj i kulturnoj ulozi u razvitku ovih hrvatskih regija pa je stoga cilj ovoga rada pokušati valorizirati njegovu ulogu u uspostavi kvalitetnije administrativno-gospodarske uprave na spominjanom podneblju.

Ključne riječi: Eugen Savojski, Slavonija, Baranja, beljsko vlastelinstvo, Bilje

1. Životni put Eugena Savojskoga

Princ Eugen rođen je 18. listopada 1663. godine u Parizu. Brak njegovih roditelja bio je gotovo isključivo političkoga karaktera, a inicirao ga je kardinal Mazarin, nasljednik poznatoga kardinala Richelieua, koji se htio bolje povezati s kraljem Lujem XIV. pa je dao svoju nećakinju Olimpiju oženiti za Eugena Moritza Savojskoga, koji će kasnije od svoje majke naslijediti naslov grofa od Soissona.¹ Kao aktivan vojnik i zapovjednik švicarske garde (koju je sačinjavalo približno 20 000

¹ Stjepan SRŠAN, „Život i djelo Princa Eugena Savojskog“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, 2001., br. 6., 81.-89., 81.

vojnika, većinom Nijemaca i Talijana u službi kralja Luja XIV.), Eugen Moritz bio je autoritativan otac, ali je preminuo od nepoznate bolesti kada je Eugen Savojski imao tek 10 godina. S obzirom na to da mu je u tom trenutku majka bila u Versaillesu, Eugen je bio prepušten odgoju stroge bake u dvorcu Soisson. Ona ga je predodredila za duhovno zvanje i mnogi su mu se vršnjaci, zbog tonzure i mantije koju je nosio te kronične boležljivosti, u mladosti rugali kao „malom opatu“. Kada je Eugen Savojski navršio 13 godina umro je jedan od njegove braće te ga je majka pozvala da dođe k njoj. U Parizu se školovao kod učitelja Sauveura koji ga je uglavnom poučavao o matematici i drugim prirodnim znanostima diveći se njegovu daru za računanje. Godine 1683. Eugen Savojski bio je prvi puta na audijenciji kod kralja Luja XIV. i zamolio ga je da mu dopusti ući u vojnu službu. Kralj je, međutim, odbio njegov zahtjev što ga je ponukalo da pobjegne na dvor Leopolda I., tadašnjega cara Svetoga Rimskoga Carstva i tamo potraži vojnu karijeru.²

S obzirom na to da je situacija s prodirućim Osmanlijama postajala sve nape-tija, car Leopold I. rado je primio ambicioznoga mladića željna ratnoga iskustva. Također, naodmet nije bila niti činjenica da je Eugen Savojski imao habsburške krvi po svojem djedu Tomi Francu (ujaku Filipa II.). Prvo je primljen kod vojsko-vođe Karla Lotarinškoga, zatim Ludviga V. Badenskoga te konačno Maksimilijana Bajernskoga. Iste godine, 1683., Eugen Savojski sudjelovao je u legendarnoj opsadi Beča kada je 20 000 Osmanlija opsjelo grad pod vodstvom velikog vezira Kara Mustafe. Grad se branio s dvostruko manje vojnika i vrlo bi vjerojatno „pao“ da u pomoć nije pritekao poljski kralj Jan Sobjeski čiji su vojnici značajno pridonijeli porazu Osmanlija. Upravo u toj situaciji Eugen Savojski upoznao se s Osmanlijama te njihovim načinom ratovanja, borbe, strategije, običajima, oružjem, znakovljem pa čak i hranom. Također, opsada Beča dala mu je priliku da uspoređi francusku, većinom etnički homogenu i kvalitetno ustrojenu vojsku s habsburškom vojskom koja je bila etnički heterogenija, lošije organizirana u područjima discipline, snabdjevenosti oružjem i resursima te neprofesionalnijim časničkim kadrom. Nakon toga, Eugen Savojski napredovao je u vojsci postavši 1685. upraviteljem konjanika kao pukovnik, a 1686. postao je generalbojnik te se posebno istaknuo u jurišu na Budim koji je tom prilikom oslobođen od osmanske vlasti. Kao nagradu za vojne zasluge u tom oslobođenju, Eugenu su darovani posjedi u Mađarskoj među kojima se najviše ističe Čepeljski otok, na kojem je dao urediti barokni dvorac. Dana 12. kolovoza 1687. Eugen Savojski stekao je naslov feldmaršala zbog svoga pobje-donosnoga sudjelovanja u bitci kod Haršanja gdje su osmanske snage ponovno uspješno poražene. Također, iskazao je svoje vojne vještine u oslobođenju Beo-grada od Osmanlija 1688. pod vodstvom Maksimilijana Bavarskoga. Već sljedeće godine pojavili su se novi neprijatelji – Francuzi, mobilizirani od strane ambicio-

² Isto, 84.

znoga Luja XIV., koji su sve više prodirali na desnu stranu Rajne i počeli zauzimati Lotaringiju. Zbog takvih okolnosti, Eugen Savojski morao je povući svoju vojsku iz nedavno osvojenoga Beograda te ga prepustiti ponovnom osvajanju Osmanlija dok se situacija s Francuskom ne riješi.

Nakon što je neutralizirao taj prodor, Eugen Savojski započeo je 1694. godine gradnju svoga dvorca pored Schönbrunn kraj Beča, a kroz tri godine uslijedio je jedan od najvećih vojnih uspjeha Eugena Savojskoga. U bitci kod Sente imao je funkciju glavnoga zapovjednika carske vojske, koju mu je dodijelio predsjednik Dvorskoga ratnoga vijeća u Beču Rudiger Starhember.³ Dana 11. rujna 1697. suprotstavio se svojom vještom vojnom strategijom sultanu Mustafi II. i velikom veziru Elmas Mehmed-paši koji su imali brojčano znatno nadmoćniju vojsku, ali je na kraju bitke sultan ostao bez velikog vezira, 17 paša i desetak tisuća vojnika. Osim toga, postoji podatak da je u toj bitci carska vojska izgubila samo četrdesetak vojnika.⁴ Upravo ovaj poraz Osmanlija ključan je za potpisivanje mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine kojim se osmanska vlast odriče svih posjeda sjeverno od Save i Dunava. Osmanlije su time sklopili ugovor o miru s Austrijom i Poljskom na 25 godina, odnosno 3 godine mira s Rusijom, a mirovni ugovor s Venecijom potpisan je odvojeno od ovoga, 7. veljače iste godine. Cijela bitka kod Sente detaljno je opisana u osobnom dnevniku Eugena Savojskoga, pisanom kurzivnom goticom te koji obuhvaća razdoblje između 10. kolovoza i 5. studenoga 1697. godine.⁵ Nakon pobjede u opisanoj bitci, na nagovor pukovnika Kybe i zapovjednika brodske utvrde, Eugen Savojski 6. listopada 1697. sa 6500 vojnika kreće iz Osijeka u Bosnu preko Save te dolinom rijeke Bosne dolazi do Sarajeva koje ubrzo napušta jer su Osmanlije bili obaviješteni o dolasku carske vojske pa je većina napustila Sarajevo, uzela vrednote sa sobom te opljačkala židovsko i kršćansko stanovništvo. Vraćajući se nazad u Slavoniju, princ Eugen poveo je sa sobom oko 40 000 katolika Hrvata koji su se osjećali ugroženo na Bosanskom prostoru.⁶ Zahvaljujući njegovim vojnim pobjedama, Eugenu Savojskom darovan je posjed na području sela Bilja gdje će se kasnije formirati veliko i utjecajno vlastelinstvo Belje koje je, u promijenjenom obliku, preživjelo i do danas.⁷

Uskoro dolazi do poznatoga Rata za španjolsku baštinu, u kojem je sudjelovao i sâm Eugen Savojski te na čelu carskih trupa u Italiji pobijedio francusku vojsku. Nakon što je 1705. godine preminuo car Leopold I. (kasnije prozvan „Veliki“), na tronu ga je naslijedio Josip I. što se na princa Eugena nije posebno odrazilo, ali valja spomenuti da je zbog istjerivanja francuske vojske iz Italije imenovan namjesnikom grada Milana te nasljednikom carske vojske nakon smrti Ludviga

³ Ive MAŽURAN, „Stoljeća opstojnosti/simbol Savojski“, *Povećalo*, Beli Manastir 2004., 1.-50., 3.

⁴ *Isto*, 5.

⁵ *Isto*.

⁶ SRŠAN, „Život i djelo Princa Eugena Savojskog“, 81.

⁷ Josip MOLNAR (ur.), *Belje. Tvornica šećera*. 75., Bilje 1986., 131.

Badenskoga. Već do 1710. princ Eugen iskazao se u svojim diplomatskim aktivnostima stvarajući saveze s Engleskom, Nizozemskom, Portugalom i Pruskom te tako učvršćivao odnose sa strateški važnim vladarima. Ubrzo je preminuo i Josip I. te je njegov brat postao novi car Karlo VI. Za vrijeme njegove vladavine Eugen Savojski ponovno je pokazao svoje diplomatske vještine kada je u carevo ime pregovarao o mirovnim uvjetima u Utrechtu 1713. godine zajedno s francuskim maršalom Claude Louis Hector de Villarsom. Nakon toga, princ Eugen sudjelovao je u poznatim velikaškim ustancima u Ugarskoj, gdje je višestruko porazio vojsku Franje Rakoczyja te ga primorao na sklapanje mira u Szatmáru, čime je slomljen „mađarski pokret za nezavisnost“ koji će se ponovno aktivirati pod vodstvom Lajoša Košuta sredinom 19. stoljeća u jeku „proljeća naroda“. Naravno, valja uočiti kako je spomenuti „mađarski pokret za nezavisnost“ vjerojatno samo anakrona historiografska konstrukcija s obzirom na to da sam pojam „nacije“ u to vrijeme još nije bio dovoljno formiran kako bi mogao inspirirati takav pokret.

Sljedeći vojni podvig u kojemu je sudjelovao Eugen Savojski bio je Austro-turški rat izazvan osmanskim nepoštivanjem odrednica mira u Srijemskim Karlovcima. Već 1716. Osmanlije su najavili rat Habsburškoj Monarhiji na što je princ Eugen sakupio vojsku od otprilike 64 000 vojnika i 5. kolovoza iste godine pobijedio u bitci kod Petrovaradina gdje se morao boriti protiv vojske velikog vezira Alije koji je pod sobom imao oko 150 000 vojnika.⁸ Zbog ovako značajnih vojnih uspjeha, Eugen Savojski imenovan je upraviteljem Donje Austrije. Sljedeće godine princ Eugen ponovno je oslobodio Beograd od 30 000 Osmanlija koji su ga isprva branili, ali su se ubrzo predali i počeli napuštati područja južnije od Beograda čime su stvoreni uvjeti za dvadesetpetogodišnji mir koji je sklopljen u Požarevcu 21. srpnja 1718. godine te je Austriji pripojio sjevernu Bosnu, sjevernu Srbiju i Malu Vlašku. Dana 21. travnja 1736. godine umire Princ Eugen Savojski, a njegovo tijelo pokopano je u katedrali svetoga Stjepana u Beču. Nakon njegove smrti Osmanlije su ponovno osvojili sjevernu Srbiju, utvrdu i grad Beograd. Međutim, 1739. sklopljen je mir između Austrije i Osmanlija i granica je utvrđena na Savi i Dunavu te se takvom i održala dok Bosna i Hercegovina nisu ušle u sastav Austro-Ugarske Monarhije.

Još jedna od posebnosti Eugena Savojskoga, bilo je njegovo zanimanje za kulturu i filozofiju. Mnogi suvremenici uspoređivali su ga s Markom Aurelijem te ga također nazivali „vojnikom filozofom“. Njegovo prijateljevanje i pismena korespondencija s poznatim filozofom Gottfriedom Leibnizom započela je 1700. godine kada je Leibniz osnovao Prusku akademiju znanosti u Berlinu, a od 1712. godine redovito se posjećuju. Nažalost, njihov odnos završava Leibnizovom smrću 1716. godine. Također, valja spomenuti da je Princ Eugen Savojski bio kolekcionar i da je tijekom života skupio brojne umjetničke zbirke.

⁸ SRŠAN, „Život i djelo Princa Eugena Savojskog“, 88.

2. Vlastelinstvo Belje: postanak i značaj

2.1. Pravna podloga i Eugenovostjecanje imanja

Nakon istjerivanja osmanskih snaga bečki dvor proklamirao je kako je Slavonija osvojena carskim oružjem, i da sukladno tomu, vladaru pripada slobodno raspolaganje sveukupnim priključenim zemljištem.⁹ Također, uskoro je priznato pravo na postavljanje zahtjeva od strane plemićkih rodova koji su mogli dokazati svoju vlasničku prisutnost u tim krajevima prije osmanske „okupacije“.¹⁰ Stoga 1698. godine¹¹ car Leopold I. daruje Eugenu Savojskom imanje u Baranji, što se od ušća Drave proteže pokraj Dunava uzvodno prema sjeveru. Na tom se imanju kasnije izgradio barokni dvorac Belje koji je bio upravno središte veleposjeda više od jednoga stoljeća, a 1827. to postaje Kneževo.¹² Također, u blizini je osnovano selo nazvano po slavnom vojskovođi – Eugendorf, danas prigradsko naselje Podravlje pokraj Osijeka. Svoj konačni opseg vlastelinstvo Belje dobilo je tek darovnicom cara Karla VI., 18. travnja 1716. kada su vlastelinstvu bila priključena sela Zmajevac, Kneževo, Kneževi Vinogradi, Topolje, Duboševica i Szabar, što je Eugena Savojskoga koštalo dodatnih 25 000 forinti, a koje su se pribrojile prethodnih 80 000 koje je morao izdvojiti za prvotni opseg svojega baranjskoga imanja.¹³ Površina samoga vlastelinstva iznosila je oko 800 kvadratnih kilometara, a u sklopu beljskoga imanja za vrijeme Eugena Savojskoga sagrađena je i kasnije poznata kurija (lovački dvorac) Tikveš koja je u vrijeme SFRJ popularno bila zvana „Titovim dvorcem“, a nalazi se pokraj baranjskoga sela Lug.

2.2. Osnovni podaci o ranonovovjekovnom Belju

Vlastelinstvo Belje najstarije je moderno organizirano poljoprivredno dobro u Europi.¹⁴ Krug naseobina Eugenovih feudalnih podložnika doseže isprva dvadesetak, a kasnije skoro tridesetak većih ili manjih seoskih naselja, odnosno općina. Pojedinačno to su: Bilje (Bellyé), Batina (Kis Keöszeg), Branjin Vrh (Baranyavar), Beli Manastir (Pel Monostor), Branjina (Kisfalud), Duboševica (Dalyok), Gajić (Herczeg Marok), Grabovac (Albertfalud), Kamenac (Keö), Kopačevo (Kopacs), Kozarac (Keskend), Kneževi Vinogradi (Herceg Szöllös), Kotlina (Sepse), Luč (Lucs), Petlovac (Sz. Istvan), Popovac (Baan), Podravlje (Eugendorf / Eugenfalud), Podolje (Bodolya), Suza (Csuzsa), Šumarina (Benge), Topolje (Iszep), Vardarac

⁹ Igor KARAMAN, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje: studije o društvenoj i gospodarskoj povijest XVIII. – XX. Stoljeća*, Osijek 1997., 147.

¹⁰ Isto, 147.

¹¹ SRŠAN, „Život i djelo Princa Eugena Savojskog“, 84.

¹² KARAMAN, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje*, 147.

¹³ MAŽURAN, „Stoljeća opstojnosti/simbol Savojski“, 35.

¹⁴ MOLNAR, *Belje. Tvornica šećera*. 75., Bilje 1986., 131.

(Dorocz), Lug (Lasko) i Zmajevac (Vörösmarth). Navedena su naselja bila podijeljena na gospodarske okruge: biljski, branjinvrški, zmajevački i vilanjski (koji je na području današnje Republike Mađarske). Uz tradicionalno prisutno hrvatsko i mađarsko stanovništvo, te srbijanske / srpske novodoseljenike, uskoro se u ove krajeve planski doseljavaju i njemački žitelji te osnivaju vlastite seoske općine, uživajući pritom pogodnosti tzv. „slobodnoga podložništva“, s pravom seljenja. Osim izmijenjene etničke slike baranjskoga kraja, princ Eugen značajno je izmijenio i njegov okoliš tako što je intenzivno poticao krčenje šuma, isušivanje močvara te izgradnju zaštite od poplavnih voda. Kada je Eugen Savojski umro 1736. bez nasljednika, beljski veleposjed preuzimaju komorske vlasti i sve do 1780. drže ga pod svojom upravom, a povremeno i putem zakupnika. Tada je vlastelinstvo pripalo članovima nadvojvodskoga roda Habsburgovaca te se oni izravnim ili neizravnim nasljeđivanjem smjenjuju do raspada Austro-Ugarske Monarhije na kraju Prvoga svjetskoga rata. Među njima posebno se ističu Albert Sasko-Tešenski (suprug habsburške nadvojvotkinje Marije Kristine), koji je početkom 19. stoljeća upravljao vlastelinstvom, a važan je vlasnik bio i Karl Ludwig koji 1827. godine podiže dvorac u Kneževu, gdje je kasnije premješteno sjedište vlastelinstva. Kasnofeudalni posjed Belje 1767. godine, u vrijeme urbarijalne regulacije, evidentiran je u granicama Baranjske županije što donosi podatke o broju seoskih naselja (općina), podložničkih gospodarstava ili domaćinstava, njihovih selišta i urbarijalnoga zemljišta. Zahvaljujući tomu znamo da se na njemu nalazilo 28 naselja, 2544 podložničkih gospodarstava, 1066 selišta te 38 640 jedinica urbarijalne zemlje.¹⁵ Iz navedenih podataka može se zaključiti kako je onodobno Belje pripadalo gornjem dijelu veličinske ljestvice baranjskoga feudalnoga zemljoposjeda te da je među dvadesetak baranjskih imanja beljsko vlastelinstvo bilo čak na drugom mjestu. I nakon smrti svoga osnivača, Eugena Savojskoga, Belje je nastavilo funkcionirati te do današnjih dana nastavlja tradiciju koju su započeli davni preci današnjih stanovnika baranjskog kraja.

2.3. Stanovništvo Bilja 1766. godine

Zahvaljujući naporima Marije Terezije da bolje organizira upravu habsburških nasljednih zemalja, danas povjesničari raspolazu vrijednim izvorima za proučavanje gospodarske i demografske slike tih podneblja. Konkretno, reforme srednjih i nižih upravnih organa iziskivale su procjenu stanja na terenu te su stoga rađeni detaljni izvještaji. Iz 1766. godine ostao je sačuvan jedan sistematizirani rukopis koji donosi podatke (organizirane u rubrike) o broju selišta, kategorijama stanovništva, broju i vrsti stoke, oranicama, livadama, vinogradima i ukupnim svotama podavanja svakoga pojedinog mjesta u vlastelinstvu Belje.¹⁶ Također, o svakom od

¹⁵ KARAMAN, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje*, 146.

¹⁶ Stjepan SRŠAN, *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*, Osijek 2002., 7.

njih postoji rečenica ili dvije koja sadrži neke opće primjedbe. Autor rukopisa je Stjepan Marffy, potpisan kao prefekt vlastelinstva. Rubrika o stanovnicima dodatno je podijeljena na broj cijelih selitaraca, polovičara, trećine i četvrtine te na broj inkvilina i subinkvilina. Osim toga, dosljedno se navodi koliko pojedino selište sadrži oženjene braće i sinova, a koliko neoženjene. Ovi podaci upravi vlastelinstva bili su važni zbog adekvatne regulacije podavanja. Kod svakoga „domaćina“ navedeno je koliko je imao stoke (konja, ždrijebadi, volova, junadi i krava). Rubrika o nekretninama opisuje veličinu oranica u jutrima, livada u kosama, a vinograda u motikama (kopačama). Također je evidentirana pristojba za dunavske, dravske i potočne mlinove, kao i pristojba za obrtnike i trgovce, čime dobivamo detaljan uvid u strukturu i zastupljenost pojedinih zanimanja u tome kraju. Zahvaljujući tomu znamo da su obrtnici koji su bili obavezni plaćati pristojbu bili bačvari, tkalci, mesari, krojači, užari, lončari, krznari, bravari, kolari, stolar, postolari, čizmari, ribari, itd. Posebno je zanimljivo da je u ovom rukopisu među raznim obrtnicima naveden i izvjesni Szigetlia Josef koji je po zanimanju – lotalica. Na kraju opisa svakoga mjesta po navedenim rubrikama, donosi se ukupni iznos poreza svakoga nositelja domaćinstva. Ovaj rukopis također sadržava podatke o strukturi lokalne uprave pa tako znamo da je svako mjesto imalo velikoga i maloga suca, a većina naselja imala je i vlastitoga bilježnika, crkvenjaka, zvonara, poljara i pastira. Neka su mjesta čak imala i šumara, a nerijetko se navode i starci, prosjaci ili hendikepirani koji nisu mogli raditi. Ako bismo uzeli selo Bilje za primjer naselja u ovom popisu, mogli bismo iščitati da je u njemu 1766. godine bilo 10 cijelih selišta, 7 polovica, 6 trećina i 6 četvrtina selišta. Također, postojalo je 18 inkvilina s kućom, 5 subinkvilina bez kuće, 16 oženjene braće ili sinova, a 8 neoženjenih. Ukupno je u selu bilo 37 konja, 35 volova, 5 junadi (između dvije i tri godine starosti) i 25 krava. Što se tiče zemlje i poljoprivrede, znamo da je na tome području bilo 280 jutara oranica, 123 motike vinograda te da je ukupni godišnji prihod za cijelo selo iznosio 503 forinte.

2.4. Stanovnici Bilja 1784. godine

O svim se selima beljskoga vlastelinstva slični podaci mogu naći i u rukopisu iz 1784. godine.¹⁷ Ovaj je rukopis pisan izrazito narativnim stilom, a započinje detaljnim opisom okoliša, puteva i prirode u tome podneblju, analizirajući njegovu poljoprivrednu i trgovinsku upotrebljivost. Zatim se prelazi na analizu vjerskih zajednica i crkava po čemu znamo da je u Bilju tada postojala župa kojom je upravljao franjevac te da je ona imala četiri filijale u selima Kopačevo, Vardarac, Lug i Podravlje. U toj župi te godine bilo je 625 duša, a franjevac je imao godišnje prihode u iznosu 230 forinti. Dvije glavne vjerske skupine njemački su katolici i mađarski kalvinisti te za svaku postoji adekvatni učitelj. Pomno su opisani posjedi

¹⁷ Stjepan SRŠAN, *Baranja 1785. Godine*, Osijek 1999., 39.

crkve kao i sva njezina primanja, a navodi se i da ne postoji bolnica niti hospicij ikakve vrste na tome području. Nadalje, počinje opis društvene strukture mještana kao i opis sporova održanih protiv tadašnjih upravitelja vlastelinstva. Navodi se da vlastelin ima pravo mača, da postoje tamnica i funkcija vlastelinskoga odvjetnika. Nadalje je objašnjeno i funkcioniranje vlastelinskoga suda, a posebno je naglašeno nepostojanje carine i brodarine. Konačno, dolazi se do najopširnijega dijela rukopisa koji opisuje seljake. Počinje s njihovom nacionalnom pripadnošću i podložnošću (Nijemci su slobodne migracije, a Mađari su vezani uz zemlju) te s teritorijalnim opsegom i brojem stanovnika. Zanimljivo je kako su nošnje i slavlja pojedinih stanovnika detaljno opisani. Njihova zemljoradnja i podavanja tematski su obrađena, a na kraju su obrađena i pitanja obrtnika, stranaca, Židova, Roma i prosjaka.¹⁸ Obrtnici su podijeljeni po zanimanjima, a također je navedeno i koliko kalfi i šegrta imaju. U toj su godini u Bilju postojala samo dva stranca koja su obnašala dužnosti šumara i lugara, a jedini Židov u selu stanovao je na vlastelinskom placu i povremeno se bavio trgovinom na sajmovima u Osijeku.

2.5. Stanovništvo Bilja i opis dvorca princa Eugena 1824. godine

Na sličan je način popisivano stanje u selima beljskoga vlastelinstva i 1824. godine. U ovom kasnijem rukopisu, sastavljenom od strane visokoga činovnika Josipa Payra, može se uočiti znatno deskriptivniji stil bez jasno definiranih rubrika kao što je to u prvom rukopisu. Narativni karakter i drugačiji pristup ovoga rukopisa može se komparativno promatrati, ponovno – na primjeru Bilja. Detaljno su opisani šuma i rit, kao i udaljenost od Osijeka (3/4 sata hoda). Navodi se da postoje dvije crkve, jedna za Nijemce katolike, a druga protestantska za Mađare. Mjesto ima 1073 stanovnika koji su raspoređeni u 153 kuće. U opisu upravne zgrade (dvorca princa Eugena u Bilju) prvo se navodi da se unutra drži nekoliko rimskih starina (poznati rimski miljokaz, danas čuvan u Muzeju Slavonije u Osijeku). Zatim se opisuju pojedini dijelovi dvorca pa tako znamo da je on većinski bio prazan, a da se pod donjim stubama nalazio sirar i njegov pomoćnik te da je u prizemlju bio jedan čuvar zbog nadzora. Također, u prostorijama u prizemlju nalazio se blagajnički prihodar s dva službenika, kao i arhivar, uredski pisar, okružni sakupljač daća, nadzornik ribarstva, šumarstva i slično. U desnom dijelu dvorca nalazila se tamnica s jednim tamničarom i jednim mučiteljem. Velik dio tavana bio je korišten za skladištenje vlastelinskih žitarica. Ispod dvorca nalazio se prostrani podrum koji bi mogao primiti oko 6 500 akova vina. Upravo se tamo snabdjevaju sve lokalne gostionice koje imaju pravo točenja vina.¹⁹

¹⁸ Isto, 49.

¹⁹ Stjepan SRŠAN, *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*. Osijek 2002. 75.

3. Karte beljskoga vlastelinstva s kraja 18. stoljeća

Koristan izvor za praćenje razvoja života na području beljskog vlastelinstva predstavljaju karte. U Državnom arhivu u Osijeku čuva se nešto manje od 200 karata²⁰ beljskoga vlastelinstva koje do sada nisu objavljene niti im je posvećena pažnja u historiografiji. Karte su koncipirane po modelu jozefinskoga katastra, gdje svaka boja odgovara pojedinoj funkciji nekog zemljišta ili građevine.²¹ Svako selo koje je pripadalo beljskom vlastelinstvu ima nekoliko pripadajućih karti od kojih je većina nedovršena, što se može vidjeti i iz priloženih karti Bilja. Iako karte nisu datirane, prema upotrebi karakterističnih jozefinskih boja i simbola, može ih se okvirno ograničiti na kraj 18. ili početak 19. stoljeća. Od tri navedene karte Bilja, dvije su dovršene i vjerojatno bile u upotrebi, a jedna je očigledno služila kao skica za koncipiranje neke druge karte. Sve su tri u boji te sadrže zapise o vlasnicima i toponimiji određenih zemljišta na njemačkom i mađarskom jeziku, a pismo u uporabi je uglavnom (katkad kurzivna) humanistika. Zanimljivo je istaknuti i ornamentiku koja se nalazi na prvoj karti duž desne strane papira na kojem je naslikana. Na sličan su način Slavoniju prikazivale i druge karte s prijelaza iz 18. u 19. stoljeće, što se dobro može pratiti kroz radove Sonje Gaćine koja je pri Muzeju Slavonije obradila i objavila značajnu količinu relevantnih kartografskih izvora.²² Praksa katastarskoga prikazivanja slavonskoga podneblja može se analizirati i na primjeru planova grada Osijeka, konkretno iz prikaza Gornjeg grada iz 1790. godine.²³ Komparirajući opisivane karte s navedenim primjerima iz zbirke Muzeja Slavonije, može se zaključiti kako su one najvjerojatnije morale nastati u tome razdoblju jer po svim elementima odgovaraju tome tipu kartografske izrade. Detaljniji se uvid u slične karte vlastelinstava u ugarskom dijelu Monarhije može dobiti uvidom u najnovije digitalizacijske napore mađarskih arhiva.²⁴

4. Dvorac Eugena Savojskoga u Bilju

Osim po svojim brojnim vojnim zaslugama, Eugen Savojski poznat je i po svojim prekrasnim, baroknim dvorcima od kojih je za „naš“ kraj najvažniji dvorac u Bilju koji je igrao veliku ulogu u samom beljskom vlastelinstvu, a kasnije i u političkom životu Hrvatske. Na početku valja reći da je Bilje, selo u kojem se nalazi dvorac, locirano desetak kilometara sjeveroistočno od Osijeka te da se u literaturi naziva i

²⁰ HR-DAOS-470, serija C (zemljišne karte), 3. Bilje, izbor.

²¹ Mirela SLUKAN ALTIĆ, *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znanostima*, Samobor 2003., 285.

²² Sonja GAĆINA, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama: kartografske zbirke Muzeja Slavonije*, Osijek 1995., 25.

²³ Sonja GAĆINA, Sonja IVANKOVIĆ, Marko GRGUR, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek 1996., 34.

²⁴ <http://maps.hungaricana.hu/en/> (pristupljeno: 16. siječnja 2016.).

Belje što je izvedenica iz mađarskoga naziva Bélyye.²⁵ Sâm je dvorac smješten na rubu velikog močvarnoga i poplavnoga područja, poznatoga pod imenom Kopački rit. Dvorac je građen u razdoblju između 1707. i 1712., ali ne zna se tko je njegov autor. Brojni povjesničari nagađaju da je dvorac konstruirao poznati austrijski arhitekt Johan Lucas von Hilderbrand iako u izvorima ne postoji nikakva potvrda te teorije. Međutim, činjenica je kako je upravo on za Eugena Savojskoga gradio glasovitu palaču Belvedere u Beču. Dvorac je s pomoćnim i gospodarskim zgradama oblikovan kao jednostavna građevina, razmjerno velika u tlorisu, ali niska. Tlocrt na četvorina veličine 55, 86 x 56, 89 metara i unutrašnjim kvadratnim dvorištem čija stranica iznosi 42, 26 metara svrstavaju ovaj dvorac u skupinu četverokutnih dvoraca. U doba izgradnje dvorca to je već bila zastarjela renesansno-barokna koncepcija koja je jedino na granici sa Osmanlijama mogla imati opravdanje. Dvorac i njegova pročelja nemaju fortifikacijske karakteristike, ali nisu izostala u neposrednom okruženju dvorca u obliku grabišta. Budući da je podignut na močvarnom zemljištu, dvorac je u doba izgradnje imao više vojnu, a manje gospodarsku funkciju. Sâm Princ Eugen rijetko je u njemu boravio, a i pristup mu je bio otežan s obzirom na to da je tek u drugoj polovici 18. stoljeća izgrađen biljski kraljevski put preko močvare.²⁶ Dvorcu se pristupa kroz perivoj mostom koji je preko grabišta položen u osi glavnoga južnoga pročelja. Dok je katni dio dvorca bio namijenjen povremenom stanovanju, u prizemnim su krilima bile gospodarske i pomoćne prostorije s ulazima iz unutarnjega dvorišta. Iznad ulaza na dvorišnom pročelju nalazi se grb princa Eugena Savojskoga s njegovim bojnim zastavama.²⁷ Također, u sklopu dvorca postojala je dvorska kapela izgrađena 1720. godine i posvećena Bezgrešnom Začecu Bl. Djevice Marije, a imala je i ulogu župne kapele sve do izgradnje župne crkve u Bilju 1775. godine.

5. Princ Eugen u Osijeku

Eugen Savojski značajno je pridonio izgradnji čuvene osječke Tvrđe, ali i krunske utvrde na lijevoj obali Drave. Naime, već 1700. započela je pregradnja Kasim-pašine grobnice u kapelicu Sv. Franje u sklopu isusovačke župe u Osijeku, a taj je „projekt“ bio izravno financiran od strane Franje de Aloysisa,²⁸ upravitelja Prinčevoga vlastelinstva. Godine 1705. završena je izgradnja franjevačkog samostana, a 1708. započela je gradnja franjevačke crkve u Tvrđi.²⁹ Upravo su franjevci, nakon što su im sredstva Eugena Savojskoga to omogućila, postali nositelji pismene kulture i obrazovanja općenito. To će se pokazati posebno važnim kasnije, kada će se iz

²⁵ Mladen OBAD ŠĆITAROCI, Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji: od Zagreba do Iloka*, Zagreb 1998., 74.

²⁶ OBAD ŠĆITAROCI, *Dvorci i perivoji u Slavoniji*, 76.

²⁷ *Isto*, 76.

²⁸ Iva MAŽURAN, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek 2000., 67.

²⁹ *Isto*.

njihove obrazovne djelatnosti razviti Filozofski i Teološki fakultet u Osijeku. Osim toga, na lijevoj je obali Drave, zahvaljujući poticaju Eugena Savojskoga, izgrađena tzv. krunska utvrda, odnosno *Kronenwerk*. Služila je kao mostobran i za zaštitu tvrđave sa sjeverne strane, a poslove oko njezine izgradnje vodio je poznati Joanes Stephanus von Beckers. Nakon njegove smrti, zapovjedništvo nad krunskom utvrdom preuzeo je general Maximilian Petrasch, a inženjer koji je bio najzaslužniji za sâmú izgradnju utvrde bio je Friedrich von Heisse. Utvrda je konačno dovršena 1721. godine, a o tome najbolje svjedoči natpis koji je uklesan na kamenu temeljcu: *Joanes-Stephanus v. Beckers / Budući da se radovi na utvrđivanju / osječke Tvrđave bliže kraju, / Krunska utvrda dobiva svoj početni oblik / Pod visokim krunskim pokroviteljstvom / Slavnoga cara Karla Šestoga / Po naredbi / Nepobjedivog vrhovnog vojskovođe / Carske ratne vojske / Princa Eugena Savojskog / i uz sudjelovanje / U ime ovoga presvijetlog vojskovođe / Svijetloga konjičkoga generala i tadašnjeg zapovjednika / Maximiliana Freiheer von Petrascha, / Koji je položio kamen temeljac / Dana 26. kolovoza za nas sretne 1721. / godine / Pod vodstvom plemenitog majstora / ratnoga graditeljstva / Gospodina Friedricha von Heissa. / Neka Bog svakoga početka i završetka / svojim blagoslovom okruni ovu / krunsku utvrdu / 1721.*³⁰ U suvremenoj se historiografiji smatra kako je isti inženjer Heisse vjerojatno konstruirao i započeo izgradnju zgrade Generalata koja dominira glavnim trgom u Tvrđi te koja mu je dala njegov konačan izgled koji je zadržan i do današnjih dana kada je u njoj smješten rektorat Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.³¹

ZAKLJUČAK

Nakon izlaganja vojne, gospodarske, graditeljske, kulturne i filozofske aktivnosti Eugena Savojskoga, nameće se zaključak kako je on uvjetovao razvoj svih navedenih segmenata u Slavoniji i Baranji. Iako je većinom u tim regijama bio na proputovanju, ostvario je neizmjeran utjecaj na njihovo stanovništvo, a tradicije uspostavljene u njegovo doba danas su nešto čime se one ponose i što im daje identitet. Ipak, Slavonci i Baranjski najviše mu duguju zbog istjerivanja osmanske vlasti s ovih područja te očuvanja prethodnoga stanja i poretka. Jedino što nedostaje ovoj situaciji jest ozbiljna historiografska analiza njegove uloge te upotreba njegovoga dvorca u muzejsko-turističke svrhe.

³⁰ MAŽURAN, *Grad i tvrđava Osijek*, 89.

³¹ *Isto*, 90.

IZVOR

1. HR-DAOS-470, serija C (zemljišne karte), 3. Bilje, izbor.

LITERATURA

1. GAĆINA, Sonja, *Slavonija na starim zemljopisnim kartama: kartografske zbirke Muzeja Slavonije*, Osijek 1995.
2. GAĆINA, Sonja, IVANKOVIĆ, GRGUR, Marko, *Planovi i vedute Osijeka*, Osijek 1996.
3. KARAMAN, Igor, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje: studije o društvenoj i gospodarskoj povijest XVIII. – XX. Stoljeća*, Osijek 1997.
4. MAŽURAN, Ive, *Grad i tvrđava Osijek*, Osijek 2000.
5. MAŽURAN, Ive, „Stoljeća opstojnosti/simbol Savojski“, *Povećalo* (ur. Davorin Taslidžić, Beli Manastir 2004., 1.-50.
6. MOLNAR, Josip (ur.), *Belje. Tvornica šećera. 75.*, Bilje 1986.
7. SLUKAN ALTIĆ, Mirela, *Povijesna kartografija: kartografski izvori u povijesnim znamenostima*, Samobor 2003.
8. SRŠAN, Stjepan, *Baranja 1785. Godine*, Osijek 1999.
9. SRŠAN, Stjepan, *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*, Osijek 2002.
10. SRŠAN, Stjepan, „Život i djelo Princa Eugena Savojskog“, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice*, 2001., br. 6., 81.-89.
11. OBAD ŠĆITAROCI, Mladen, BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, Bojana, *Dvorci i perivoji u Slavoniji: od Zagreba do Iloka*. Zagreb 1998.

MREŽNE STRANICE

1. <http://mapire.eu/en/map/collection/firstsurvey/?zoom=14&lat=45.60503&lon=18.74205> (zadnji posjet: 25. svibnja 2015.)
2. <http://mw2.google.com/mw-panoramio/photos/medium/50028545.jpg> (zadnji posjet: 25. svibnja 2015.)
3. http://www.hrt.hr/media/tt_news/Bilje_dvorac_ulaz.jpg (zadnji posjet: 25. svibnja 2015.)
4. <http://maps.hungaricana.hu/en/> (zadnji posjet 16. siječnja 2016.)

LUCIJA BALIKIĆ

**Eugene of Savoy: Military and Economic Influence on the Growth
of Regions of Slavonija i Baranja**

Summary

Eugene of Savoy had an important military and economical impact on the regions of Slavonia and Baranja. Perhaps the most significant repercussion of his actions in this area was the establishment of governance through the seigniorship of Belje. Besides that, his effort to fortify the city of Osijek resulted in making it the regional center of economy and culture. Also, this work brings about new, historiographically unprocessed, maps of the village of Bilje.

Key words: Eugene of Savoy, Slavonia, Baranja, seigniorship of Belje, Bilje

SLIKOVNI PRILOZI

Slika 1: Prikaz Bilja na jozefinskom katastru

Slika 2: Karta s ornamentima i prikazom dvorca

Slika 3: Karta s prikazom močvarnog područja i sela Bilje

Slika 4: Karta s prikazanim partikuleritetima Bilja

Slika 5: Dvorac Eugena Savojskoga u Bilju

Slika 6: Ulaz u krunsku utvrdu na lijevoj strani Drave

Okolnosti i nastanak slavonskih urbara 1737. i 1756. godine: međuodnos između vlasti, kmeta i vlastelina

Na temelju objavljenih povijesnih izvora i dostupne literature, autor analizira okolnosti i nastanak slavonskih urbara tijekom prve polovice 18. stoljeća. Kako bi se ona mogla napraviti potrebno je ući u analizu odnosa između Dvorske komore, vojne vlasti, zemljoposjedničke vlasti i podložničkoga stanovništva, odnosno kmetova. Kao posljedicu ovih međuodnosa, možemo uočiti razlike u reakcijama pojedinih oblika vlasti i podložničkoga stanovništva.

Ključne riječi: urbari, kmet, Dvorska komora, vlastelin

1. Uvod

Od odlaska osmanske vlasti s prostora međuriječja Drave, Save i Dunava promijenile su se brojne okolnosti života za lokalno stanovništvo. Prije svega su unutrašnje i vanjske migracije uzrokovale promjenu demografske slike. Dolaskom habsburške vlasti koju su predstavljali Dvorska komora, carska vojska i novi zemljoposjednici počinje nova vrsta međuodnosa između lokalnoga stanovništva i potonjih. Odnos se gradio u okvirima zemljoposjedničkoga sustava, a koji se pak temeljio na odnosu između podložnika i zemaljskoga gospodara. Pri tomu je podložnik bio ujedno i porezni obveznik i radna snaga. Zbog Bečkoga rata, podložnika je bilo manje nego što je bilo potrebno za normalno funkcioniranje i gospodarski razvoj novoga zemljoposjedničkoga sustava. U takvim su okolnostima svi niži autoriteti habsburške vlasti ulazili u međusobne sukobe boreći se za brojčano malu radnu snagu i uvijek nedovoljne financijske dohotke, pri čemu je najviše ispaštao podložnik sa svojom obitelji. Ovisno o vanjsko-političkim okolnostima i unutrašnjo-gospodarskim problemima Dvor se uplitao s određenim odredbama i slanjem komisija kako bi one razriješile sukobe koji su se odvijali na svim razinama. Da bi konačno stao na kraj sukobima i pospješio gospodarstvo, Dvor donosi dva urbara koja nose ime prema caru Karlu VI. i kraljici Mariji Tereziji. U okviru povije-

sne znanosti proučavanju su spomenutih međudnosa i urbara najviše doprinijeli povjesničari Ive Mažuran, Josip Bösendorfer, Stjepan Sršan, Slavko Gavrilović i mnogi drugi. Od povijesnih izvora svakako su korisni izvještaji komisija, komorski popisi i urbari iz 1737. i 1756. godine. Na temelju radova spomenutih autora i spomenutih objavljenih pisanih izvora, analizirat ću međudnos nekoliko razina vlasti, i podložnika. Naročito je bitno utvrditi zbog čega su pojedini akteri ulazili u sukobe, koji su vanjski utjecaji tomu pripomogli, kako se Dvor ponašao i djelovao u pojedinim razdobljima i koji je bio utjecaj urbarâ nakon njihovih izdavanja na političkom i gospodarskom planu.

2. Procesi prije donošenja Karlova urbara 1737. godine

Tijekom ljeta 1683. godine osmanska vojska na čelu s velikim vezirom Kara Mustafom uputila se preko južne Ugarske prema Beču. Nakon dugotrajnoga planiranja odlučeno je u Istanbulu da će se pokušati s osvajanjem prijestolnice zapadnoga susjeda – Habsburške Monarhije. Prema već uhodanom obrascu vojska se okupljala u Beogradu i preko Sulejmanova mosta kod Osijeka krenula k Beču. U kasno se ljeto 12. rujna 1683. godine održala bitka tijekom koje je osmanska vojska doživjela velik poraz. Takav je rasplet događaja negativno utjecao na raspoloženje osmanske vlasti i muslimanskoga stanovništva na prostoru između Ilove, Drave, Save i Dunava. U sljedećih je osam godina uslijedio mnogo bitaka i česta izmjena vlasti. Carska je vojska osvajala gradove i teritorije te uzrokovala migracije i oscilacije stanovništva. Ono se skrivalo po šumama i močvarama iz straha od nekadašnje osmanske vlasti i osvete, ali i iz straha od nove vlasti za koju se nije znalo što sa sobom donosi. Naposljetku je nakon bitke kod Slankamena 18. kolovoza 1691. godine, došlo do konačnoga osiguranja područja Među-riječja od strane carske vojske.¹

Osmanske vlasti od tada više nisu prelazile na područje sjeverno od Save. Dok su još trajale vojne akcije južno od Save i Dunava počela je unutrašnja gospodarsko-politička borba u nametanju habsburške vlasti. U prvom su redu na prijelazu iz 17. u 18. stoljeće Dvorska komora i carska vojska vodile glavnu riječ oko izgradnje uprave. Komorski činovnici ulazili su u sukobe i rasprave s generalima, no nisu mogli funkcionirati bez pomoći vojske u pogledu sigurnosti. Dok je Komora stvarala činovnički aparat i provizorate te okruge diljem Slavonije pokušavajući prikupiti porez za državu, vojni dužnosnici nametali su svoju volju u sferi vojnih, gospodarskih i političkih poslova. Sve je to rezultiralo žalbama od strane Komorske inspekcije iz Osijeka, čiji su se čelnici stalno mijenjali bez naročita političkoga

¹ Stjepan SRŠAN, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Osijek 2000., 9.-10.; Ive MAŽURAN, *Valpovo – sedam stoljeća znakovite prošlosti*, Valpovo 2004., 59.-60.; Igor KARAMAN, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje: studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti 18.-20. st.*, Osijek 1997., 22.

uspjeha. Prvenstveno možemo izdvojiti dva komorska činovnika koji su svojim radom pokušali utjecati na odnos vojske i komorske uprave. Oni su Martin Zemljak i don Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano. Prvi je ustanovio i ukazao Dvoru na to da vrhovni zapovjednik u Slavoniji general Guido von Starhemberg sa svojim generalima i nižim časnicima ubire sve javne prihode i utječe na gospodarsku efikasnost i na migracije stanovništva. Također je zagovarao popisivanje stanovništva te njihove pokretne i nepokretne imovine. To je proveo drugospomenuti sa svojim komisijama 1698. i 1702. godine. Cilj je popisivanja bio saznati s čime raspolaže Dvorska komora, odnosno kolika je gospodarska snaga stanovništva, pri čemu se treba razlučiti prostor pod utjecajem i upravom vojske, i onaj pod utjecajem Komore. Budući da Komora nije raspolagala s dovoljno ljudstva, a pogotovo s kvalitetnim, provodila je popise i uz pomoć vojne infrastrukture i lokalnoga stanovništva. U svakom su naselju starješine sudjelovale u popisivanju i informirale komorske činovnike o broju kuća, pokretne i nepokretne imovine. Na temelju toga krajnje subjektivnoga sustava popisivanja određeni su porezni koeficijenti, dužnosti kmetova i prostor pod upravom Dvorske komore. Odlučeno je kako će podanici plaćati desetinu žitarica, vina, janjadi, jarića i drugoga. Jasno se podijelio prostor naselja koja će biti pod jurisdikcijom generalata u Osijeku, a koji pod dvorskom inspekcijom u Osijeku. Caraffa je samoinicijativno, što je kasnije potvrđeno i od strane Dvora, donio odluku kako će se jedno selište sastojati od 24 jutra. Pri tomu se vrednuje da je motika vinograda dva jutra oranice, a isto tako i kosac livade. Na osnovu nabrojanoga odlučeno je kako će se oprezovati na godišnjoj bazi 3 forinte za Dvorsku komoru, 12 forinti za vojsku i 8 forinti umjesto rabote od selišta. Zbog određenoga broja braće i sinova u kućama čiji je udio u stanovništvu varirao od kuće do kuće usvojeno je da plaćaju 1 forintu za otkup od rabote.²

Sve navedeno trebalo je postati okvirom poreznoga sustava koji bi funkcionirao na prostoru koji je do prije desetljeća i pol bio pod osmanskom vlašću. Na nesreću podložnikâ i njihovih obitelji nije funkcionirao jer nije došlo do stvarne raspodjele između komorske i vojne vlasti. Stanovništvo vlastelinstava koje se nije nalazilo pod upravom vojne vlasti također je sudjelovalo i na izgradnji vojne infrastrukture diljem Vojne krajine. Ovisno o blizini staništa svako je naselje davalo svoj doprinos u novcu ili radu ili u jednom i drugom tijekom radova na kasarnama, tvrđavama, cestama i drugim važnim infrastrukturama za funkcioniranje vojske. Isto su tako komorski činovnici trebali pomoć vojske na područjima pod svojom nadležnošću zbog već naznačene sigurnosti pri čemu su vojnici prekoračivali svoje ovlasti na štetu podložnika. Tražili su prekomjerne potrepštine za svakodnevne

² Ive MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji i njihova ekonomska podloga*, Osijek 1993., 21.-28.; Tadija SMIČIKLAS, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije: Spomenici o Slavoniji u 17. vijeku (1640.-1702.)*, Zagreb 1891., 93.-95.

potrebe u obliku hrane i drugoga, kao i privremeno boravište.³ Iz svega navedenoga razvidno je kako je sve išlo na teret podložnikâ i njihovih ukućanâ.

Po svemu sudeći još je najgore za podložnike bilo to što nisu znali čemu se mogu nadati. Proučavajući zakonske članke možemo zaključiti kako njihov položaj nije bio povoljan. Nasljeđivali su kmetstvo, uz to što je kmetom mogla postati i slobodna osoba na osnovu sudbene presude, na osnovu ugovora i zastare ukoliko je kmet na posjedu drugoga plemića. Kmet je bio vezan za zemljište, pri čemu je imao ograničenu slobodu kretanja.⁴ Ipak, imao je privatno-pravnu slobodu koja je bila ograničavana ekonomskim interesima od strane Komore, vojnih vlasti i konačno zemljoposjednika, koji je bio svojevrsan posrednik između prethodno spomenutih. Pri tomu je još vidljivo da se i ti zakonski regulirani obrasci ponašanja i odnosa u društvu nisu poštivali, a sve na štetu podložnika.

U takvim okolnostima ne treba čuditi okretanje pojedinaca, ali i cijelih naselja prema razbojništvu ili neizvršavanju svojih dužnosti o kojima će više biti riječi kasnije. S takvim su načinom ponašanja samo štetili zajednici kojoj su pripadali, prvenstveno podložnicima koji se nisu dizali protiv vlasti. Oni drugi bojali su se za svoju sigurnost pri čemu nisu gospodarili svojim zemljištima u mjeri u kojoj su mogli i trebali. Zbog toga nisu niti dovoljno plaćali dogovorene cenzuse Dvorskoj komori. Komora je ovisno o vanjskopolitičkim okolnostima povećavala ili smanjivala iznose poreza. Isto tako, kako bi namaknula novac, prodavala je ili davala zbog određenih zasluga, pojedina vlastelinstva velikašima, najčešće stranoga porijekla.⁵

Ta su vlastelinstva imala svoju upravu koja se uglavnom podudarala s komorskom. No, upravitelji su sa svojim činovnicima uzimali veće namete nego što su bili određeni na temelju provedenih popisa ili vlastelinskih urbara. To je sve rezultiralo brojnim tužbama od strane podložnikâ, a na zahtijevanje iznošenja potonjih od strane komisija.

3. Karlov urbar 1737. godine

Brojne podložničke tužbe prikupljene tijekom 1736. godine odnosile su se na veliko porezno opterećenje. Ono je dodatno dolazilo do izražaja uz nisku produktivnost. Prema već objašnjenom obrascu ponašanja neki su podložnici odlazili u hajduke, neki su selili u druge dijelove Habsburške Monarhije, ili čak u dijelove Osmanskoga Carstva. Hajduci su u većini slučajeva percipirani od strane vlasti i podložnikâ kao razbojnici, dok se ne bi stvorila kritična masa nezadovoljnikâ. Tada bi došlo,

³ I. MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 68.; I. MAŽURAN, *Valpovo*, 59.-60.; Josip BÖSENDORFER, *Kako je došlo do slavonskog urbara 1756?*, Zagreb 1931., 4., 7.

⁴ Josip BÖSENDORFER, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950., 54.-55.

⁵ I. MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 68.; Ljerka PERČI, „Valpovačko vlastelinstvo i valpovačka mostarina 1731.-1737.“, *Scrinia slavonica*, 10/2010., br. 1., 178.-179., 185.

na određenom vlastelinstvu, do općega nezadovoljstva koje bi se transformiralo u bunu. Jedan je od boljih primjera buna na vlastelinstvu Nuštar. Ondje je zemljoposjednik preko svoga upravitelja i činovnika ubirao više kontribucija, odnosno potrepština za vojsku nego što je bilo obvezno. Zbog toga je uslijedila pobuna u veljači 1736. godine. Prema izvještaju komisije izaslanici buntovnika htjeli su samo da se poštuju doneseni zakoni i iznos poreza. Kao i u ostalim primjerima navodili su kako se nisu usudili žaliti upravitelju i zemljoposjedniku zbog mogućih sankcija. Upravitelj je, na čelu s činovnicima, sve negirao. Komisija je na kraju odlučila kazniti buntovnike u čemu je glavnu ulogu imao pukovnik Fefershofen. On je bio svjestan stvarnosti i napominjao je, kao i njegovi prethodnici, i drugi časnici, da su podložnici prekomjerno opterećeni jer obaveze nisu bile usuglašene. To se podudaralo s izvješćem generala Khevenhüllera iz 1733. godine. On je napomenuo obraćajući se caru Karlu VI. da podložnici zbog poreznih iskorištavanjâ diljem Slavonije postaju razbojnici na cestama i šumama.⁶

Ova pobuna nije bila niti jedina niti prva. I prije i poslije su se podložnici diljem Slavonije i Srijema, ali i šire, dizali protiv nameta koji su bili iznad određenoga i obveznoga. Kao primjer možemo također navesti područje vlastelinstva Valpovo. U njemu su se razbojništva konstantno događala od kraja 1720-ih godina na područjima veće koncentracije šumskih i močvarnih predjela, konkretnije na zapadnom i južnom području valpovačkoga vlastelinstva.⁷

U tom je kontekstu u Slavoniju poslana komisija na čelu s generalom Hamiltonom. Ona je popisivala stanovništvo, pokretnu i nepokretnu imovinu. Na temelju popisa donesena je urbarijalna regulacija cara Karla VI. 22. svibnja 1737. godine. Njezina je glavna svrha bila reguliranje odnosa između zemljoposjednikâ i podložnikâ. U četrnaest točaka urbar donosi odredbe koje su trebale spriječiti nesuglasice na zemljoposjedima i zloupotrebe.⁸ Čitajući urbar vidljivo je koje se prijašnje uredbe nisu poštivale, a bile su donesene od početka uspostave habsburške vlasti. Također, određene točke govore o nametima koji su pogađali podložnike, a do sada nisu bili regulirani.

Novodonešeni urbar napominje kako otkup robote i dalje vrijedi 8 forinti. Pri tomu dodaje da se samo ceste i mostovi trebaju popravljati od strane podložnikâ i ništa drugo. Iz toga možemo zaključiti da su i podložnici tjerani na druge vrste poslova. Pod drugom točkom urbar naglašava i precizira, za razliku od prijašnjih uredbi, da u veliku desetinu ulazi vino, žito, raž, ječam, zob i kukuruz pri čemu njihovo prenšenje, odnosno voz, ide na trošak zemljoposjednikâ. Mala se desetina za razliku od prijašnjih odredbi zabranjuje, osim pod uvjetom ako ne dođe do dogovora između zemljoposjednikâ, biskupâ i podložnikâ. Glavnu motivaciju za

⁶ Slavko GAVRILOVIĆ, „Seljački nemiri u istočnoj Slavoniji i Sremu 1736. godine“, *Radovi instituta za hrvatsku povijest*, 5/1973., br. 1., 359.-362.; I. MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 67.

⁷ LJ. PERČI, „Valpovačko vlastelinstvo...“, 178.-184.

⁸ I. MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 67.-68. i 70.; Milivoj VEŽIĆ, *Urbar hrvatsko slavonski*, Zagreb 1882., 164.-171.

takvu odredbu možemo tražiti u činjenici da se broj životinja poput koza i ovaca u pojedinim dijelovima drastično smanjivao u prvim desetljećima 18. stoljeća. Nadalje se napominje kako se ne uzima niti mala desetina svinja, ali za razliku od prethodnih, a zbog načina hranjenja svinja, jasno se naglašava količina žirovnice: *za velikog krmka 8 poturah, za srednjega 6, a za malog 4 poturah*. Nikako se nije moglo izostaviti niti spominjanje točenja vina i rakije zbog važnosti potonjih u životu lokalnoga stanovništva, plemstva i svećenstva. Po svemu sudeći zbog nametanja vlastelinove želje i interesa te onemogućavanja podložniku da konzumira vino, jasno se naglašava da vlastelin toči od Đurđeva do Miholja, a seljak od Miholja do Đurđeva. Budući da je sigurnost bila jedna od glavnih motiva djelovanja komisije, a samim time i donošenja urbara, jedna točka govori o pandurima. Naglašava se da se u slučaju opće sigurnosti panduri drže na račun zemljoposjednikâ i podložnikâ, a u slučaju osobne potrebe vlastelina samo na njegov račun. Nadovezujući se na prethodnu točku, urbar napominje kako je bolja kazna za prijestupnike zatvor ili rad od novčanih potraživanja. To je vjerojatno navedeno zbog toga to je platežnoga sredstva ionako manjkalo na području Slavonije i Srijema. U zadnjoj se točki urbar vraća na odnose između zemljoposjednikâ, vojnih vlasti i podložnikâ koji su bili veliki kamen spoticanja za tadašnje društvo. Kao što je već rečeno, vojska je ovisila o radnoj snazi podložnikâ i o potrepštinama potonjih. Budući da su vlastelini i njihovi činovnici prikupljali sve potrepštine i sav je višak proizvodnje išao u riznicu zemljoposjednika, odnosno u privatne ruke činovnika. Toga je car bio svjestan i napomenuo je da se to više ne radi. Nakon što je sve navedeno zapisano, odredio je da se svi zapovjednici, zemaljski gospodari, odnosno vlastelini i podložnici, moraju držati napisanoga dok on drugačije ne odluči.⁹

4. Između dva urbara

Na temelju brojnih izvještajâ, a posebice izvještaja komisije na čelu s generalom Hamiltonom, car je bio informiran o tomu da tadašnja upravna struktura nije bila dovoljna za provođenje njegova urbara. Zato je osnovana zemaljska vlada na čelu s glavnim upraviteljem u Osijeku. S tim se činom nije mnogo promijenilo u upravi na području Slavonije. Postavljena je samo nova krovna institucija koja nije imala svoje upravno i vojno osoblje. Surađivala je, odnosno dijelila i koristila, zemljoposjedničko činovništvo i vojsku. U takvim su okolnostima vojni vrh i vlastela utjecali na spomenute organe vlasti koji su prešućivali nepravilnosti koje su se događale tijekom provođenja odredbi Karlova urbara.¹⁰ Sve u svemu nastavile su se događati iste nepravilnosti u vođenju zemljoposjeda, koje su bila prisutne do sredine 1737. godine.

⁹ M. VEŽIĆ, *Urbar hrvatsko-slavonski*, 167.-171.; J. BÖSENDORFER, *Agrarni odnosi*, 195.-198.

¹⁰ Branislav ĐURĐEV, *Historija naroda Jugoslavije*, sv. 2., Zagreb 1959., 1034.; I. MAŽURAN, *Stanovništvo i vlastelinstva*, 70.

Tijekom 1740-ih godina životni su se uvjeti dodatno pogoršali. Započeo je Rat za habsburšku baštinu u kojemu su sudjelovali i krajišnici s područja Slavonije te prisilno unovačivani razbojnici i podložnici, dolazilo je do pojačanih nemirâ i gospodarskih problemâ. Unatoč tomu što vojska više nije boravila na području međuriječja, slavonski su podložnici i dalje financirali krajišnike koji su ratovali u tuđini. Primjer su Trenkovi panduri koji su se sastojali od 1000 do 2000 ljudi. Njihova je formacija na više načina negativno utjecala na Slavoniju. Kao prvo, financirani su uglavnom od strane slavonskih podložnikâ. Što se tiče ljudstva koje je sudjelovalo u Pandurima, ono je prisilno unovačivano među razbojnicima, ali i podložnicima pri čemu su obitelji gubile mušku radnu snagu. Uzimajući u obzir važnost muškarca za tadašnje ratarstvo, njihovo je unovačivanje imalo velike posljedice na gospodarstvo podložničkih domaćinstava, i općenito na život vlastelinstava. Još je jedna od značajki i posljedica nenaviknutosti na disciplinu i nezadovoljstva unovačenih bilo vraćanje u rodni kraj nakon određenoga vremena. Budući da su se smatrali dezerterima, vojska ih je tražila i kažnjavala pa su oni radije odlazili u hajduke, tj. razbojnike, pri čemu su znali povlačiti i svoje obitelji.¹¹ Takav je razvoj događaja dodatno utjecao na gospodarstvo vlastelinstava. Zemljoposjednici su gubili podložnike, odnosno platiše poreza, a vojska radnu snagu i izvore potreština. Naposljetku su ispaštali podložnici koji su ostajali na svojim domaćinstvima jer su im se povećavali nameti zbog točno određenih godišnjih „budžetâ“ od strane zemljoposjednikâ. Na kraju ne treba čuditi izbijanje novih buna koje su bile posljedicom nakupljanoga nezadovoljstva podložnikâ gospodarskim i društvenim okolnostima.

Sve je dodatno pogoršalo, pa i ubrzalo, županijsko uređenje od 1745. godine koje je donijelo dodatne namete podložnicima, a zemljoposjednicima veće ovlasti. Ono je zapravo bilo posljedica Rata za habsburško naslijeđe jer je carica Marija Terezija htjela udobrovoljiti plemstvo s novim kompromisnim rješenjima zbog potrebne plemićke potpore.¹² U okolnostima brojnih nepravilnosti i sve većih gospodarskih problemâ, županijske skupštine donose zaključke i zabrane koje ostaju samo slovo na papiru. Možda je najbolji primjer zaključak županijske skupštine Virovitičke županije od 5. srpnja 1746. godine. U njemu se napominje kako se činovnicima zabranjuje zadržavanje zaplijenjenoga oružja, novca, odijela, mesarskih i pekarskih proizvoda.¹³ Da je to samo bilo slovo na papiru dovoljno govore tužbe koje će izaći na vidjelo tijekom buna 1755. godine. Od tih su istih zemljoposjednikâ, koji su preko svojih predstavnikâ donosili ovakve i slične odredbe, upravitelji i činovnici zatajivali kontribuciju i potreštine za vojsku. Žalili su se podložnici diljem Slavonije: od virovitičkoga, preko našičkoga do đakovačkoga vlastelinstva. Neki su se žalili na radnje vlastelinskoga činovništva, a neki na sukobe s krajišni-

¹¹ J. BÖSENDORFER, *Kako je došlo*, 11.-12.; Igor KARAMAN, *Valpovačko vlastelinstvo: ekonomsko-historijska analiza*, Zagreb 1962., 27.

¹² J. BÖSENDORFER, *Kako je došlo*, 1.

¹³ *Isto*, 7.

cima. Odnos između krajišnika i podložnika je uistinu bio kompleksan. Proučavajući povijesne izvore teško je prosuditi tko je u krivu, a tko u pravu jer se žale jedni na druge. Kao primjer možemo navesti područje đakovačkoga vlastelinstva. Budući da je ono graničilo s Vojnom krajinom često su đakovački, ali i podložnici okolnih naselja imali raznovrsne dodire s krajišnicima. Krajišnici su slali svoju stoku na oranice i livade podložnikâ, dok su podložnici tijekom dolaska krajišnikâ na đakovački vašar otimali njihove poljoprivredne proizvode. Ponajviše hranu za stoku, i to uglavnom sijeno.¹⁴

Nakon što se smirila vanjskopolitička situacija sa završetkom Rata za habsburško naslijeđe, a pod utjecajem izvještaja iz Slavonije, ali i drugih dijelova Monarhije, kraljica dostavlja odredbe dvorskoj kancelariji da krajišnik i podložnik moraju imati dovoljno zemljišta za život. U svibnju 1749. godine šalje komisiju na čelu s generalom Engelshofenom i predsjednikom dvorske kancelarije grofom Gasalkovićem. Oni su tražili materijal od županija u vezi sporova s Vojnom krajinom u kojima su jedni druge optuživali za loše gospodarsko stanje zemlje, a samim tim i podložnikâ. Tijekom ispitivanja podložnikâ uvidjeli su kako se pretežito tuže na vlastelinske i komorske činovnike. Tako recimo u Valpovu tijekom ljeta 1749. godine naglašavaju da ih upravitelj sa svojim podređenima istjeruje s krčevina. Na iste, ali i druge nepravilnosti žalili su se i diljem drugih vlastelinstava. Da političkogospodarska situacija bude što zamršenija potrudile su se sve županije koje su tužile i tražile odštetu od vojnih vlasti zbog učinjene štete proteklih godina od strane Trenkovih pandurâ i dezerterâ. Vojne vlasti uzvraćale su s optužbama prema županijama da dobivaju nedovoljno potrepština i da se ne poštuju odredbe vezane uz namete koje su podložnici dužni davati vojsci.¹⁵ Iz svega navedenoga možemo uočiti potpunu političko-gospodarsku zamršenost koja se s desetljećima samo pojačavala unatoč brojnim popisima, odredbama i komisijama.

5. Slavonski urbar 1756. godine

Kao i dva desetljeća prije, gospodarski su problemi toliko utjecali na podložnike da se skupila kritična masa na zemljoposjedima koja se digla protiv zemljoposjednikâ i pokrenula bune. One su, kao i prethodne, bile pod utjecajem okolnosti u Vojnoj krajini. Ipak, zbog dovoljne organiziranosti vlasti, ali i suradnje s krajišnicima nisu se spojili u jednu veliku bunu. Kada se te sve bune promatraju i ako bi ih se pokušalo spojiti u jednu, može se uočiti kako je to nemoguće zbog više razloga, a među kojima su neki već navedeni.¹⁶ Odnos između krajišnikâ i podložnikâ bio je obojan njihovom međusobnom netrpeljivošću, ako promatramo

¹⁴ Isto, 13.

¹⁵ Isto, 14.

¹⁶ Isto, 16., 19.; Šime DEMO, *Zapisnik franjevačkog samostana u Našicama (1739.-1787.)*, Našice 2010., 19.

i dijelimo bune na one koje se događaju u Vojnoj krajini i u Provincijalu. Nadalje, ako samo promatramo bune na području Provincijala uočavamo da su podložnici negodovali zbog istih nepravilnosti i iskorištavanjâ te jer su doživljavali ove druge kao konkurenciju. Naposljetku, nemoguće je sve bune promatrati kao jednu zbog prostorne odijeljenosti. Zapravo, svaka je buna, pa čak i na jednom vlastelinstvu, imala više centara koji su pod različitim okolnostima nastajali diljem virovitičkoga, voćinskoga, našičkoga i drugih vlastelinstava.

Kraljica Marija Terezija pod utjecajem pojačanih nemira šalje istražnu komisiju na čelu s Keglevićem i Serbellonijem u svibnju 1755. godine. Isto tako, slanje spomenute komisije i potom nastanak urbara 1756. godine možemo povezati i s vanjskopolitičkom situacijom. Tih je godina ponovno dolazilo do svojevrsnih političkih napetosti u Europi. One će se kasnije prečiti i na druge kontinente što će rezultirati Sedmogodišnjim ratom od 1756. do 1763. godine.¹⁷ Teško je procijeniti što je više utjecalo na nastanak Marijaterezijanskog urbara: unutrašnje sve nepodnošljivije gospodarskopolitičko kretanje ili vanjskopolitička situacija? No, jedno je sigurno. Carica Marija Terezija sa svojim je suradnicima na Dvoru htjela donijeti odredbe s kojima će se napokon regulirati odnosi između zemljoposjednika i podložnika, a isto tako i odnos između županija i Vojne krajine jer je trebala stalne prilode za ratovanje i administraciju. Odnosno, ove su se odredbe uklapale u proces jačanja centralizacije Habsburške Monarhije. U svemu tome pomogla joj je i Crkva, odnosno pojedini redovi poput franjevaca. Oni su, kada bi zakazale županije zbog nezainteresiranosti za sređivanje gospodarskopolitičkih odnosa, pomagali sa širenjem kraljičinih zahtjevâ i odredbi tijekom svetih misa.

Na temelju izvještajâ komisije i tužbi od strane podložnikâ, koje se nisu umnogome razlikovale od tužbi od prije jednoga ili dva desetljeća, donijela je urbar 15. ožujka 1756. godine. U njemu je napomenula kako se sve odredbe tiču svih spomenutih te da iz dužnosti prema Bogu poštuju i provode odredbe za dobrobit zemlje i stanovništva. Uspoređujući Marijaterezijanski s Karlovim urbarom iz 1737. razvidno je kako se noviji nadovezuje na stari, odnosno, da je stariji urbar korišten kao predložak. Pri tomu su neke starije odredbe proširivane kako bi se konkretnije odredili nameti i odnosi. Zbog toga je, za razliku od prethodnoga, novi urbar sadržavao manje dvojakih shvaćanja i nedorečenosti. Nepotrebno je prenositi sve odredbe pa ću samo na nekoliko primjerâ prikazati veću preciznost novoga urbara za razliku od starijega.¹⁸

Dakle, za razliku od ranijega urbara koji je samo napominjao tko i kada treba financirati pandure, u novom se urbaru reguliralo i ponašanje pandurâ. Tako je bilo određeno da pandur ni pod kakvom izlikom ne smije zahtijevati po naseljima piće ili hranu. Ako se to učini, uprava vlastelinstva treba ukoriti pandura i vratiti uzeto. Što se tiče posve novih odredbi trebamo svakako spomenuti uredbu koja

¹⁷ J. BÖSENDORFER, *Kako je došlo*, 30.; I. KARAMAN, *Iz prošlosti Slavonije*, 55.

¹⁸ M. VEŽIĆ, *Urbars hrvatsko slavonski*, 165.-183.

govori o šteti koju uzrokuje stoka u različitim situacijama. Budući da takve uredbe prije nije bilo, do tada je svaki zemljoposjednik svojevolumno kažnjavao podložnike. Sada se pak jasno određuje koliko vlasnik pojedine vrste stoke mora platiti novčića za stvorenu štetu. Zbog velike ovisnosti tadašnjega čovjeka o šumi, nekoliko odredbi govori i o iskorištavanju šume i njezinih plodova. Naglašava se da su šume unutar naselja samo za kmetovu potrebu, dok se korištenje drva iz ostalih šuma mora najaviti upravi i ne naplaćuje se. Za razliku od spomenutoga u vlastelinskim šumama podložnici ne smiju ubirati šumske plodove poput kestenja. Žirovanju se, kao i u prethodnom urbar, pridaje pažnja, ali sada s više detalja. Navodi se, između ostaloga, kako se žirovina ne smije dirati osam tjedana nakon čega se treba uzimati od većega krmka 12, od srednjega 9 i od manjega 6 novčića. Ako bi svinja slučajno ušla u vlastelinovu šumu, mora se naplatiti dvostrukom žirovnicom, no zabranjeno je konfisciranje. Čitajući urbar iz 1756. godine, isto možemo uočiti prema naglašavanju pojedinih odredbi, koje su se nepravilnosti i štete na račun podložnika prije događale. Najbolji je primjer odredba o radnoj renti. U njoj se za razliku od prethodnoga urbara, koji je isto imao sličnu odredbu, ali nedorečenu, jasno napominje da po sesiji treba davati 24 dana radne rente, s time da se sada određuje da ako vlastelin želi više rada treba za svaki odrađeni dan s dvije marve platiti 24 novčića, a bez marve 12 novčića.¹⁹

Unatoč detaljnijim i iscrpnijim odredbama nije se posebno promijenilo stanje koje je prethodilo donošenju urbara. Iako je postao temelje međuodnosa između zemljoposjednikâ i podložnikâ, i dalje nije postojalo dovoljno moći, sredstava i želje da se u potpunosti provodi. Ovisno o potrebama pojedinoga zemljoposjednika i njegovih upravitelja te činovnika, nameti su se povećavali ili smanjivali. Kao odgovor uslijedila su negodovanja podložnikâ koja se ipak više nisu pretvarala u masovne bune kao tijekom prve polovice 18. stoljeća na području Slavonije.

ZAKLJUČAK

Problem proučavanja međuodnosa između Dvorske komore, carske vojske, vlastelinâ i podložnikâ izrazito je kompleksan. Kako bi se dokučila cjelokupna problematika, potrebno je razlučiti, proučiti i povezati brojne aspekte. Dolaskom habsburške vlasti na područje između Ilove, Drave, Save i Dunava počinje novo razdoblje za lokalno stanovništvo. Ono je živjelo i radilo pod autoritetom više razina vlasti koje su se međusobno sukobljavale, ali i ovisile jedna o drugoj. Zbog male naseljenosti, a velikih financijskih potreba, kao i zbog nedovoljne reguliranosti odnosa između zemljoposjednikâ i podložnikâ dolazi do prekomjernoga potraživanja od podložnika koja su utjecala na gospodarsku snagu potonjih. Pri tomu ne treba čuditi niti nastanak sukoba između onih koji potražuju, odnosno komorskih i vlastelinskih činovnika i vojske. Oni su se najčešće manifestirali kroz obostrana

¹⁹ Isto, 171.-183.; J. BÖSENDORFER, *Agrarni odnosi*, 200.-205.

optuživanjâ za loše stanje slavonskoga i srijemskoga stanovništva, koje je zapravo i jedne i druge krivilo za svoje nedaće. Dvor je do određene mjere takve procese sukobâ i iskorištavanjâ tolerirao, sve do onih razdoblja kada je trebao stabilnu društvenu situaciju na području pod svojom vlašću zbog vanjskopolitičkih razloga. Najbolji su primjer ratovi protiv Osmanskoga Carstva 1730-ih godina, Rat za habsburško naslijeđe i Sedmogodišnji rat. U vrijeme vanjskopolitičkih prijetnji Dvor je slao komisije na temelju čijih je izvještaja donio urbare 1737. i 1756. godine. Urbari su zbog nedovoljno organizirane administracije pretežito ostajali prazno slovo na papiru. Da ironija bude veća provođenje je urbarijalnih odredaba ovisilo o samovolji zemljoposjednika, odnosno njegovih upraviteljâ i činovnikâ – o onim slojevima društva koji su svojim ponašanjem utjecali na nezadovoljstvo podložnikâ i donošenje urbarijalnih regulacija.

LITERATURA

1. BÖSENDORFER, Josip, *Agrarni odnosi u Slavoniji*, Zagreb 1950.
2. BÖSENDORFER, Josip, *Kako je došlo do slavonskog urbara 1756.?*, Zagreb 1931.
3. DEMO, Šime, *Zapisnik Franjevačkog samostana u Našicama*, sv. 1., Našice 2012.
4. ĐURĐEV, Branislav, *Historija naroda Jugoslavije*, sv. 2., Zagreb 1959.
5. GAVRILOVIĆ, Slavko, „Seljački nemiri u istočnoj Slavoniji i Sremu 1736. godine“, *Radovi instituta za hrvatsku povijest*, 5/1973., br. 1., 357.-363.
6. KARAMAN, Igor, *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje: studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti 18.-20. st.*, Osijek 1997.
7. KARAMAN, Igor, *Valpovačko vlastelinstvo: ekonomsko-historijska analiza.*, Zagreb 1962.
8. MAŽURAN, Ive, *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*, Osijek 1993.
9. MAŽURAN, Ive, *Valpovo – sedam stoljeća znakovite prošlosti*, Poglavarstvo grada, Valpovo 2004.
10. PERČI, Ljerka, „Valpovačko vlastelinstvo i valpovačka mostarina 1731.-1737.“, *Scrinia slavonica*, 10/2010., br. 1., 168.-196.
11. SMIČIKLAS, Tadija, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije. Dio 2, Spomenici o Slavoniji u 17. vijeku (1640. – 1702.)*, Zagreb 1891.
12. SRŠAN, Stjepan, *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*, Osijek 2000.
13. VEŽIĆ, Milivoj, *Urbar hrvatsko-slavonski*, Zagreb 1882.

MIHAEL SUČIĆ

**Circumstances and Origins of Slavonian Urbars in 1737. and 1756.
– the Interrelations between the King, the Serfs and the Nobles**

Summary

Based on published historical sources and available literature, the author analyses the circumstances and origins of Slavonian urbars during the first half of the 18th century. At the same time it is an analysis of the interrelations between the Court Chamber, the military rule, the nobleman's authority and the peasantry or serfs. As a result of that, we can see the differences in reactions to individual forms of authority and peasantry.

Key words: urbars, serfs, Court Chamber, nobles

Odnos povijesti i umjetnosti u modernom dobu

Hermann Bollé u Zagrebu: utjecaj i ostavština *

Hermann Bollé austrijski je arhitekt poznat po tom što je jedan od najzaslužnijih za današnji izgled grada Zagreba. Njegovi su radovi na području grada Zagreba (ali i šire) dugi niz godina bili osporavani i marginalizirani kako iz društveno-političkih razloga tako i zbog samoga ljudskoga faktora, s obzirom na to da smo svi dijelom „robovi navika“. Kako je vrijeme prolazilo, tako je sve više kvaliteta i vrijednost Bolléovih radova dolazila do izražaja, da bi napokon 70-ih godina 20. stoljeća bili afirmirani i glorificirani od strane struke. Cilj je ovoga rada pružiti kronološku sintezu Bolléova lika i djela te objektivno prikazati koliki je značaj njegove ostavštine na području Grada Zagreba. Rad je popraćen slikovnim priložima kako bi bilo jednostavnije pratiti tekst, ali također da čitatelja i vizualno upozna s najznačajnijim Bolléovim dostignućima, s obzirom na to da vjerujem kako bi rad ove tematike bez slikovnih priloga ostao zakinut za jednu važnu dimenziju. Kako nema mnogo radova na ovu temu, vjerujem da je ovaj rad dobro došao doprinos dosadašnjoj skromnoj bazi tekstova o osobi koja je zadužila Zagreb – Hermannu Bolléu.

Ključne riječi: Hermann Bollé, Zagreb, 19. stoljeće, arhitektura

1. Uvod

Vremenski period u kojem je Zagreb počeo dobivati izgled današnje prepoznatljivosti, kraj je 19. i početak 20. stoljeća. Gotovo svaka građevina ispred koje ćemo zastati i u koju ćemo se zagledati te svaki park kroz kojeg ćemo proći, nastali su u tom periodu. Ono što je zanimljivo jest podatak kako je u slučaju Zagreba to manje-više djelo svega nekoliko renomiranih arhitekata toga doba. Među njima se,

* Ovaj je rad ponešto izmijenjeni tekst baccalaureatskoga rada kojega je Kristijan Berić-Čurković, smjer *Povijest*, napisao 2015. godine pod mentorstvom doc. dr. sc. Ivane Jukić.

dakako, nalazi i Hermann Bollé koji je tema ovoga rada. Zašto baš o njemu? Naime, hrvatska je historiografija sve do 1970-ih gotovo u potpunosti zanemarivala vrijednost Bolléova opusa, sve dok ga naša povjesničarka umjetnosti Olga Maruševski nije ponovno afirmirala. Nažalost, osim nje, te zadnjih godina profesora Dragana Damjanovića, jako je malo ljudi pisalo o Bolléu išta više od svega nekoliko osnovnih informacija. Upravo je to bio jedan od ključnih razloga za odabir ove teme.

Cilj je ovoga rada demistificirati jednu od najvažnijih osoba zaslužnu za to da Zagreb s punim pravom dobije epitet metropole, bez da se Bolléov rad pritom glorificira ili obezvrjeđuje. To ću pokušati postići na način da kronološkim redoslijedom (osim na mjestima gdje to nije moguće, što je detaljnije objašnjeno u nastavku teksta) prikazem opus njegova djelovanja u Zagrebu, kako bi se on mogao sagledati što je objektivnije moguće, uvažavajući pritom vremenski kontekst. On je ovdje od velike važnosti kako bismo razumjeli pozitivne, odnosno negativne kritike koje je Bollé dobivao za svoje projekte.

Na kraju uvoda želim skrenuti pažnju na biranu literaturu koja je najviše korištena prilikom pisanja ovoga rada. Većinom se oslanjam na literaturu profesora Dragana Damjanovića koji je napisao iznimno detaljnu sintezu o djelovanju Bolléa na prostoru cijele današnje Hrvatske pa i šire. Uz navedeno, veliku pomoć ponudila je literatura, nažalost, nedavno preminuloga Zvonimira Milčeca, koji je na Zagreb gledao uvijek sa simpatijom i optimizmom, ma što god da se u njemu događalo. Na kraju, tu je još literatura povjesničara Gjura Szabe, koji na Bolléa nije gledao s blagonaklonošću, već možemo reći kao na „razarača“ kulturne baštine grada Zagreba. Vjerujem kako je ovaj odabir literature dobro zaokružio cijeli rad te mi omogućio da predočim osnovnu problematiku, rezultat i posljedice djelovanja arhitekta Hermanna Bolléa u Zagrebu.

2. Grad Zagreb u 19. stoljeću

Teško je zamisliti Zagreb prije nešto više od dvjesto godina. Sagledavajući cijelu povijest, početak 19. stoljeća možda se i ne čini kao da je bio tako davno. Ako ćemo malo bolje razmisliti, to je period od svega tri prosječna ljudska života. Ipak, mnogo se toga promijenilo od vremena kada je Zagreb još bio sajmišni grad razjedinjen na upravno središte na Gradecu te crkveno na Kaptolu i sa svega oko osam tisuća stanovnika čije je okupljanje bio glavni trg po imenu Harmica. Ono što je Zagreb bio tada, danas smatramo njegovim najužim centrom, a mjesta poput Trešnjevke, Ljubljance, Črnomerca ili Kvatrića bila su domovi seljaka na dalekoj periferiji. Brojno stanje stanovništva kreće se tijekom prve polovice 19. stoljeća između pedeset i stotinu osoba u pojedinom naselju, a jedino je Črnomerec imao gotovo dvije stotine žitelja.¹ Sjedinjavanjem zagrebačkih povijesnih naselja 1850. naš grad počinje u punom smislu živjeti kao jedinstveni urbani organizam.

¹ Ivan KAMPUŠ, Igor KARAMAN, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1979., 127.

Sve navedeno daje naslutiti kako je tadašnji izgled grada tek kontura onoga što će uslijediti u godinama koje dolaze. Bilo bi nepošteno izostaviti da se već i u to doba Zagreb ipak imao čime ponositi te da nije bio u potpunosti seosko mještašće. Osim privatnih kuća i baroknih palača, već od kraja 17. stoljeća bile su postepeno građene ili dograđivane mnoge kurije i samostani, gradska vijećnica, županijska zgrada, isusovački đlački konvikt, crkve sv. Katarine i sv. Marka te naravno biskupski dvor sa stolnom crkvom, odnosno, katedralom. To je, naravno, samo dio građevina koje su u to doba činile Zagreb, ali već je i to bilo dovoljno da se postave temelji koji će omogućiti Zagrebu vrlo brzu transformaciju iz provincijalnoga mjesta u pravo urbano središte.²

Druga polovica 19. stoljeća značila je za Zagreb razvitak u razmjerima kakvi još do tada nisu viđeni. Najveće zasluge za to možemo pripisati zamahu tehničke revolucije koja je jedna od sinonima 19. stoljeća, ali i veoma povoljnom položaju grada, što mu je svakako omogućilo povoljniji napredak nego većine ostalih hrvatskih gradova u to doba. Nažalost, ipak nije sve bilo idilično. Treba napomenuti kako je neposredno nakon 1850. godine uslijedilo razdoblje apsolutističke vladavine unutar koje je bio otežan slobodan i nesputan razvitak gradova. Pa ipak, do raspada habsburške države 1918. godine izgrađeni su na zagrebačkom tlu neophodni temelji za život jednoga modernoga grada.³

3. Rani život Hermanna Bolléa

Hermann (punim imenom: Carl Ferdinand Hermann) Bollé hrvatski je arhitekt njemačkoga podrijetla. Rođen je u Kölnu na Rajni 18. listopada 1845., tek tri godine nakon početka radova na restauriranju tamošnje katedrale, ključnoga projekta srednjoeuropske neogotike na kojem će stasati cijeli niz arhitekata koji se kasnije raselio po Europi.⁴ Iako nemamo konkretne podatke, jasno vidimo po prezimenu da su Bolléovi francuskoga podrijetla. Njegov otac Friedrich Carl Eduard Bollé (Berlin, 1804. – Köln, 1892.),⁵ radio je kao zidarski majstor i geometar, vjerojatno doselivši u Köln upravo u nadi kako će pronaći posao na gradilištu katedrale. O majci Auguste Jäger⁶ nema previše podataka, osim kako su i ona i Bolléov otac bili evangelističke vjere, što se može objasniti očevim berlinskim podrijetlom, jer je Köln u tom trenutku dominantno katolički grad. Kao što je već navedeno, Bollé je rastao zajedno s katedralom upoznavši se time dobro i s neogotikom i s graditeljskim zanatom pa ne čudi da se opredijelio, nakon završene osnovne škole i šest razreda realke I. reda, za školovanje na Kraljevskoj provincijalnoj obrtnoj školi

² *Isto*, 124.-137.

³ *Isto*, 150.

⁴ *Herman Bollé: Muzej za umjetnost i obrt*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb: 2015., 7.

⁵ Dragan DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb 2013., 25.

⁶ *Isto*, 25.

rodnoga grada, koju završava 1864. godine.⁷ Iako se u nekim izvorima spominje kako je studirao arhitekturu na Bečkoj akademiji likovnih umjetnosti, službene potvrde za to ne postoje. Ono što je veća vjerojatnost jest to da je eventualno pohađao predavanja, no to je bilo svojevrijedno te nikada nije ostvario formalno visoko obrazovanje. Važno je spomenuti kako u to doba izostanak formalnoga visokoga obrazovanja nije bio presudan kako bi se izgradila karijera na području arhitekture i građevinarstva. Ipak, tijekom boravka u Zagrebu, mnogi će njegovi protivnici upravo taj razlog upotrebljavati protiv Bolléa.⁸

Po završetku Obrtne škole praksom u raznim poduzećima Bollé će više godina produbljivati stečena znanja o građevinskom zanatu. Kada je točno pronašao prvo zaposlenje izvori ne govore, zna se tek da je prvi arhitektonski atelijer u kojem je radio bio Seidmannov u Bonnu.⁹ Istovremeno je počeo napredovati i u vojnoj karijeri – 1866. godine apsolvirao je jednogodišnju službu pri Osmoj rajnskoj poljskoj artiljerijskoj pukovniji u Kölnu. Potom u listopadu 1867. počinje raditi u atelijeru svojega oca kao klesar i zidar,¹⁰ u kojem ostaje nešto duže od godinu dana nakon čega je, krajem 1868., primljen u atelijer arhitekta Heinricha Johanna Wiethasea u Kölnu.¹¹

U Wiethaseovu atelijeru Bollé je po prvi puta imao priliku raditi ono što će mu u kasnijim godinama biti prava profesija i po čemu će ostati zapamćen. Naime, ovdje je izrađivao i prerađivao projekte za crkve i kapele, za njihovo unutarnje uređenje i dekoraciju. Ne znamo točno o kojim se točno građevinama radi, no prema Bolléovoj sačuvanoj ostavštini možemo zaključiti kako se radi o barem trima objektima: obnovi crkve u Brauweileru i dvorca Elsum, te na opremanju katoličke župne crkve sv. Kristofora u Mainzu.¹²

Sljedeća stepenica u karijeri bila mu je selidba u Beč i Austro-Ugarsku Monarhiju, što se dogodilo 1872. godine.¹³ Pretpostavlja se da je razlog selidbe bilo prijateljstvo između Wiethasea te jednoga od najcjenjenijih arhitekata toga doba, Friedricha von Schmidta, koji je u svom atelijeru, vjerojatno po preporuci, zapošljavao mlade arhitekete iz ostalih europskih gradova. Tako se kod njega našao i Bollé. Tamo je radio ponajprije na sakralnim građevinama, posebice crkvama, gdje je usvajao prvenstveno neogotički stil gradnje po kojem je Schmidt bio nadaleko poznat. Najvećim je dijelom bio angažiran na poslovima unutarnjega opremanja i dekoriranja iako je zasigurno sudjelovao i kao savjetnik prilikom izvođenja vanjskih radova. Zadnjih pet godina boravka u Beču proveo je kao šef

⁷ Isto, 26.

⁸ Isto, 35.

⁹ Isto, 28.

¹⁰ Isto, 28.

¹¹ “Bollé, Herman” (2015.) Enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8551> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

¹² DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 29.

¹³ Isto, 33.

Schmidtova atelijera pri Akademiji.¹⁴ Ova informacija dovoljno govori koliko je povjerenje Schmidt polagao u Bolléa, ali još je značajnija po tome što nam daje naslutiti i Bolléovu kvalitetu u samim počecima njegove afirmacije kao vrsnoga arhitekta.

4. Prvi doticaji Bolléa s Hrvatskom

Nije Bollé tijekom svoga života u Beču (1872.-1879.) jedino tamo i boravio. Ono što će se za budućnost hrvatske arhitekture, ali i za njegovu vlastitu, pokazati ključnim trenutkom, jest njegov boravak u Italiji, 1875.-1876. godine.¹⁵ Iako je poprilično teško rekonstruirati njegov boravak u toj zemlji, ono što sa sigurnošću znamo je to kako je tamo po prvi puta stupio u kontakt s osobama iz Hrvatske te time uspostavio svoje prve veze koje će se pokazati presudnima za ostatak njegova života. Za nas je najznačajniji događaj kada je Bollé u siječnju 1876. godine u Rimu upoznao biskupa i kulturnoga mecenu Josipa Jurja Strossmayera te prvoga povjesničara umjetnosti kod nas, Izidora Kršnjavoga. Naime, njih su se dvojica našla na istom mjestu s Bolléom dok je ovaj bio u Rimu radeći na izradi pripremnih nacrtu za palaču Akademije u Zagrebu što je tada bio jedan od projekata Friedricha von Schmidta.¹⁶ Nije potpuno sigurno je li njihov susret bio unaprijed dogovoren ili slučajan, no ipak se pretpostavlja kako se radi o prvoj opciji. Time su postavljeni temelji buduće suradnje navedene trojice, čime će započeti jedna potpuno nova era u hrvatskome graditeljstvu i arhitekturi.

U to doba trebali su se realizirati važni Schmidtovi arhitektonski projekti u Hrvatskoj, poput gradnje i opremanja katedrale u Đakovu (1866.-1882.) te restauracije zagrebačke crkve sv. Marka.¹⁷ Schmidt je kao i mnogi drugi vrsni arhitekti toga doba bio preokupiran brojnim poslovima izvan granica matične države. Iz toga razloga bio je primoran slati svoje brojne pomoćnike, kako bi nadzirali radove koji su se izvodili po njegovim nacrtima. Upravo je tako Bolléa zadesila sudbina da dođe u Hrvatsku, nakon što se biskup Strossmayer složio s idejom (a na nagovor Kršnjavoga čiju važnost u tome posredovanju ne smijemo zanemariti) da se Bollé preseli u Hrvatsku kako bi svi Schmidtovi projekti što ranije priveli kraju. Prvenstveno je to bila već spomenuta katedrala u Đakovu, palača Akademije i crkva sv. Marka u Zagrebu.

¹⁴ *Isto*, 40.

¹⁵ *Isto*, 46.

¹⁶ *Isto*.

¹⁷ "Bollé, Herman", Enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8551> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

4.1. Preseljenje u Zagreb i zatečena situacija

Bolléovo postepeno preuzimanje poslova od njegova učitelja i mentora Schmidta, nakon što je tijekom ranijih godina skupljao iskustvo te stekao povjerenje sa svih strana, bio je logičan uvod za njegovo preseljenje u Hrvatsku, odnosno, u Zagreb, što se napokon i dogodilo ujesen 1879. godine, a cijeli taj proces neprekidno je poticao Iso Kršnjavi, očito čvrsto vjerujući u Bolléovu kvalitetu. Selidba i odvajanje od Schmidta dosta su mu teško pali s obzirom na to da je u Beču proveo punih sedam godina gdje je stekao široki spektar prijatelja i poznanika te je također pričao i materinski jezik. Jasno je kako je ovo bio veliki korak za njega, no izgleda kako je ipak prevagnula želja za afirmiranjem „vlastita imena i potpune samostalnosti“.¹⁸ Činjenica je kako u atelijeru svoga učitelja vjerojatno nikada ne bi uspio ostvariti toliko bogat opus djela koliki će sakupiti kroz godine rada, u najmanju ruku ne pod vlastitim potpisom.

Dok je još živio u Beču, Bollé je počeo stvarati svoju novu obitelj. Sklopio je brak s Anom Marijom, rođ. Hoffer (Mattighofen, 1853. – Zagreb, 1924.)¹⁹ s kojom nikada nije imao vlastito dijete, već su usvojili treće dijete Bolléova brata Eduarda, koji je živio i radio u Berlinu: Hertu Elsu Mariju Bollé, rođenu 1881. godine.²⁰ Svi zajedno vrlo su se brzo uklopili u krugove zagrebačkoga građanstva. Bili su bliski s nizom obitelji, pomagali su siromašnije slojeve građanstva te su sudjelovali na raznoraznim priredbama i manifestacijama.²¹

Situacija ipak nije bila u potpunosti idilična. Iako se vrlo brzo uspješno uklopio u društvo te je sa sobom doveo obitelj i već na samom početku bio angažiran na popriličnom broju projekata, ne treba zaboraviti kako je tada za sve bio, a za mnoge i ostao – strani arhitekt u Zagrebu; čovjek koji je domaćim ljudima oduzimao priliku za rad i napredak. Tako će barem njegovi kritičari često predstavljati stvari, gledajući na Bolléa više kao na konkurenciju nego na stručnjaka i profesionalca dovedenoga da udahne novu svježinu u izgled gradova te bude uzor i mentor novim naraštajima budućih arhitekata.²² Zbog toga će Iso Kršnjavi, kako bi u kvalitetu Bolléova rada uvjerio što veći broj Zagrepčana, a ne samo krug prijatelja, već krajem 1879. godine organizirati prvu izložbu Društva umjetnosti, na kojoj njegovi radovi zauzimaju ključno mjesto. Svi Bolléovi značajni samostalni radovi tom su prigodom bili izloženi: crteži iz Italije i Njemačke, projekti za restauriranje crkava u Mariji Bistrici i Križevcima, za samostan magdalenki te detaljni crteži vezani za restauriranje Zagrebačke katedrale.²³ Sretna okolnost za Bolléa bila je u tome trenutku činjenica kako se Lacko Mrazović, sin gradonačelnika Matije Mrazovića i

¹⁸ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 64.

¹⁹ *Isto*, 65.

²⁰ *Isto*.

²¹ *Isto*.

²² *Isto*, 68, 69.

²³ *Isto*, 69.

pripadnik gospodarske i političke elite grada, itekako angažirao u tadašnjim medijima oko promocije Bolléa, ponajviše stoga što je prihvatio Kršnjavijeve sugestije, ali i jer je istovremeno i sam bio zaljubljenik u umjetnost.

U trenutku kada se Bollé doseljava u Zagreb, arhitekturom grada dominiralo je u potpunosti građevinsko poduzeće *Grahor i Klein* zahvaljujući okolnosti što su se projekti toga poduzeća odlikovali neusporedivo višom kvalitetom od radova ostalih zagrebačkih arhitekata. Osim toga, posjedovali su i vlastitu vrlo produktivnu ciglanu čime su gotovo vršili monopol građevnoga materijala u to doba.²⁴ Dolazak Bolléa u grad njima svakako nije bio po volji, pogotovo jer će ubrzo nakon toga pokrenuti vlastitu ciglanu koja će kvalitetom preskočiti čak i poduzeće *Grahor i Klein*. No pokazalo se ubrzo kako taj poslovni iskorak Bolléa ipak ne će financijski proći kako je bilo očekivano tako da će naposljetku tu ciglanu prodati te se posvetiti ionako svojim primarnim poslovima.²⁵

Pitanje je kako bi izgledao Bolléov životni put u ovakvom razvoju situacije kakva je bila tijekom prvih nekoliko mjeseci nakon njegova doseljenja u Zagreb. Možemo reći kako su se stvari odvijale u skladu s očekivanjima za to doba. Zagrepčani su tek nekoliko godina prije pokazali „čežnju da svoj gradić učine gradom, da mu dadu znatniji izgled“,²⁶ što je arhitektima i građevinarcima zadavalo posla, no koji se mogao raditi normalnim tempom i u skladu s mogućnostima. U tome trenutku nitko nije mogao očekivati događaj koji će se pokazati kao jedna od najvažnijih epizoda u povijesti grada Zagreba, a zasigurno najvažnija u životu Hermanna Bolléa – katastrofalni potres u Zagrebu.

4.2. Potres u Zagrebu 9. studenoga 1880. godine

Dne 9. studenoga 1880. svanusmo u Zagrebu teškim mutnim jesenskim jutrom. Iščitavam izvješće o zagrebačkom potresu, izdanje JAZU 1882. godine. Nješto preko pola osam sati začuje se podzemna tutnjava, nalik na jaku tutnjavu teško natovarena željezničkoga vlaka, a umah zatim potrese se zemlja takvom žestinom, kakvoj ne samo niema parametra u Zagrebu, nego joj niema traga od vjekova u ljetopisih zagrebačkih...²⁷

Ovaj kratki citat opis je, naravno, teškoga potresa koji je zadesio grad Zagreb i njegovu okolicu. Gotovo je nemoguće pobrojati sve građevine koje su pretrpjele barem neku vrstu oštećenja te bi umjesto pitanja „što je sve nastradalo?“ bilo bolje pitanje „koliko je jako nastradalo?“. Naime, ukupna je šteta bila procijenjena na ogromnih 3,3 milijuna forinti,²⁸ a kako bismo lakše razumjeli koliki je to no-

²⁴ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 67.

²⁵ *Isto*, 80.

²⁶ Gjuro SZABO, *Stari Zagreb*, Zagreb 1990., 113.

²⁷ Zvonimir MILČEC, *Pozdrav iz Zagreba*, Zagreb 1987., 44.

²⁸ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 72.

vac, dobro će nam poslužiti podatak kako je prosječna mjesečna plaća stanovnika Zagreba tada bila okvirno 100 forinti. Porušeno je bilo gotovo sve, a najviše su stradali stari dijelovi Zagreba, odnosno: Kaptol, Gradec, Vlaška ulica, Nova Ves i Donji grad. Od jače stradalih građevina treba spomenuti nekadašnji isusovački samostan, Ožegovićevu kuću, kadetsku školu u Novoj Vesi, Glazbeni zavod u Gundulićevoj ulici, a i novu zgradu Akademije, tada još nedovršenu. Od sakralnih građevina, što je za ovu temu najbitnije, stradale su gotovo sve crkve, a ponajviše katedrala, franjevačka crkva, crkve svete Katarine i svetoga Marka te u donjem gradu sinagoga.²⁹

Dok je za većinu ljudi taj događaj bio prava katastrofa, za arhitekta i građevinare, a tako i za samoga Bolléa, taj događaj predstavljao je pravu priliku za rad i afirmiranje. Ubrzo je preuzeo položaj glavnoga arhitekta Zagrebačke nadbiskupije i Prvostolnoga kaptola. Naime, taj je položaj bio ekvivalentan onome koji su imali Viollet-le-Duc u Parizu (najpoznatiji francuski arhitekt gotičkoga stila gradnje) i više puta spomenuti Friedrich von Schmidt u Beču – položaj dijecezanskoga arhitekta koji mu je donio potpun nadzor nad sakralnim gradnjama u nadbiskupiji i omogućio široko autorsko djelovanje na polju sakralne umjetnosti. Iako u tome trenutku Bollé nije imao veliki samostalni opus, radovi na restauraciji Zagrebačke katedrale i crkve u Mariji Bistrici, a vjerojatno još više i lobiranje Franje Račkoga, biskupa Strossmayera i Ise Kršnjavoga, uvjerali su organe Zagrebačke nadbiskupije i ondašnjega nadbiskupa Josipa Mihalovića (na čelu Zagrebačke nadbiskupije 1870.-1891.) u kvalitetu ovoga arhitekta kojemu su odlučili povjeriti sve važnije projekte buduće gradnje.³⁰ Iako se to odnosilo na prostor čitave Hrvatske, daleko najviše projekata (i najkompleksnijih) bit će napravljeno upravo na području Zagreba i Zagrebačke županije.

Tako je zagrebačkom tragedijom započela jedna potpuno nova, dugo iščekivana era revitalizacije grada, možemo čak reći i arhitektonsko-građevinska revolucija, zbog koje će Zagreb u narednim desetljećima postati pravi boemski grad te magnet za ljude iz svih krajeva ondašnje monarhije. Upravo u tom procesu, jednu od ključnih, ako ne i najvažniju ulogu imao je sada već hrvatski arhitekt Herman Bollé koji se tijekom prvih deset godina boravka u Hrvatskoj pobrinuo da to bude i službeno u svakom smislu. Godine 1884. preobratio se na katoličanstvo, dok je 1890. godine konačno primio i hrvatsko državljanstvo te se u svojim djelima počeo svojevolumeno potpisivati samo kao Herman, odnosno, uklonio je drugo slovo „n“ iz svoga imena iako ga nikada nije i zakonski promijenio.³¹

²⁹ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 72.

³⁰ *Isto*, 74, 75.

³¹ Informaciju o promjeni imena potvrdio mi je u razgovoru dr. sc. Dragan Damjanović, kome zahvaljujem na pruženim podatcima.

5. Radovi u gradu Zagrebu

Monumentalni Zagreb s kraja 19. stoljeća velikim dijelom djelo je Hermanna Bolléa. Projektirao je sve, od urbane opreme, ograda, fontana, meteorološkoga stupa na Zrinjevcu, preko stambenih palača i najamnih zgrada Donjega grada, vila na obroncima Medvednice, pa do javnih zgrada tada ključnih obrazovnih institucija.³² Prije nego će biti spomenut Bolléov bogat zagrebački opus, vrlo je važno ukazati na činjenicu kako se on nikada ne bi uspio ostvariti bez sveprisutne pomoći brojnih obrtnika Zagrebačke katedralne radionice i Obrtne škole koji će sve njegove projekte pretvarati u umjetnička djela te zajedno s njim ispisati povijest umjetnosti toga doba. S obzirom na to da bi bila nepravda ne spomenuti barem neke od njih, ovdje ću izdvojiti imena obrtnika koji su ostavili najviše traga u Bolléovim projektima, a to su: dekorativni slikar Johannes Clausen, Josip Muravić (mijenja Clause- na nakon što ovaj seli u Graz), slikar figurativnih kompozicija Josip Bauer, stolari Ivan Budicki i Josip Šeremet, te domaći bravari Antun Mesić, Gjuro Hammel i Đuro Burić. Oni će svi zajedno s vremenom postati najbliži Bolléovi suradnici te zajedno s njim omogućiti nastanak brojnih umjetničkih remek-djela.³³

5.1. Prvi radovi u Zagrebu

Kao što je već spomenuto na početku, Bollé je dobio određene projekte već i prije preseljenja u Hrvatsku. Osim u ostalim dijelovima Hrvatske, Bolléu će i u Zagrebu prije preseljenja biti povjeren rad na dvjema građevinama: projektiranju samostana s kapelom magdalenki na Josipovcu te na vrlo prestižnoj zadaći projektiranja arkada i paviljona novoga zagrebačkoga groblja Mirogoj. Sve se to, naime, dešavalo uz posredovanje Isidora Kršnjavoga, koji je bio, možemo to slobodno reći, Bolléov poslodavac, zaštitnik i prijatelj. Ne čudi stoga što su Kršnjavoga i Bolléa u jednom trenutku nazivali „parom dioskura“³⁴ (blizanci Kastor i Poluks, sinovi Zeusa i Lede, op.a.).³⁵ Bollé je time još u Beču, za rada u Schmidtovu atelijeru, dobio priliku raditi samostalno na nekoliko većih projekata. Ovako brojni samostalni poslovi koji su ga čekali i prije nego što se službeno doselio u Zagreb, osudili su ga već unaprijed na brojne kritike, čak i prije negoli je i uspio eventualno napraviti poteze kojima bi se mogao zamjeriti društvu.

Kada se radi o opusu Hermanna Bolléa, dolazimo do sljedećega problema; naime, vrlo ga je teško rasporediti u neke vremenske okvire, a pogotovo ga staviti u klasični redosljed od najranijih radova pa do posljednjih. S obzirom na to da su mnogi radovi i zahvati ulazili u kategoriju veoma zahtjevnih, i trajali su godinama, dolazimo u određen paradoks poput izgradnje groblja Mirogoj. On je ujedno

³² *Herman Bollé: Muzej za umjetnost i obrt*, 20.

³³ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 96, 97.

³⁴ *Herman Bollé: Muzej za umjetnost i obrt*, 8.

³⁵ Bratoljub KLAJČ, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1962., 332.

njegov najraniji rad, koji je započeo prije svoga doseljenja u Hrvatsku, ali i njegov posljednji, zapravo nedovršeni rad, s obzirom na to da će Mirogoj svoju završnu formu dobiti tek nekoliko godina nakon njegove smrti. Za potrebe ovoga rada odlučio sam tom problemu doskočiti na način da od prvih projekata spomenem one koje su bili presudni za daljnji razvitak njegove karijere, dok ću njegova tri najvažnija zagrebačka projekta zasebno analizirati, s obzirom na njihovu kompleksnost.

Arhitektonsko rješenje restauratorskoga zahvata na crkvi svetoga Marka većim je dijelom rad Friedricha von Schmidta, a samo je unutrašnjost bila uređena i opremljena prema Bolléovim projektima. Ovdje je riječ o prvom visokohistoricističkom restauriranju realiziranom na području Banske Hrvatske, o prvom Schmidtovom, a time i Bolléovu radu u Zagrebu i o djelu koje se nesumnjivo može staviti u same početke priče o širenju neogotike kao stila u visokom historicizmu Hrvatske.³⁶ Iako nije u njegovu gradu, glavni pokretač ovoga projekta bio je biskup Strossmayer, s obzirom na to da je smatrao kako važne spomenike treba sačuvati i vratiti ih u prvotno stanje. Još jedan od razloga obnove bio je spriječiti želju za rušenjem crkve sv. Marka, kako bi se dobilo na prostoru između banskih dvora i županijske (saborske) zgrade. Do realizacije projekta došlo je tek nekoliko godina kasnije zbog velike gospodarske krize u Monarhiji, osobito nakon 1873. godine. Do potresa 1880. godine crkva je, može se reći većim dijelom bila dovršena, no taj nemili događaj produljio je radove na više od 6 godina (izgradnja je počela u ljeto 1876. godine). U odnosu na katedralu ili franjevačku crkvu, crkva Sv. Marka nije pretrpjela toliko velika oštećenja, ponajprije zato jer je većim dijelom bila već obnovljena i ojačana.³⁷ Crkva je svečano posvećena i otvorena za bogoslužje uoči druge obljetnice potresa.³⁸

Samostan magdalenki u Zagrebu prvi je samostalni neogotički rad Bolléa u Hrvatskoj.³⁹ Samostan se nalazi na Josipovcu u današnjoj Nazorovoj ulici iznad Britanskoga trga. Projekt samostana bio je završen upravo u vrijeme kada je Bollé planirao preseliti u Hrvatsku, i to u vremenski kratkom razdoblju od svega nekoliko mjeseci. Za ovaj rad se može reći kako je bio poluuspešan, s obzirom na to da se zbog financijskih razloga ponešto razlikovao između projekta i same izvedbe i zato što nije bio izveden u potpunom čistom stilu gotike, po kojemu će Bollé postati toliko poznat, a često i osporavan. Danas je samostan izgubio gotovo sav svoj izvorni inventar, ali kapelica koja je još i danas tamo svjedoči nam o prvotnoj namjeni i reprezentativnosti ovoga zdanja.⁴⁰

Samostan magdalenki predstavljao je tek početnu fazu u pokušaju širenja neogotičkoga stila u Zagrebu i Hrvatskoj, što su Kršnjavi i Bollé zagovarali kako bi bili ukorak s europskim trendovima toga doba. Početak restauriranja Zagrebačke

³⁶ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 126.

³⁷ *Isto*, 128.

³⁸ *Isto*, 131.

³⁹ *Isto*, 383.

⁴⁰ *Isto*, 386.

katedrale omogućio im je napokon i realizaciju svojih ideja; uslijedilo je iniciranje pregradnje čitavoga Kaptola u neogotičkom stilu. Ono što je velikim dijelom poslužilo kao svojevrsni uvod u buduća monumentalna zdanja, bila je obnova mnogih stradalih kurija na Kaptolu, te još važnije, Zagrebačkoga sjemeništa. Glavni razlog velikih oštećenja na kanoničkim dvorovima predstavljala su njihova brojna pregrađivanja i nadograđivanja. Prvi popravci započeli su već u studenom 1880. godine.⁴¹ Većinu je kurija trebalo samo popraviti i obnoviti, no ukazala se prilika da se četiri kurije izgrade iz temelja; dvije na Kaptolu i dvije u Novoj Vesi. To su prve Bolléove novogradnje u tome dijelu Zagreba uopće. Sami radovi zbog birokracijskih, ali i zahtjevna Bolléova rasporeda potrajali su nekoliko godina, završavajući cijelu priču sa obnovom i izgradnjom kurija tek negdje oko 1887. godine.⁴²

Dok se pri popravljanju oštećenih (no sačuvanih kurija) Bollé nije mogao upustiti u velike stilske modifikacije njihovih pročelja, nove kurije koje je sagradio u Novoj Vesi i na Kaptolu manifestno je oblikovao na način dotad neviđen u Zagrebu.⁴³ Bolléovi restauratorski zahvati te novogradnje znatno su izmijenili izgled Kaptola te mu omogućili da promijeni svoj karakter barokne poluladanske ulice.

Upravo ovi prvi konkretniji projekti Bolléa u Zagrebu, koji su većim dijelom bili hvaljeni, omogućili su mu da se afirmira kao kvalitetan arhitekt, dok ga je cijela situacija nakon potresa uspješno usmjeravala prema dobivanju daljnjih projekata.

Ovim ću završiti s njegovim najranijim radovima u Zagrebu kojima je svakako pokazao da je sposoban i za daleko kompleksnije projekte. Upravo su takva sljedeća tri projekta s kojima je, možemo slobodno reći, zadužio sve buduće naraštaje Zagrepčana.

5.2. Muzej za umjetnost i obrt i Obrtnička škola

Obrtna je škola predstavljala klicu iz koje će niknuti ne samo današnja škola Primijenjenih umjetnosti već i Akademija likovnih umjetnosti, a djelomično i Arhitektonski fakultet.⁴⁴ Rad na projektu zgrade za Umjetnost i obrt posebno je važan još iz nekoliko razloga. Kao prvo, otvaranje Muzeja za umjetnost i obrt (1880.) kao i Obrtne škole (1882.) predstavljao je veliki korak prema poboljšanju umjetničkoga obrta u Hrvatskoj. Također, to je projekt koji nikada nije bio posebno kritiziran te koji su cijenili gotovo svi njegovi kritičari. Bio je to jedan od prvih koraka prema ostvarenju programa Isidora Kršnjavoga, odnosno, prema obnovi i unapređenju hrvatske umjetnosti.⁴⁵

⁴¹ *Isto*, 389.

⁴² *Isto*, 393.

⁴³ *Isto*.

⁴⁴ *Isto*, 97.

⁴⁵ *Herman Bollé: Muzej za umjetnost i obrt*, 45.

Kršnjavi je inzistirao da se uz školu paralelno organizira i rad Muzeja za umjetnost i obrt, s obzirom na to da je veza između umjetnosti i obrta glavni princip da bi se ostvarila bilo kakva reforma samoga obrta. Muzej za umjetnost i obrt Kršnjavi prvotno otvara u okviru Društva umjetnosti koje je bilo većim dijelom sastavljeno od dijela bogatijega zagrebačkoga građanstva i svećenstva. Sve do 1886. godine Muzej za umjetnost i obrt ostat će vezan za Društvo umjetnosti, sve dok ga Zemaljska vlada ne uzima pod svoje okrilje.⁴⁶

Odjel za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade Naredbom od 9. listopada 1882. utemeljio je Obrtnu školu.⁴⁷ Osnovana je kao „zemaljska“ institucija, koju je financirala hrvatska Zemaljska vlada čime joj je osigurana budućnost. Veliki utjecaj za takvu realizaciju imao je tada čelni čovjek Odjela za bogoštovlje i nastavu – Ivan Vončina. U njoj su kao nastavnici bili angažirani mnogi Bolléovi obrtnici od kojih smo neke naveli već i ranije. Problem prostora trajao je nekoliko sljedećih godina, sve dok se situacija nije popravila izgradnjom nove zgrade škole, muzeja i internata na Sveučilišnom, a danas Trgu maršala Tita. Projektiranje ove prve Bolléove monumentalne građevine povjerenom mu je u proljeće 1887. godine. Radovi su završeni u manje od četiri godine, tako da je svečana posveta obavljena 21. lipnja 1891. godine.⁴⁸ Srednji dio zgrade bio je namijenjen za muzej, južno krilo za internat, a sjeverno za školu. Između bočnih krila nalazile su se radionice za bravarstvo, stolarstvo, klesarstvo i tokarstvo.

Od osnutka pa do kraja 1880-ih školu je vodio tročlani direktorij. Uz Kršnjavoga i Bolléa u njemu se nalazio i Eduard Suhin, prebendar Župne crkve sv. Marka i školski nadzornik pučkih škola zagrebačkih.⁴⁹ Između 1890. i 1909. Bollé je istodobno bio ravnatelj Muzeja za umjetnost i obrt. Četiri godine nakon napuštanja položaja ravnatelja muzeja, u jesen 1913. godine, Bolle na vlastitu molbu prestaje biti i ravnatelj škole.⁵⁰

Iz današnje perspektive, zgrada današnjega Muzeja za umjetnost i obrt, te Škole za primijenjenu umjetnost i dizajn savršeno zaokružuje jedan od glavnih, a po mnogima i najljepši zagrebački trg. Uz Hrvatsko narodno kazalište i zgradu Pravnoga fakulteta, te okolnim javnim zgradama historicističke arhitekture, s punim pravom možemo mu potvrditi takav epitet.

⁴⁶ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 99.

⁴⁷ *Isto*.

⁴⁸ *Isto*, 102.

⁴⁹ D. DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 103.

⁵⁰ *Isto*.

5.3. Zagrebačka katedrala

Kako je već i spomenuto, rad na restauriranju Zagrebačke katedrale, tada Schmidtova projekta, bio je i jedan od glavnih razloga za Bolléovo doseljavanje u Zagreb. Zbog purističkoga pristupa, gdje je moćno demonstrirao zagovaranja tzv. „čistoće stila“ po uzoru na svoga mentora Friedricha von Schmidta ili Viollet-le-Duca u Francuskoj, bio je dugi niz desetljeća na udaru žestokih kritika, posebice povjesničara Gjüre Szabe koji se usredotočio isključio na destruktivni segment ovih zahvata.⁵¹ Ne treba zatvarati oči ispred činjenice kako je njegovim zahvatima uništen veliki broj povijesno vrijednih umjetnina, no danas, s vremenskim odmakom ipak vidimo kako je upravo ta njegova restauracija produžila vijek trajanja katedrale, ali i da su stvorene nove vrijedne i povijesne građevine opremljene visokokvalitetnim radovima hrvatskih majstora.

Prije obnove, katedrala je bila trobrodna dvoranska crkva, građena od druge polovine 13. do početka 15. stoljeća. S brojnim dogradnjama iz 17. i 18. stoljeća svojom prostranošću i bogatstvom arhitektonskoga jezika daleko je nadmašivala ostatak srednjovjekovnih spomenika Hrvatske. Ideja o njejoj restauraciji javlja se usporedno s idejom o potrebi restauriranja crkve svetoga Marka u prvoj polovini 1870-ih.⁵² Ipak, trebalo je u nužnost toga pothvata uvjeriti tadašnjega nadbiskupa Josipa Mihalovića i kanonike zagrebačkoga Prvostolnoga kaptola. Najveću ulogu u pregovorima oko obnove katedrale i ostalih crkvi u Zagrebu imao je biskup Strossmayer, s obzirom na to kako je zagovarao da se što je više vjerničkih središta obnovi i restaurira kako bi se njima moglo „ponositi“. Ubrzo je u jesen 1876. godine formiran *Odbor za obnovu prvostolne crkve*. Pregovori su potrajali pune tri godine, prije nego što je obnova napokon i započela u zimu 1879. godine. Bollé sve do tada nije imao gotovo nikakvu ulogu u obnovi katedrale, s obzirom na to da se njegovo ime prvi put spominje tek približno u vrijeme početka radova kada su stigli prvi troškovnici i detaljni nacrti.⁵³

Godinu dana kasnije, cijelu je situaciju na početak vratio već spomenuti potres u Zagrebu, 9. studenoga 1880. u kojemu je katedrala postala daleko najviše oštećena građevina. Postalo je jasno kako će realizacija restauriranja u cijelosti prema Schmidtovim projektima biti nemoguća misija. S obzirom na tu Schmidtovu (pre) zaposlenost, projekt Zagrebačke katedrale postaje gotovo u cijelosti Bolléovo djelo.

Nabrajati sva oštećenja unutar katedrale, ali i izvan nje bilo bi besmisleno jer gotovo da nije bilo metra bez oštećenja. S druge strane, iako je nesumnjivo da je statika građevine bila ugrožena, pitanje ostaje je li bilo potrebe za tako drastičnim zahvatima koje će Bollé izvoditi. Veliko odstupanje od inicijalnoga Schmidtova projekta pri izvedbi novih stupova, svodova, svetišta i kapela u potpunosti je promijenilo izgled crkve. Ovdje je riječ nesumnjivo o Bolléovu pokušaju rekonstrukcije izgleda katedrale kakvom su je zamišljali njeni „prvotni“ graditelji u 13.-14.

⁵¹ Herman Bollé: *Muzej za umjetnost i obrt*, 24.

⁵² DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 135.

⁵³ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 139.

stoljeću. Zbog toga, Bollé je krenuo uklanjati sve što se nije uklapalo u njegovu ideju, renesansne, barokne, klasicističke i romantičarske dodatke koje je pronalazio prilikom obnove. Odmah poslije sigurnosnih, glavnina zahvata bila je motivirana estetskim razlozima.⁵⁴

Obnovljeno, ili iz temelja izrađeno bilo je gotovo sve: sakristija, riznica, sve-tište, oltari, kor za orgulje, knjižnica itd. Ono što je za većinu ljudi najznačajnije jest preinaka cijeloga zapadnoga pročelja i portala, te izgradnja dva potpuno nova tornja, koja su godinama postala simbol Zagreba. Najveće polemike krenule su upravo oko ovih radova. Ljudi iz vrha društva bili su međusobno podijeljeni; Isidor Kršnjavi, inače najveći zagovaratelj Bolléova umijeća kritizirao je uništavanje staroga portala, vjerujući kako to nije bilo potrebno. S druge strane, tadašnji nad-biskup Posilović želio je potpuno novi, neogotički portal, kakav je naposljetku i podignut. On je sam po sebi pravo neogotičko remek-djelo, no zbog sudbine koju je stari portal doživio (skulpture su sačuvane u Muzeju grada Zagreba) Bolléa će stalno pratiti kritike.⁵⁵ Do rujna 1898. godine konačno su u potpunosti dovršeni i tornjevi, dosežući visinu od 105 metara,⁵⁶ čime je katedrala tada postala najvišom građevinom u Zagrebu, a visinski rekord drži i do današnjega dana.

Na kraju priče o katedrali treba spomenuti zahvat koji je naišao na cijeli val negativnih kritika, no ovoga puta većim dijelom opravdanih. Radi se o uklanjanju Bakačeve kule i cijeloga zapadnoga zida tvrđe.⁵⁷ Najbolje događaj opisuje Gjuro Szabo koji ukratko kaže sljedeće: *Kaptol je, na poticaj Kršnjavoga i Bolléa, zatražio rušenje Bakačeve kule, usprkos oštrom protestu svih poštivača Zagreba. Pa što nije Khuen dopustio, počinila je „narodna“ vlada, odlučivši da to nije nikakav historijski spomenik! Tek se ban Pejačević ustručavao staviti svoj potpis. A sve to samo radi toga da se vidi pročelje katedrale.*⁵⁸ Važno je spomenuti kako je najgorljiviji zagovornik rušenja kule bio Kršnjavi, dok je Bollé još u izvještaju iz 1901. godine dopuštao mogućnost očuvanja utvrde.⁵⁹ Ipak, do rušenja Bakačeve kule i zidina uz nju došlo je 1906. godine. Desetljeća koja će uslijediti pokazuju kako se bez imalo sumnje radilo o jednoj od najvećih pogrešaka kojoj su kumovali Bollé i Kršnjavi. Po mnogima je i danas prostor ispred katedrale ostao nedorečen.⁶⁰

Ukupna cijena „projekta katedrala“ umjesto prvotno predviđenih 450.000 forinti, popela se na vrtooglavih 1,250.000 forinti, odnosno, otprilike devetsto godišnjih prosječnih plaća u ono doba. S obzirom na to da je riječ o golemu novcu, to je bio i glavni razlog zašto se nikada nije pristupilo daljnjim planiranim intervencijama na nadogradnji biskupskoga dvora.⁶¹

⁵⁴ Isto, 146.

⁵⁵ Isto, 179.

⁵⁶ Isto, 160.

⁵⁷ Isto, 180.

⁵⁸ SZABO, *Stari Zagreb*, 176.

⁵⁹ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 182.

⁶⁰ Isto, 184.

⁶¹ Isto, 180.

5.4. Groblje Mirogoj

Groblje Mirogoj, glavno je zagrebačko groblje smješteno na obroncima Medvednice i mnogi ga smatraju jednim od najljepših, ako ne i najljepšim grobljem u Europi. Svojim konceptom i veličinom Mirogoj se ubraja u najuspjelije grobljanske komplekse 19. stoljeća. Upravo je zbog arhitekture ovoga groblja Zagreb nezaobilazno mjesto povijesti historicizma u Srednjoj Europi.⁶²

Kao što je već spomenuto ranije, Mirogoj se istodobno može smatrati jednim od najranijih i jednim od najkasnije izvedenih Bolléovih radova. Prve građevine na njemu Bollé je projektirao još u doba dok je živio u Beču, tijekom 1878. godine. Kruna cijeloga kompleksa, središnja kapela Krista Kralja bit će pak završena punih pedeset godina kasnije (1927.-1929.) prema Bolléovu projektu, a gradnja arkada nastavit će se i rijekom 1930-ih godina.⁶³

Prvotnim je projektom bila predviđena gradnja arkada samo na zapadnom dijelu groblja, dok bi sa svake strane središnjega ulaza, odnosno kapele, bilo podignuto po deset paviljona s pripadajućim arkadama. Perivoj ispred samoga groblja zadržao bi dotadašnji izgled parka engleskoga tipa.⁶⁴

Tijekom 1879. godine izgrađen je paviljon s četirima arkadama za čiju je izvedbu bila zadužena tvrtka Grahor i Klein. Usprkos potresu 1880. godine koji je oštetio preko 1700 građevina,⁶⁵ arkade na Mirogoju ostale su gotovo neoštećene, što je samo potvrdilo kvalitetu Bolléova projekta. Nakon potresa, počelo se znatno više paziti na financijsku stranu projekta, što je kao posljedicu imalo to da je gradnja izuzetno sporo napredovala, posebice zato što je gradnja arkada i paviljona ovisila isključivo o privatnim investitorima, koji su kupnjom grobnoga mjesta plaćali upravi mirogojskoga groblja njihovo podizanje. Tijekom narednih decenija, modeli financiranja i same gradnje više su puta mijenjani, što je kao posljedicu imalo već spomenuto vrijeme gradnje, od punih pola stoljeća.

Mirogoj ima značajke dva dominantna tipa groblja u 19. stoljeću – arhitektonskoga ili tzv. Campo Santo groblja i parkovnoga groblja. Ova dva koncepta od samih početaka međusobno su kombinirana. Bollé ih projektira na temelju vlastitih iskustava koja je stekao tijekom boravka u Italiji, s motivima koje je mogao vidjeti na suvremenim srednjoeuropskim grobljima. Ono što Bolléovo rješenje čini posebnim u usporedbi sa spomenutim srednjoeuropskim primjerima odnos je paviljona s kupolama prema arkadama. Ovakav tip ponavljanja paviljona i njihova kombiniranja s arkadama nije nigdje proveden na tako monumentalnoj razini. Budući da se Mirogoj nalazi na padini, nizanje paviljona stvorilo je izrazito slikovitu cjelinu, dok su same arkade postale mnogo preglednijima.⁶⁶

⁶² Herman Bollé: *Muzej za umjetnost i obrt*, 54.

⁶³ Herman Bollé: *Muzej za umjetnost i obrt*, 59.

⁶⁴ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 494.

⁶⁵ „Mirogoj“ Wikipedia, <https://hr.wikipedia.org/wiki/Mirogoj> (pristupljeno: 22. 1. 2017.).

⁶⁶ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 500.

Preuzimanjem ranijih gradskih groblja u vlasništvu Katoličke crkve 1872. godine zagrebačko Gradsko poglavarstvo obvezalo se, nakon osnivanja središnjega groblja, zauzvrat podići na njemu katoličku kapelicu. Od prvih projekata za Mirogoj planiralo se podizanje monumentalne crkve na spoju dvaju kompleksa arkada. Projekt koji će naposljetku biti izveden, nakon nekoliko neostvarenih verzija, izrađen je početkom 1914. godine. Tako je nastala kapela Krista Kralja koja se sa starim arkadama povezuje u efektan dvostruki niz otvorenih arkada, kroz koje se pruža pogled prema unutrašnjosti Mirogoja.⁶⁷ Kapela predstavlja najmonumentalniju sakralnu novogradnju u stilu talijanske renesanse uopće. Ona je istodobno trebala služiti ne samo kao sakralni već i sepulklarni prostor – predviđene su brojne ćelije za pokapanje.⁶⁸ Prodajom pogrebnih mjesta pokušao se namaknuti trošak dijela kredita podignutoga za njezinu izgradnju. Osim glavne kapele, tu je još i pravoslavna kapela sv. Petra i Pavla podignuta 1891. godine. Za nju se može reći kako je prije bila Bolléova slobodna interpretacija, nego čisti neobizantski stil.⁶⁹

Kako sam u par navrata spomenuo cijenu izgradnje pojedinih zdanja, bio bi red da to napravim i u slučaju Mirogoja. Budući da ima ukupno 12 velikih paviljona, 77 velikih arkada, pet malih paviljona i 69 malih arkada, okvirna bi cijena prelazila 600.000 forinti. Tim se dobio jedan od najvećih iznosa uloženi u arhitektonski pothvat u hrvatskom historicizmu. Samo gradnja Đakovačke katedrale te, naravno, Zagrebačke u materijalnome smislu mogu parirati gradnji mirogojskih arkada.⁷⁰

5.5. Ostali radovi u Zagrebu

Treba unaprijed reći kako je učinjena velika nepravda s ovako šturim izdvajanjem svega nekoliko najznačajnijih Bolléovih radova u Zagrebu, s obzirom na to da ih je još mnoštvo koji, iako možda ne pariraju navedenima svojom monumentalnošću ili cijenom gradnje, nisu ništa manje vrijedna umjetnička djela. S obzirom na ograničenost prostorom, ovdje će biti nabrojani samo još neki od najznačajnijih radova na području Zagreba (s današnjim nazivima), koje možemo najlakše susresti prilikom obilaska grada. Bez nužnoga redosljeda to su Franjevačka crkva na Kaptolu, Crkva sv. Marije na Dolcu, Marijin pil s fontanom na Kaptolu ispred katedrale, Meteorološki stup i fontana („Bolléova gljiva“) na Zrinjevcu, Kapela Svetoga Križa na Ilirskom trgu, Grkokatolička crkva svetih Ćirila i Metoda, Umjetnički atelijer u Ilici, Župa sv. Šimuna na Markuševcu, Župa u Remetama, Pravoslavna crkva Preobraženja Gospodnjeg na Preradovićevom trgu, Prva ekonomska škola u Gundulićevoj, Hrvatski povijesni muzej, Knjižnica Hrvatske akademije znanosti

⁶⁷ Isto, 508.

⁶⁸ Isto, 512.

⁶⁹ Herman Bollé: *Muzej za umjetnost i obrt*, 60.

⁷⁰ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 506.

i umjetnosti, i sama Akademija. Tu su još razne privatne vile i kuće koje je gradio, računajući i svoju u kojoj je živio tijekom svoga boravka u Zagrebu na adresi Žerjavićeva 4. Uza sve navedeno, tu su još i brojni manji radovi, od kojih osobno posebno želim izdvojiti tri prekrasne ograde od kovana željeza koje su po njegovim projektima izradili najkvalitetniji hrvatski majstori s kojima je Bollé surađivao: ograda Botaničkoga vrta, te ograde ispred Hrvatskoga povijesnoga muzeja i Instituta za povijest.⁷¹ Potonja je ograda pravo remek-djelo i česta tema komplimentiranja slučajnih i namjernih prolaznika.

Kao što je očito, nabrojane su samo građevine/projekti koje možemo uočiti već samim prolaskom pored njih, ali ne treba zanemariti i veliki opus „unutrašnjih“ radova koji su nastali prema Bolléovim projektima poput raznih stolaca, stolova, ukrasa, lampi, ormara, pa i cijele tzv. „Pariške sobe“, koja je demonstrirana na Svjetskoj izložbi u Parizu 1900. godine. Namještaj za tu prigodu izradili su učenici Kraljevske zemaljske obrtne škole u Zagrebu po nacrtima Bolléa, a soba se danas nalazi u sklopu Hrvatskoga školskoga muzeja.⁷²

6. Stilovi gradnje Hermanna Bolléa

Zna se kako je glavni stil Bolléa bila neogotika, koju je primjenjivao gotovo na svim sakralnim objektima koje je imao priliku restaurirati. Treba ipak istaknuti kako je i Bollé, kao i većina tadašnjih arhitekata projektirao u većini povijesnih stilova. Odabir stila imao je za Bolléa ikonološko značenje – upućivao je na ulogu građevine.⁷³ Svoje formativne godine koje je proveo u Beču, svakako su imale najveću ulogu za njegovu daljnju karijeru. Njegov učitelj i mentor Friedrich von Schmidt svojom ga je školom usmjerio prema stilu neogotike, koja će postati također i njegov zaštitni znak. U tome stilu projektirao je ponajviše katoličke i protestantske crkve te rjeđe profane (svjetovne) građevine.⁷⁴

Iako su njegove neogotičke građevine zauzele ključno mjesto u njegovu opusu, talijanska renesansa predstavljala je njegov prvi odabir pri projektiranju većine javnih i stambenih zgrada. Rad na Schmidtovu atelijeru na projektu za palaču Akademije u Zagrebu ostavio je, naime, dubokoga traga kod Bolléa koji se osjeća na svim njegovim ranim neorenesansnim projektima. Osim palače Akademije i njene prateće knjižnice (nekada Kemijskoga laboratorija) taj stil se osjeća i na zgradi Ženske gimnazije u Medulićevoj ulici (nekada Preparandije).⁷⁵

Od ostalih stilova koji se kod Bolléa još javljaju, secesija je svakako najvažnija. S njom je počeo „koketirati“ oko 1900. godine, a najbolji primjer navedene je već

⁷¹ *Herman Bollé: Muzej za umjetnost i obrt*; za detaljan popis o djelatnosti H. Bolléa pogledati knjigu: DAMJANOVIĆ, Dragan, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb 2013.

⁷² „Hrvatski školski muzej“, <http://www.hsmuzej.hr/hrv/soba.asp?s=80> (pristupljeno: 22. 1. 2017.).

⁷³ *Herman Bollé: Muzej za umjetnost i obrt*, 15.

⁷⁴ *Isto*.

⁷⁵ *Isto*, 16.

ranije spomenuta „Pariška soba“.⁷⁶ Bollé ne preuzima secesijske modernističke maksime, odnosno, težnju za korištenjem novih materijala. Elemente secesije koristi primarno za predmete umjetničkoga obrta, a rijetko u monumentalnoj arhitekturi.⁷⁷ Vrijedi još spomenuti njemačku renesansu, te neobizantizam s Mirogojem kao najboljim primjerom toga stila, dok se neoromantika kod Bolléa javlja vrlo rijetko.

Priču o stilovima Bolléova opusa valja okončati najzanimljivijom stilskom formacijom u čijem je stvaranju sudjelovao. Uz Kršnjavoga je pokušao definirati hrvatski narodni stil baziran na tradicijskoj drvenoj arhitekturi slavonskoga i srijemskoga sela. Naime, svaki je narod ovoga područja pokušavao stvoriti svoj vlastiti stil paralelno ga nastojeći predstaviti drugim paviljonima na raznim izložbenim manifestacijama.⁷⁸

Na kraju priče o stilovima treba spomenuti nekoliko elemenata Bolléove arhitekture, koji su se povlačili kroz sve njegove građevine, bez obzira na korišteni stil, a to su: težnja za slikovitošću, bogata polikromija unutrašnjosti i pročelja, te težnja za „čistoćom stila“ koju ju postizao projektiranjem svih elemenata opreme.⁷⁹

7. Kritike

U nekoliko navrata bilo je spomenuto kako Bollé nije bio pošteđen kritika s raznih strana, katkada čak i od ljudi s kojima je i prijateljevao. Važno je reći jednu opće poznatu činjenicu, a to je da su ljudi robovi navika te da bilo kakva promjena, koliko god da se danas nama činila pravim odabirom, nije nužno značila da je bila prihvaćena i kod Bolléovih suvremenika. Većina Bolléovih projekata dobro je kotirala među pučanstvom, s obzirom na to da se u najvećem broju slučajeva radilo o nužnim obnovama ili restauracijama, te o nekoliko novogradnji za koje nitko nije mogao prigovoriti kako su neprikladno izvedene. Dapače, svi su takvi radovi itekako pozitivno pridonijeli izgledu grada udahnuvši mu potrebnu svježinu.

Ono što je prizivalo kritike bili su, razumljivo, veliki, monumentalni sakralni projekti, s obzirom na to da su ljudi po pitanju njih situaciju sagledavali iz znatno više kuteva nego kada su u pitanju profane građevine. Projekti su znatno više koštali, radovi su trajali godinama, a novi stilovi gradnje i uništavanje starijih, povijesnih ostataka nisu svi gledali kao pozitivnu stvar. U nastavku teksta izdvojit ću nekoliko citata koji će prikazati razinu neodobravanja određenih projekata, što od vječnih njegovih kritičara poput povjesničara Gjüre Szabe, pa do njegovih najbližih prijatelja:

⁷⁶ Isto, 18.

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Herman Bollé: *Muzej za umjetnost i obrt*, 16-18.

⁷⁹ Isto, 19.

*Narod, koji ruši svoje stare spomenike, ne ceni svoju prošlost, a koj ih uzdržaje i popravlja, svjedoči, da mu je njegova prošlost mila i da se njom ponosi.*⁸⁰ – Ivan Krstitelj Tkalčić

*Unutrašnjost Markove crkve postala je premračna, kor zauzima previše prostora, oslik je previše šaren i taman, odabir boja neadekvatan, a grbovi i ornamentalni uzori na krovu su previše agresivni.*⁸¹ – Felix Suk

*Razabrao sam, da Bollé hoće jedinstveno pročelje, pa da je zato komponovao portal, koji je u proporciji s cilim pročeljem crkve, ali nisam uvidio, da se zato mora žrtvovati stari portal, taj najstariji dio naše stolne crkve.*⁸² – Isidor Kršnjavi

*Čim je novo groblje dovršeno, stalo se pomišljati na ukras groblja, pa se po osnovi Bolléovoj odlučilo da se groblje ogradi arkadama. Već je god. 1883. bilo sagrađeno deset arkada, kad postade jasno da se tu poduzelo nešto što nikako ne odgovara svrsi.*⁸³ – Gjuro Szabo

*Zahvaljujući provođenju njegovog osnovnog načela o 'čistoći stila', u prvo redu gotičkog, on je uništio veći broj naših umjetničkih, napose baroknih arhitektonskih spomenika.*⁸⁴ – Gjuro Szabo

Vidimo iz priloženih primjera da su kritike dolazile sa svih strana te koliko su one bile izraz objektivnoga neslaganja sa projektima, a koliko prvenstveno potencirane raznim van-strukovnim razmiricama, za što su po pričama postojale sumnje kada je u pitanju odnos između Gjüre Szabe i Bolléa. Koji god da su bili razlozi kritika, teško je zadovoljiti svačiji ukus, a tu je i vječna činjenica da tko radi, taj i griješi. Iz današnje perspektive većina ljudi će se složiti da je dobro što je Bollé u nekim svojim projektima uspio „pogriješiti“.

Hermann Bollé preminuo je 17. travnja 1926. u Zagrebu, dvije godine nakon smrti svoje supruge pored koje je i pokopan u paviljonu između arkada južnoga dijela arhitektonskoga okvira Mirogoja.⁸⁵

⁸⁰ Materijali izložbe: *Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole*, Zagreb (17.4. – 23.8.2015.).

⁸¹ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 131.

⁸² *Isto*, 178.

⁸³ SZABO, *Stari Zagreb*, 145.

⁸⁴ *Isto*, 184.

⁸⁵ DAMJANOVIĆ, *Arhitekt Herman Bollé*, 92.

ZAKLJUČAK

Polako kročimo prema gotovo punom stoljeću od zadnjih Bolléovih radova. Kako sam spomenuo u uvodu ovoga rada, vidljivo je kako je vremenski kontekst u slučaju Bolléove ostavštine bio itekako bitan faktor. Na njegove projekte danas gledamo s velikim poštovanjem, često ne skrivajući oduševljenje, dok su više od pola stoljeća bili u najmanju ruku osporavani i zanemarivani. Zagrebačka katedrala i Mirogoj postali su kroz godine možda i najpoznatiji simboli, ne samo Zagreba, već i cijele Hrvatske. Ne treba pritom zaboraviti na loše odluke do kojih se dolazilo prilikom provođenja Bolléovih projekata gdje se prvenstveno misli na uništavanje povijesno i umjetnički vrijednih artefakata nastalih u prijašnjim stoljećima, što mu mnogi nisu uspjeli oprostiti.

Nakon što sam napravio osnovnu sintezu Bolléova djelovanja u Zagrebu, nužno mi se nameće zaključak kako bi bila nepravda minorizirati vrijednost njegovih umjetničkih djela zbog kompromisa koji su se, morali ili ne, napravili tijekom radova. Ne treba bježati od činjenice da su nepovratno izgubljene neke povijesne vrijednosti koje su bile simbol grada sve do Bolléovih restauracija. S druge strane, treba uočiti to da smo zauzvrat dobili monumentalne i prekrasne građevine koje i više nego dostojno reprezentiraju Zagreb, te na koje ćemo biti ponosni zasigurno još dugi niz godina.

LITERATURA

1. DAMJANOVIĆ, Dragan, *Arhitekt Herman Bollé*, Zagreb 2013.
2. KAMPUŠ, Ivan, KARAMAN, Igor, *Tisućljetni Zagreb*, Zagreb 1979.
3. KLAIĆ, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb 1962.
4. Materijali izložbe: *Herman Bollé – graditelj hrvatske metropole*, Zagreb (17.4. – 23.8.2015.)
5. MILČEC, Zvonimir, *Pozdrav iz Zagreba*, Zagreb 1987.
6. *Herman Bollé: Muzej za umjetnost i obrt*, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb: 2015.
7. SZABO, Gjuro, *Stari Zagreb*, Zagreb 1990.
8. "BOLLÉ, Herman" Enciklopedija, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8551> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)
9. „Mirogoj“ Wikipedia, <https://hr.wikipedia.org/wiki/Mirogoj> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)
10. „Pariška soba“ Hrvatski školski muzej, <http://www.hsmuzej.hr/hrv/soba.aspx?s=80> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

KRISTIЈAN BERIĆ ĆURKOVIĆ

Hermann Bollé in Zagreb: Influence and Inheritance

Summary

This article was meant to show, as it is evident from the title, the influence, and inheritance of work done by Hermann Bollé in Zagreb. It must be outlined that Bollé is not the only architect who had a great impact on the look of today's Zagreb, but it is a cold fact that his work on Cathedral and Mirogoj burial complex represents Zagreb the best. Besides those two grandiose works, in this text we could also see all the other most important works by Bollé in Zagreb area, and how they were accepted by the profession and his contemporaries. The article concludes with my viewpoint on today's perception and valorization of work done by Hermann Bollé in Zagreb.

Key words: Hermann Bollé, Zagreb, 19th century, architecture

SLIKOVNI PRILOZI

Slika 1: Hermann Bollé kraj križne ruže jednoga od tornjeva Zagrebačke katedrale, <http://www.vecernji.hr/media/cache/2f/25/2f25ec604460d9f13741ea3346f65960.jpg> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

Slika 2: Posljedice potresa u Zagrebu 09.11.1880., <http://www.vecernji.hr/media/cache/61/9d/619df0b4b236a178a4061f4b8ddb192b.jpg> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

Slika 3: Muzej za umjetnost i obrt i Škola za primijenjenu umjetnost i dizajn, <http://www.give-me-art.com/wp-content/uploads/2013/04/zgrada-MUO-.jpg> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

Slika 4: Zagrebačka katedrala prije potresa 1880. godine, <http://www.forum-opp.com/download/katedrala1.jpg> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

Slika 5: Katedrala i Marijin pil s fontanom, <http://szz.g.hr/wp/wp-content/uploads/2013/06/katedrala.jpg> (pristupljeno: 22. 1. 2017.)

Povijesni kontekst djela „Mekana konstrukcija s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata“

Salvador Dalí smatra se jednim od najvećih umjetnika dvadesetoga stoljeća, ali i svih vremena. On nije bio samo slikar, već i kipar, fotograf i književnik. Oduvijek se isticao od drugih, jednako kao i njegova djela. Mekana konstrukcija s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata prikazuje događaj koji je potresao teritorij Španjolske. Građanski rat u Španjolskoj vodio se između republikanaca i onih koji su podržavali režim Francisca Franca. Ovo je djelo osobna interpretacija Salvadora Dalíja te njegovo viđenje strašnih događaja i smrti koje su snašle Španjolsku u vrijeme rata. Na slici su vidljive dvije velike prikaze koje gušeći jedna drugu uništavaju sve pred sobom kako bi došle do pobjede i moći.

Ključne riječi: Salvador Dalí, umjetnost, Građanski rat, *Mekana konstrukcija s kuhanim grahom - predosjećaj Građanskog rata*, Francisco Franco, republikanci, politika

1. Uvod

Salvador Dalí svoja je djela stvarao unutar stila i razdoblja nazvanoga nadrealizam. Njegova umjetnost i djela poznata su i danas te izazivaju divljenje, ali i čuđenje među promatračima. Djelo *Mekana konstrukcija s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata* nastalo je godine 1936. Razdoblje 30-ih godina 20. stoljeća u Španjolskoj obilježeno je političkim previranjima i borbi između republikanaca i režima Francisca Franca. U ovom radu prikazan je život Salvadora Dalíja kako bi se shvatila njegova osobnost, ali i kako bi se bolje interpretiralo značenje samoga djela. Kroz interpretaciju djela prikazani su ukratko bitni događaji uzroka i trajanja Građanskoga rata u Španjolskoj.

2. Salvador Dalí

Salvador Felipe Jacinto Dalí rođen je 11. svibnja 1904. godine u španjolskom gradiću Figueresu.¹ Sam Dalí će taj događaj kasnije slaviti na nevjerovatan način: *Neka sva zvona zvone! Neka radom izmučeni seljaci na trenutak isprave svoje ukočene kralježnice i anonimna leđa, pognuta do zemlje poput maslinova stabla, izobličnog udarima tramontane, i neka svoj obraz izbrazdan dubokim borama punim zemlje odmora na dlanu žuljevite ruke, držeći se ponosno i duboko zamišljeni u tom prolaznom trenutku odmora. Pogledajte! Upravo se rodio Salvador Dalí!*²

Njegovi su roditelji prije njegova rođenja izgubili prvoga sina, a nakon Salvadorova rođenja rečeno mu je da su vrlo slični, kao što je on sam to zapisao: *Sličili smo si kao dvije kapi vode, no imali smo različite odraze.*³ Treba uzeti u obzir ljudsko ponašanje te činjenicu da je Dalí bio jako voljen od strane svojih roditelja, što je vjerojatno uzrok samoljublja i egoizma: *od 1929. postalo mi je sasvim jasno da sam genijalan i moram priznati da svijest o tome koja je iz dana u dan bivala sve jača...*⁴ Kao šestogodišnjak želio je postati kuharica, inzistirajući na ženskom rodu te imenice, u sedmoj pak Napoleon.⁵ Tako nešto ipak nije čudno za djecu u tim godinama, a zanimljiv je njegov komentar u autobiografiji koji je napisao za te svoje želje: *Od tada, moja ambicija je stalno rasla, kao i moje ludilo veličine.*⁶ Uvijek je bio drugačiji, tražio je nešto drugačije, iskakao iz obične skupine. Štoviše, iskakao je iz skupine drugačijih. Nakon što je upisao Umjetničku akademiju u Madridu, ondje se razočarao u svoje učitelje slikarstva. Problem je nastao u poduci, učitelji su se trudili više ulaziti u sfere modernoga slikarstva, dok je Dalí smatrao, kako Néret piše, da je on *najnovije trendove* ostavio za sobom te žudi za klasičnim slikarstvom kojem ga učitelji nisu podučavali.⁷

Unatoč želji za samoćom i razmišljanjem da ga drugi ne razumiju, on se odlučio pridružiti madridskoj grupi avangardista kojoj postaje vođa, a njoj su pripadali Pepín Bello, García Lorca, Luis Buñuel, Pedro Garfias, Eugenio Montes i Raphael Barradas. Za García Lorcua sam je Dalí zapisao: *Jedino je García Lorca ostavio na mene snažan utisak.*⁸ Treba napomenuti kako postoje teorije o tome koliko je to njihovo prijateljstvo bilo strasno i je li bilo samo prijateljstvo. Naravno, obojica su jedan u drugom pronašli obostranu, snažnu strast prema umjetničkom otkriću. No, ono što nam je poznato jest kako se prijateljstvo kod pjesnika Lorce postupno pretvorilo u ljubavnu strast, što je slikara Dalíja uznemirilo. Gilles Néret zabilježio je što je Dalí u svojoj zbirci pjesama izjavio u vezi te teme: *Kad me García Lorca*

¹ Frank WEYERS, *Salvador Dalí: Life and Work*, Königswinter 2005, 8.

² Salvador DALÍ, *Autobiografija*, Beograd 1965, 5.-6.

³ Isto, 6.

⁴ Isto, 6.-7.

⁵ Gilles NÉRET, *Salvador Dalí: 1904. - 1989.*, Zagreb 2006, 7.

⁶ Pogledaj bilješku 2.

⁷ G. NÉRET, *nav.dj.*, 13.

⁸ S. DALI, *nav. dj.*, 41.

*htio obljubiti, užasnut sam ga odbio.*⁹ Time zapravo vidimo da ta ljubavna strast nije bila obostrana. U tom razdoblju upoznao je i Pabla Picassa koji je tada već bio istaknuti umjetnik. To je poznanstvo mladom Dalíju mnogo značilo. Negdje u to doba Dalíjev prijatelj Luis Buñuel podijelio je s njime ideju o snimanju film pod nazivom „Andaluzijski pas“, kako je zapisao Néret.¹⁰ Film je svojim nadrealizmom izazvao mnoge kontroverze, ali je i danas cijenjeno djelo toga stilskoga razdoblja.

U razdoblju nakon 1929. godine pa sve do početka Španjolskoga rata, Dalí je bio dijelom grupe nadrealista, čiji je vođa bio André Breton. Weyers piše kako je Salvador Dalí tada razvio svoju metodu *kritične paranoje*, odnosno proces kojim je ostao vjeran cijeli život, ali i koji se smatra jednim od bitnih značajki nadrealizma.¹¹ Njegova najveća djela datiraju upravo iz toga razdoblja, a tada je također počeo i dobro živjeti od svoga zanimanja, u financijskom smislu. Te su godine doba kada upoznaje ljubav svoga života – Galu, koju ćemo kasnije naći kao bitan element njegovih slika. Ona je bila žena Paula Eluarda i Dalí ju je upoznao upravo u trenutku kada su Eluard i Gala prisustvovali na istoj zabavi kao Dalí. Néret ističe činjenicu koju je Dalí često spominjao, a to je kako je Gala bila ostvarenje svega onoga što je dotada stvarao i tražio. Pokazalo se u analizi kako su Galine anatomske osobine odgovarale osobinama većine ženskih likova koje je Dalí dotad prikazivao na svojim slikama i crtežima.¹² Život i ljubav sa ženom koja je već bila oženjena izazvala je i burne reakcije njegova oca, koji se borio s Dalíjevim ekscentričnim ponašanjem od djetinjstva. Néret piše kako ga se otac odrekao zbog toga što živi sa raspuštenicom.¹³ U tom je razdoblju Dalí svojim djelima izazivao senzaciju u Americi i održavao izložbe u Londonu. Néret ističe kako su nadrealisti postali tijekom ovoga perioda opravdano uznemireni Dalíjevim bombastičnim izumima i objektima jer se on sam počeo smatrati jedinim pravim nadrealistom, a sam nadrealizam počeo je izjednačavati sa sobom.¹⁴ To potvrđuje i izjava: *Nadrealizam se već sada izjednačava s Dalíjem... Za sve se govori da je dalíjevsko...*¹⁵

Dana 17. srpnja 1936. započeo je Španjolski građanski rat i borba između Francisca Franca i fašista protiv republikanske vlade. Weyers je zapisao da je stajalište Salvadora Dalíja bilo različito, to jest da je u početku bio za Republiku, a onda kada je shvatio kako će Franco pobijediti, stao na njegovu stranu.¹⁶ Postoji mogućnost da se tako opredijelio kako bi nastavio stvarati unutar novoga režima. No, Vincente Navarro u svom je članku zapisao kako je Dalí otpočetka bio *zagriženi fašist* čemu su razlog bile navodne Dalíjeve riječi: *očistite Španjolsku*

⁹ G. NÉRET, *nav. dj.*, 22.

¹⁰ *Isto*, 15.

¹¹ F. WEYERS, *nav. dj.*, 23.

¹² Pogledaj bilješku 9.

¹³ G. NÉRET, *nav. dj.*, 31.

¹⁴ *Isto*, 45.

¹⁵ *Isto*.

¹⁶ F. WEYERS, *nav. dj.*, 40.

destruktivnih sila, misleći pritom na republikansku vladu.¹⁷ No, što je bio točan razlog teško ćemo otkriti jer su ovakvi podatci obrisani iz službenih biografija, posebice nakon što je fašizam kao ideologija osuđen. Ono što znamo jest kako je priklanjanje Francovu režimu bio dodatni povod za svađu s nadrealistima koji su uglavnom bili socijalisti i komunisti. Odlaskom iz nadrealističke škole Dalí je izjavio: *Ja sam nadrealizam*.¹⁸

U kasnijim godinama života Dalí i Gala vraćaju se u Kataloniju. Dalí je dalje mirno stvarao svoja djela, putovao po Europi, Americi i održavao izložbe. Umro je 23. siječnja 1989.¹⁹ Danas se u njegovu rodnom gradiću Figueresu nalazi muzej njemu u čast. Najpoznatija djela Salvadora Dalíja su: *Postojanost pamćenja*, *Iskušenje svetog Antuna*, *Metamorfoza Narcisa*, *Lice rata*, *Mekana konstrukcija s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata*, *Telefon sa slušalicom od jastoga*, *Sofa u oblika usta Mae West*.

3. Povijesni kontekst nastanka djela

Djelo *Mekana konstrukcija s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata* nastalo je godine 1936.²⁰ Néret je zabilježio komentar Dalíja o djelu: *Proročanstvo Građanskog rata često me progoni. Kao slikar koji osjeća utrobom, svoju sam sliku – Predosjećaj Građanskog rata – dovršio šest mjeseci prije nego što je izbio rat u Španjolskoj. Ona nam, obogaćena kuhanim grahom, prikazuje golemo ljudsko tijelo razlomljeno u monstruozne izrasline u obliku ruku i nogu, koje se međusobno natežu, u transu daveći same sebe*.²¹ Monstruozne izrasline predstavljaju dvije političke struje, odnosno opcije čija su neslaganja i različite ideologije dovele do izbijanja rata. Frances Lannon u svojoj je knjizi o Građanskom ratu u Španjolskoj napisala kako je korijen problema rata u strukturnoj neravnoteži španjolskoga društva i gospodarstva te u neuspjehu izgradnje državnoga sustava uzastopnih režima.²² Španjolska je bila monarhija na čelu s dinastijom Bourbona. Monarhija je bila centralizirana i u dobrim odnosima s Crkvom. Lannonova dalje piše kako je situacija početkom dvadesetoga stoljeća bila loša, industrijski radnici imali su male plaće, radili u lošim uvjetima, prostori velikih gradova poput Madrida i Barcelone postajali su brzo urbanizirani, ali bez odgovarajuće infrastrukture, dok je stopa mortaliteta među siromaštvom bila i dalje visoka.²³

¹⁷ <http://www.countercurrents.org/dali-navarro121203.htm>, NAVARRO, Vincente, *Salvador Dali*, 2003., pristupljeno: 25.7.2016.

¹⁸ <http://www.abcgallery.com/D/dali/dalibio.html>, Olga's Gallery, pristupljeno: 25.7.2016.

¹⁹ F. WEYERS, *nav. dj.*, 91.

²⁰ Pogledaj bilješku 16.

²¹ G. NÉRET, *nav. dj.*, 45.

²² Frances LANNON, *The Spanish Civil War: 1936 – 1939*, Oxford 2002, 13.

²³ *Isto*, 13.

Sve je to zahtijevalo promjenu, nešto novo što bi omogućilo svima određena prava i mogućnosti. Ta je promjena došla u obliku pripadnika i zagovornika Republike, kako piše Thomas, 1931. godine.²⁴ Republikanska je vlada prvenstveno morala, u značenju svoga imena, kako piše Lannonova, raskinuti čvrste veze s Crkvom kako bi uspostavila sekularno i društveno uređenje na principu demokracije.²⁵ No, treba napomenuti kako velik broj činovnika i onih koji su bili zadovoljni monarhijom nisu bili spremni prihvatiti te nagle promjene. Hugh Thomas ističe kako već prilikom preuzimanja vlasti od strane republikanaca monarhistička desnica planira pobune protiv „liberalne“ ljevice,²⁶ što međutim nije bilo lako napraviti, uzevši u obzir kako su određene norme i vrijednosti španjolskoga društva trajale stoljećima.

Lannonova smatra kako je podjela započela ustanovljenjem parlamenta u kojem su bile dvije strane: strana republikanaca i socijalista te strana anarhista i onih koji su željeli vratiti monarhiju.²⁷ Anarhisti nisu mirno promatrali događaje i rad nove vlade sve do početka rata te su, prema Lannonovoj, napravili više pokušaja državnih udara kroz 1932. i 1933. godinu.²⁸ Tridesetih godina dvadesetoga stoljeća Europu je zahvatila ekonomska kriza kao posljedica krize u Sjedinjenim Američkim Državama. Španjolska je jednako tako bila na udaru, što znači da se republikanska vlada nije mogla koncentrirati samo na reforme modernizacije i stvaranja novoga državnoga sustava, nego se morala baviti i novom krizom. Posljedica krize, kako piše Lannon, bilo je nasilje na ulicama koje je pokazalo kako vlada nema kontrolu na društvom.²⁹

Nadalje je zapisala kako se uvertira u rat dogodila udarom generala dana 17. srpnja 1936. godine.³⁰ Thomas je posvetio cijelo poglavlje knjige pobunama u Maroku i Andaluziji koje su označile početak rata.³¹ Dalí svojim djelom nije samo predosjećao rat, nego je pokušao prikazati tijek i posljedice rata na području Španjolske. Rat je trajao od 1936. godine do 1. travnja 1939. kada je Francisco Franco kao vođa nacionalista proglasio kraj rata i preuzeo vlast nad Španjolskom.³² U ratu su kao potpora sudjelovale Njemačka i Italija na strani Franca, dok je Sovjetski Savez stao na stranu republikanske vojske.³³ Države su svoje „saveznike“ opskrbljivale vojnicima, vojnom opremom, odnosno oružjem i hranom.³⁴

Weyers je u biografiji Salvadora Dalíja interpretirao umjetničko djelo na način kako Dalí prenosi užase Građanskoga rata u metafore kojima pokazuje želju za

²⁴ Hugh, THOMAS, *Španjolski građanski rat*, Rijeka 1980, 52.

²⁵ F. LANNON., *nav.dj.*, 17.

²⁶ H. THOMAS, *nav. dj.*, 69-

²⁷ F. LANNON., *nav.dj.*, 20.

²⁸ *Isto*, 20.

²⁹ *Isto*, 25.

³⁰ *Isto*,

³¹ H. THOMAS, *nav. dj.*, 182

³² F. LANNON., *nav.dj.*, 84.

³³ *Isto*, 45.

³⁴ *Isto*.

ubijanjem i sakaćenjem.³⁵ On smatra kako se na slici nalaze dva nepotpuna ljudska tijela koja se trgaju i plaću jedno na drugo kao da su poludjela te time dave same sebe.³⁶ Nakon pobuna i zauzimanja teritorija, Thomas u svom djelu donosi kartu koja prikazuje kako je Španjolska bila podijeljena na dva djela, na zapadu su vladali nacionalisti, dok su na istoku ostali republikanci.³⁷ Hugh Thomas također ističe kako je na području nacionalista opsadno stanje zamijenilo pravosudni sustav te kako su započeli sa smaknućima civila i činovnika vjernih Narodnoj fronti, odnosno republikancima.³⁸ Teško je procijeniti koliki je točan broj žrtava kako strijeljanja nisu zabilježena, no Thomas daje približan broj. On nudi procjenu zapisanih, odnosno „argumentiranih“ ubojstava u gradovima Granadi, Navarri, Valladolidu, Zaragozi, a taj broj iznosi oko 35.000 poginulih na području kojim vlada Francova vojska. Jednako tako, i s druge strane Španjolske započinje ratno stanje. Thomas piše kako ondje dolazi do ekonomskoga pada, odumiranja novca i plaćanja u listićima.³⁹ Na području republikanske Španjolske u sjeni vladaju komunisti. Nisam naišla na informacije o smaknućima na tome području, ali dolazi do prisilne kolektivizacije zemlje, privatna dobra postaju javna dobra i bijede.

Weyers je dao interpretaciju kuhanoga graha, za koji smatra kako predstavlja zadnje jelo jer je grah u antici predstavljao žrtvenu ponudu bogovima i zlim duhovima, ali i simbole gladi i rata.⁴⁰ Salvador Dalí na svoj je osebujan način prikazao strahotu rata, ali i činjenicu kako oba politička izbora ne donose ništa dobro, nego izjedaju sami sebe, a ostatak naroda i teritorija su kolateralne žrtve njihovih aspiracija i ambicija. Na sličan način prikazao je što donosi i Drugi svjetski rat, djelom *Lice rata* iz 1941. godine. O građanskome je ratu pisao i George Orwell u svome djelu *Kataloniji u čast* gdje opisuje svoju borbu i ranjavanje. Također je i Pablo Picasso naslikao poznatu sliku *Guernica* koja prikazuje strašne događaje za vrijeme rata.

4. Značaj djela danas

Djelo je danas uvelike značajno kao i sam njegov autor. Događaji Građanskoga rata isključili su Španjolsku iz sudjelovanja u Drugom svjetskom ratu, no stvorili su novu ideologiju i način vladanja na tome području. Salvador Dalí često je napominjao kako je djelo nastalo prije rata te je Néret istaknuo njegove riječi: *Naslov "Predosjećaj Građanskog rata" koji sam dao slici šest mjeseci prije izbijanja*

³⁵ F. WEYERS, *nav. dj.* 41.

³⁶ F. LANNON., *nav.dj.*, 41.

³⁷ F. WEYERS, *nav. dj.*, 210

³⁸ *Isto*, 212.

³⁹ *Isto*, 236.

⁴⁰ F. LANNON., *nav.dj.*, 41.

rata, još jednom dokazuje istinitost Daljjevih proročkih sposobnosti.⁴¹ Koliko su to bile proročke sposobnosti, a koliko zdrav razum jer se stanje i „miris“ rata širio godinama unaprijed, to je pitanje. No, definitivno možemo tvrditi kako je Dalí ostavio u baštinu jedno od mnogih svojih djela koja tjeraju na razmišljanje, i to o političkom kontekstu. Néret piše kako je djelo nastalo kao odgovor na specifičnu političku situaciju, ali kako je slika zapravo zamišljena kao bezvremenska osuda.⁴²

Bezvremenska zato što nam je povijest pokazala kako se svaki rat vodio između dvije strane od kojih svaka ima svoje ideje, načine kako da dođe do onoga što želi, no nažalost ista nam je povijest pokazala kako je cilj ideja obje strane uglavnom isti. Zato slika osuđuje dva tijela kao predstavnike dviju politika koje borbom među sobom uništavaju sve što im se nađe na putu. I tu se ponovno isprepliće bezvremensko, jer se takve politike uvijek, pa tako i danas osuđuju, no one nekako nađu put kako ovladati i ponovno rušiti sve pred sobom ne bi li ostvarile svoj cilj. Svime napisanim možemo zaključiti kako slika možda nije poznata i eksponirana, ali onaj tko zna gdje tražiti, shvaća kako to djelo označava sva razdoblja povijesti, sadašnjosti, a kako izgleda i budućnosti.

ZAKLJUČAK

Daljjevu *Mekanu konstrukciju s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata* teško je interpretirati bez prijašnjega znanja o samom autoru, ali i njegovu stvaralaštvu. Pokušala sam u ovom radu dati kratki pregled života autora i njegovih pothvata. Jednako tako, djelo je stvoreno u razdoblju nadrealizma koje je samo po sebi poseban stil koji nije lako razumljiv svakom promatraču. U radu sam objasnila uvjete nastanka slike kroz povijesni kontekst onoga što prikazuje, a to su razlozi i previranja dviju politika čije su borbe i neslaganja dovele do Građanskoga rata u Španjolskoj. Ukratko je objašnjen proces događaja koji su prethodili ratu, ali je dana i interpretacija djela povjesničara umjetnosti koji su pisali o Salvadoru Dalíju i njegovoj umjetnosti. Ono što nam slika pruža su simbolika i poruka koje se mogu primijeniti i danas.

Pišući ovaj rad, ušla sam u razgovor sa studentima povijesti umjetnosti koji tvrde kako je Salvador Dalí ostavio za sobom umjetničku baštinu. No, ja bih nadodala kako je on u svojim djelima oslikavao baštinu čovječanstva. Odnosno, njegova umjetnost prikazana jednostavnim elementima poput jaja, mrava, slonova, satova daje nam mogućnosti razmišljanja o pojmovima o kojima ljudi razmišljaju kroz povijest do danas. Ti pojmovi su pitanja života, smrti i vremena.

⁴¹ G. NÉRET, *nav. dj.*, 45

⁴² *Isto*, 45.

LITERATURA

1. DALÍ, Salvador, *Autobiografija*, "Vuk Karadžić", Beograd 1965.
2. DALÍ, Salvador, *Dnevnik genija*, Šareni dućan, Koprivnica 2010.
3. LANNON, Frances, *The Spanish Civil War: 1936 – 1939*, Oxford 2002.
4. NÉRET, Gilles, *Salvador Dalí: 1904. – 1989*, Zagreb 2006.
5. ORWELL, George, *Homage to Catalonia*, Exciting books 2013.
6. THOMAS, Hugh, *Španjolski građanski rat*, Rijeka 1980.
7. WEYERS, Frank, *Salvador Dalí: Life and Work*, Königswinter 2005.

MREŽNE STRANICE

<http://www.countercurrents.org/dali-navarro121203.htm>, NAVARRO, Vincente, *Salvador Dali*, 2003., pristupljeno: 25.7.2016.

<http://www.abcgallery.com/D/dali/dalibio.html>, Olga's Gallery, pristupljeno: 25.7.2016.

<http://www.stocitas.org/spanjolski-g-rat2.htm>, CONLON, Eddie, *Španjolski građanski rat; anarhizam u akciji*, pristupljeno: 25.9.2016.

SLIKOVNI PRILOG

Slika 1: *Mekana konstrukcija s kuhanim grahom – predosjećaj Građanskog rata*

MARIJA STUNKOVIĆ

**Soft Construction with Boiled Beans (Premonition of Civil War),
Historical context**

Summary

*Salvador Dali remains today one of the greatest artists ever. All of his creations are made in artistic period named surrealism. As seen, he equated himself to that surrealism. Dalí was very eccentric and peculiar person. The meaning of his work is difficult to understand despite the knowledge of his personality. This paper emphasizes his political thinking and doubt whose regime he admitted. The painting *Soft Construction with Boiled Beans (Premonition of Civil War)* offers his personal interpretation of the Civil War in Spain. This piece of art shows two large incomplete human bodies representing the Republicans and supporters of Francisco Franco that suffocate each other. We can interpret display of the bodies as the attempt to gain a power over the nation and state also. But, in fact, in doing so, those political parties are destroying everything around them, including the people and their own territory. War ended with the victory of Francisco Franco, who was later dictator for life. Dalí's works of art still cause the amazement, but nevertheless, he remains the great artist.*

Key words: Salvador Dalí, surrealism, art, Civil War, politics, *Soft Construction with Boiled Beans (Premonition of Civil War)*

PRIKAZI – REVIEWS

Gert Melville, *The World Of Medieval Monasticism: Its History and Forms of Life*, Cistercian Publications, Collegville Minnesota, 2016., 444 str.

The World of Medieval Monasticism prijevod je njemačkoga originala *Die Welt der Mittelalterlichen Klöster. Geschichte und Lebensformen* (2012.) na engleski jezik. Komparativnim pristupom knjiga predočava povijest srednjovjekovnoga europskoga redovništva: njegove ideale, organizacijsko ustrojstvo, funkcionalizam i pravno normiranje. Time razotkriva i utjecaj redovništva na europsko društvo, kulturu, institucije i obrazovni sustav. Na samom pak početku ukazuje i na to koliko je utjecaj istočno redovništvo imalo na formiranje europskoga. Metodološki principi koje autor koristi razvijeni su na *Research Centre for the Comparative History of Religious Orders* (FOVOG), institutu djelatnom u okviru Tehničkoga sveučilišta u Dresdenu, kojega je sam autor Gert Melville osnovao (2005.).

Knjiga se sastoji od 17 poglavlja, uglavnom podijeljenih i na potpoglavlja. Uz to sadrži predgovor / *Foreword* (xi, xii), uvod / *Preface* (xiii, xiv), popis kratica / *Abbreviations* (xv) te opasku prevoditelja / *Translator's Note* (xvii). Osim toga, na kraju knjige nalaze se bibliografija / *Bibliography* (384-431), indeks osoba i mjesta / *Index of People and Places* (433-39), indeks samostana, kongregacija i redova / *Index of Monasteries, Congregations, and Orders* (440-44), popis slika / *Image Credits* (432), a radi lakšega snalaženja i karta samostana i opatija u Europi (382-83) te kronologija kako opće povijesti tako i osnivanja redovničkih zajednica i redova / *Chronology* (373-80).

Autor predgovora (xi, xii) Gilles Constable ukratko govori o knjizi i njezinu autoru, a u uvodu (xiii, xiv) Gert Melville napominje kako se knjiga bavi onima koji su bili spremni odreći se zemaljskih užitaka te živjeti u strogoći redovničke zajednice.

Prvo poglavlje, *The Beginnings* (1-23), dočarava srednjovjekovni doživljaj samostana i redovnika u srednjovjekovnom društvu te njihov status, koji je bio cijenjen i stabilan, s obzirom na to da je reprezentirao duhovni svijet. Poglavlje se nadalje bavi pitanjem početaka razvoja redovništva, koje pronalazimo u pustinjama Egipta u 3. stoljeću te analizira koliko je uz aksetizam i karizmatski element pridonio njegovu uspjehu. Opisuje kako je tekao proces povezivanja redovništva s crkvenom strukturom i Merovinzima, stvaranje prvih regula, širenje samostana po Europi te ulogu redovnika-misionara u stvaranju veza pokrštenoga s ne-kršćanskim dijelovima Europe.

U idućem poglavlju *The Benedictine Rule and Its Longevity* (24-49), autor na početku analizira koliko se o svetom Benediktu može saznati iz najranije biografije o njemu, čiji je autor Grgur Veliki i koja je uvelike doprinijela širenju Benediktove regule. Naime, na temelju Grgurovih *Dijaloga* ne može se doznati o stvarnim faktografskim činjenicama o Benediktovu životu budući da većina opisa odgovara uobičajenim kršćanskim toposima. Cilj je bio Benedikta prikazati uzor-

nim opatom. Melville se nadalje bavi postulatima na kojima se regula temeljila – razboritost, pravednost, asketizam, život unutar zatvorene zajednice, obediencija. Opisuje dnevni raspored redovnika propisan regulom te važnost nove percepcije rada stvorene zahvaljujući njoj. Naposljetku, objašnjava zašto su ju Karolinzi podržavali te početkom 9. stoljeća pokušali provesti reformu samostana i kaptola u Carstvu po uzoru na nju.

Treće poglavlje *The Flowering of the Benedictines* (50-88), govori o razdoblju nakon provale Normana, Saracena i Mađara te ponovnom učvršćivanju carskoga patronata nad samostanima od razdoblja Otona I. Naglasak je najviše na pojavi novoga benediktinskoga načina života u opatiji Cluny (910.) izuzetoga svakoga utjecaja svjetovne vlasti, ali i biskupske jurisdikcije. Raširivši se uskoro po cijeloj Europi, *Cluniacensis ecclesia* činila je kongregaciju samostana na čelu s Clunijem, koji ih je preko sustava vizitacija nadzirao i kontrolirao te unaprjeđivao redovnički život. Iako autonomne, te su opatije bile podržavane i darivane od strane plemstva i laika jer je ono snažno vjerovalo u njihovu duhovnu dimenziju – u klinijevskim opatijama molilo se za one popisane u *knjigama mrtvih*. Naposljetku, autor navodi i mreže samostana na području Njemačkoga Carstva pod snažnijim utjecajem samoga cara (opatija Siegburg) i plemstva (opatije Gorze i Hirsau).

Nakon vrhunca širenja klinijevske reforme i iscrpljivanja njezina utjecaja, početkom 11. stoljeća ponovno se javlja pustinjaštvo tražeći nove modele iskazivanja pobožnosti, o čemu govori poglavlje *Return to the Desert* (89-124). Zajednice u Camaldoliju i Grandmonteu te kartuzijanci i obazinci odbacili su benediktinsku regulu i svoje normativne običaje oblikovali prema učenjima karizmatiskih utemeljitelja koji su pokušavali pomiriti izolaciju i zajedništvo, siromaštvo i prihode stečene radom. Najvažnije od svega njihovi osnivači nerijetko su predstavljali alternativu vjerovanju kako spasenje može omogućiti samo Crkva. S druge pak strane, propovjednik Norbert osnivajući premonstrante prepoznao je važnost povratku augustinskoj reguli kao naslijeđu kršćanskih otaca.

U sljedećem poglavlju – *The Regular Canons: The Clergy's New Self-Understanding*, (125-35) autor analizira utjecaj klinijevske reforme na crkvene strukture. Autor je naime ustvrdio kako je u stoljećima do Grgura VII. Crkva svoj institucionalni identitet gradila pod utjecajem sekularne vlasti te se sredinom 11. stoljeća javlja pokušaj njezina vraćanja apostolskom idealu i neovisnosti (*libertas ecclesiae*) zbog čega kanonici u katedralnim kaptolima počinju živjeti po redovničkom uzoru, odnosno augustinskoj reguli.

Od svih novoosnovanih cenobitskih zajednica u 11. stoljeću najveći utjecaj na razvoj institucionaliziranoga redovništva ostvarit će pojava cistercitskoga modela 1098., o čemu govori poglavlje *The Cistercians: Collegiality Instead of Hierarchy* (136-157). Po prvi puta karizma više nije predstavljala odlučujući faktor zajedništva, već to postaje striktno pridržavanje benediktinske regule. Autor u poglavlju govori o značenju cistercitske *Carta caritatis* i generalnoga kapitula, koji postaju

temeljem povezivanja cistercitskih samostana na principu posvemašnje ravnopravnosti. Umjesto kongregacije samostana, cisterciti su stvorili *red* te se proširili po čitavom tadašnjem svijetu europskoga kršćanstva.

Sedmo poglavlje *The Success of the Cistercian Model* (158-179) donosi prikaz transformacije već postojećih redovničkih kongregacija, prije svega premonstranata, kartuzijanaca i klinijevaca, sukladno cistercitskom modelu. No, iako oni uvode generalni kapitul, vertikalni ustroj vlasti nije kod njih nestao u potpunosti. Također, poglavlje govori i o utjecaju cistercitskoga modela na nastanak viteških redova te o njegovu utjecaju na institucionaliziranje karitativnih vjerskih zajednica koje postaju prvim srednjovjekovnim bolnicama početkom 13. stoljeća.

Bez obzira na utjecaj cistercitskoga modela nije došlo do unificiranja vjerskoga života, već dapače do njegove pluralizacije, o čemu govori poglavlje *Diversity and Competition* (180-85). Kako bi papinstvo uspostavilo kontrolu nad tim procesom, na IV. je Lateranskom koncilu 1215. donesena odluka kako novi redovi kao normativnu osnovicu smiju uzeti samo neku od već postojećih regula.

O daljnjoj pluralizaciji redovničkoga života u kontekstu društvene transformacije autor govori u poglavlju *New Concepts of Belief* (186-205). Analizira kako je potreba za vjerskom samorefleksijom dovela do novih oblika pobožnosti među laicima, koji su od kraja 12. stoljeća počeli prakticirati samostanski način života, ali bez zavjetovanja i poštivanja hijerarhijske strukture. Radi se o beguinima, zapravo beguinkama, i humilijatima. Početkom 13. stoljeća laička potreba za drugačijom pobožnošću iznjedrila je prosjačke redove. Njihova je vjerska praksa odražavala upravo tu promjenu – umjesto zatvorenosti u samostanima, redovnici prosjačkih redova propovijedali su među ljudima, a kao novost pojavljuju se među franjevcima i trećoreci, koncept pobožnih laika preuzet od humilijata.

Kao što mu samo ime kaže poglavlje *The Franciscans: A Mendicant Order with the Whole World as Its Monastery* (206-231), bavi se pitanjem nastanka reda franjevac. Njegov osnivač, sveti Franjo, težio je ostvarenju života u apsolutnom siromaštvu, samoodricanju i slijeđenju Evanđelja te je svojim zanosom osvojio mnoge sljedbenike zbog čega dobiva od pape usmeno priznanje 1209. godine za svoj način prakticiranja redovničkoga života. Njegov način života prihvatila je i sveta Klara koja kasnije postaje prvom ženom čiju je regulu papa prihvatio, a njezin red prvim institucionaliziranim ženskim redom.

Dok je kohezija franjevačkoga reda počivala na mitskom / karizmatiskom uzoru svetoga Franje, sveti je Dominik svoju djelatnost preusmjerio na stvaranje snažne institucionalne strukture reda zbog čega je kohezija dominikanskoga reda bila čvršćom, a oblik organizacije dugotrajniji. Ustroj dominikanaca, također po uzoru na cistercite, analizira 11. poglavlje naslovljeno *The Dominicans: Holy Preaching and Pastoral Care: Dominic and Building of a New Order* (232-48). Dominikanci su, međutim, stvorili još efikasniju i superiorniju organizaciju naspram cistercitske. Njihov *Capitulum generalissimum* sastojao se od nekoliko tijela, od kojih su sva mogla inicirati statutarne odredbe, sukladno potrebama, odnosno novim

okolnostima. Novost je predstavljalo i to što je legitimitet statutarnih odredbi bio opravdan sam po sebi – nije tražio *božansko* opravdanje.

Iduće poglavlje, *Transformations of Eremitical life* (248-62), dotiče se reformi dvaju pustinjačkih redova – karmelićana i augustinskih heremita po uzoru na prosjačke redove te formiranju njihova identiteta. Dok je potreba za reformom kod karmelićana bila uzrokovana prilagođavanjem urbanoj sredini, kod augustinskih se heremita ona provodila nastojanjima Papinske kurije.

Premda su prosjački redovi imali najviše utjecaja od svih redovničkih zajednica u kasnom srednjem vijeku, laička pobožnost i pustinjaštvo nastavili su biti izvorom razvoja novih oblika vjerničkoga života, o čemu govori poglavlje *A New Chapter in the Story of the Vita Religiosa* (263-85). Početkom 14. st. papa Ivan XXII. priznaje pavline, a u 13. st. kao pustinjač djelovao je Petar iz Morronea, budući Celestin V. Mnogo sljedbenika okupio je i pokret *Devotio moderna* u Nizozemskoj, nasljednik beguinskoga pokreta. Osim toga pokreta koji je okupljao i žene, u drugoj polovici 14. st. cistercitkinja Brigita iz Švedske založila se za osnivanje Reda svetoga Spasitelja (*Ordo Sanctissimi Salvatoris*), koji je ponajviše okupljao redovnice.

Četrnaesto poglavlje, *Mendicant Orders in Conflict: Struggles over Poverty and Observance* (286-297) bavi se razlozima i okolnostima rascjepa unutar franjevačkoga reda. Naime, ne uspijevajući pomiriti rastuće bogatstvo reda i ideal apsolutnoga siromaštva, unutar franjevaca formirala se struja koja je ustrajala na strogom poštivanju ideala svetoga Franje. Unatoč papinskom protivljenju, u 15. st. stoljeću institucionalno izdvajaju dvije franjevačke zajednice – radikalniji opservanti i tradicionalni konventualci.

U poglavlju *Reformers and Reforms at the End of the Middle Ages* (298-312), autor govori o dvama pokušajima papinske reforme u razdoblju pada moralnosti i discipline redovništva u kasnom srednjem vijeku. Naime, vremenom nestaje onaj prvotni zanos koji je postojao u razdobljima osnivanja novih zajednica zbog čega ga je papinstvo pokušalo obnoviti reformama. Prvi je pokušaj – onaj Benedikta XII. bio uglavnom neuspješan, a drugi je, započet na saboru u Konstanci, polučio određeni uspjeh jer se temeljio na reformiranju odozdo, preko benediktinskih zajednica kao posrednika. Također, u tome je razdoblju veliki problem predstavljalo pretvaranje posjeda bogatih opatija u prebende crkvenih službenika, a ponekad i laika, zbog čega ti samostani gube ekonomsku neovisnost.

Predzadnje poglavlje *A Look Back* (313-315) naglašava značenje diverzificiranosti redovničkoga života, koja je bila posljedicom njegova izuzetnoga umijeća prilagodbe novim idejama i trendovima.

Fundamental Structures of the Vita Religiosa in the Middle Ages zaključno daje pregled struktura koje je, zbog vjerovanja u samostane kao mjesta koja čovječanstvu donose spasenje, stvorio redovnički život, odnosno, *vita religiosa*. Prema autoru, *vita religiosa* je definiranjem odnosa između pojedinca i zajednice, pravnim legitimiranjem koje se razlikovalo od *ius commune*, stvaranjem komplek-

snijih organizacijskih oblika poput kongregacija i reda, razvojem gospodarskih mehanizama i utjecajem na obrazovni sustav tadašnje Europe, postavio temelje modernosti.

Zaključno, knjiga na zaokružen, pregledan, sintetski i minuciozan način, iz komparativne perspektive, govori o oblicima života koji su činili okosnicu srednjega vijeka. Opisuje njegov razvoj, njegove uspone i padove, moć koju je imao unutar društva i utjecaj na njega, kao i obrnuto – utjecaj društva na redovništvo, odnos s kraljevskim dinastijama i plemstvom te crkvenom strukturom, vjerske prakse, regulaciju, a ne zanemaruje niti žensku perspektivu. Najvažnije od svega, knjiga potvrđuje autorovu glavnu i zadivljujuću ideju kako se u pozadini europskoga političkoga sustava krije racionalno konceptualiziranje kršćanskih ideala.

Petra Vručina

Rijeka Sava u povijesti: zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavanskom Brodu 18.-19. listopada 2013., ur. Branko Ostajmer. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015., 603 str.

Tijekom listopada 2013. godine održao se još jedan u nizu međunarodnih znanstvenih skupova u organizaciji Hrvatskoga instituta za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje. Nakon pozamašnih skupova o ulozi i radu zaslužnih povijesnih osoba iz hrvatske povijesti i o hrvatskim povjesničarima, tema je ovoga skupa bila rijeka Sava. Dvije godine kasnije, 2015. godine, izdan je zbornik na temelju izlaganja sa skupa na kojem se okupilo 25 izlagača iz Hrvatske, Srbije, Bosne i Hercegovine i Slovenije.

Uzimajući u obzir najnovije trendove zadnjih nekoliko desetljeća u politici, medijima i povijesnoj znanosti diljem Europe i Svijeta u kojima se u središte djelovanja stavlja međuodnos između okoliša i čovjeka možemo zaključiti da Institut organizacijom ovakvoga skupa i izdavanjem zbornika prati najnovija europska i svjetska kretanja u društvu i humanističkim znanostima. Nikako se ne smije izostaviti da već postoji nekoliko znanstvenih časopisa poput *Podravine* i *Ekonomске i ekohistorije* koji se bave izdavanjem članaka usko vezanih uz okoliš pa samim time i rijeka na prostoru hrvatskih povijesnih zemalja, ali i šire. Prema tomu skup i zbornik o rijeci Savi, pa skup koji je 2015. godine nadopunjuju se, ali su ujedno i iskorak u istraživanjima potonje tematike. Kada se pogledaju imena znanstvenika čiji su radovi izdani i iz kojih sve različitih obrazovno-znanstvenih institucija dolaze, organizator i izdavač Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, može biti ponosan. Organizator, odnosno izdavač, objavljivanjem je radova koji su bili vezani i iznosili tematike od antike pa sve do početka 21. stoljeća naglasio povijesni kontinuitet života uz rijeku Savu na prostorima hrvatskih povijesnih zemalja, ali i šire. Prema tomu, prednost je Zbornika što se pojedini radovi mogu gledati kao zasebna cjelina, ali i što se sam Zbornik može čitati kao jedna cjelina. Također, Zbornik prilazi tematici na višeperspektivan i interdisciplinarnan način.

Svih 25 radova ima izraženu crtu ekohistorijske tematike, no ovisno o afinitetima pojedinih autora, radovi različitom tematikom i metodama prilaze problematici. Na tematskoj osnovi radovi se mogu podijeliti u nekoliko skupina – na radove koje se bave gospodarstvom, odnosno ekonomskom povijesti; koji se bave naseljima, to jest urbanom povijesti; koji se bave pojedincima i zajednicama, odnosno društvom; koji se bave vojnim i političkim značajkama te na ostale radove.

U prvu skupinu čiji radovi imaju izražene značajke ekonomske povijesti ulazi nekoliko radova. Primjerice, autor Marko Jerković u radu *Rijeka Sava i Zagrebački kaptol u razvijenoj srednjem vijeku* (Rijeka Sava 2015: 127-163) dočarava usku vezu u brojnim sferama društvenoga i gospodarskoga života između sisačkoga i zagrebačkoga vlastelinstva Zagrebačkoga kaptola. Budući da su tijekom razvijeno-

ga srednjega vijeka rijeke bile prometne žile kucavice ne treba čuditi da autor na temelju kartografskoga materijala, objavljenih povijesnih izvora i dostupne literature, ustvrđuje da je rijeka Savu bila uzrok gospodarskih i kulturnih veza između posjeda Kaptola. Kao i prethodni autor, i Miha Kosi u radu *Sava kot prometna povezava Kranjske in hrvaških dežel v poznem srednjem in zgodnjem novem veku* (13.-18. stoletje) (*Rijeka Sava* 2015: 181-205) prvenstveno naglašava gospodarsku važnost rijeke Save kao prometnice između spomenutih područja u naslovu rada. Navodeći i prikazujući rezultate istraživanja u tablicama te kartografske i slikovne prikaze Save, gradova i okolice na zanimljiv način naglašava kompleksnost suživota oko rijeke Save. Na kraju još svakako u sklopu prve skupine radova treba navesti rad *Sava – poticaj i prepreka trgovini u 18 stoljeću* (*Rijeka Sava* 2015: 281-313) autora Ivane Horbec i Milana Vrbanusa. Uz korištenje grafova, pokušali su analizirati i odgovoriti na ekonomska pitanja vezana uz isplativost, intenzitet i ulogu pojedinaca i institucija oko rijeke Save.

U skupinu radova koji se bave međudnosom između grada i rijeke Save svakako ulazi rad Marije Karbić i Brune Škreblina *Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava* (*Rijeka Sava* 2015: 163-181). Autori modernom metodologijom, povezivanjem prometnoga i gospodarskoga međudnosa između rijeke Save i Zagreba, donose novi pristup već proučavanoj tematici. Sljedeći rad pod naslovom *Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji* (*Rijeka Sava* 2015: 313-327) Roberta Skenderovića analizira sanitarni kordon uz Savu s naglaskom na Brod na Savi. Proučavajući iz makro i mikroperspektive, rad povezuje teoriju s povijesnim izvorima analizirajući epidemije te kako je spomenuti grad na Savi postao važan granični prijelaz. Što se tiče trećega rada u drugoj skupini naslovljenoga *Rijeka Sava i Kupa u gospodarskom razvoju Siska* (*Rijeka Sava* 2015: 401-415) autora Vlatka Čakširana, koji, kako mu samo ime kaže, proučava važnost rijeka na gospodarski život Siska, znanstvenu perspektivu prožima s nostalgijom. Na kraju treba ubrojiti u ovu skupinu rad *Savsko priobalje u Beogradu (1918.-1941.) – pogled na arhitektonsko-urbanistički razvoj* (*Rijeka Sava* 2015: 505-525) Aleksandra Kadijevića. U sklopu rada iznose se zanimljivi kartografski izvori i fotografski materijal koji dodatno upoznaju čitatelja o živom međudnosu između jednoga grada i rijeke.

Sljedeću skupinu radova čine dva rada koja govore o međudnosu pojedinaca, zajednica i rijeke Save. Autor Hrvoje Kekez u radu *Preskočiti rijeku: geostrateško značenje skela na rijeci Savi za knezove Baboniće krajem 13. i početkom 14. stoljeća* (*Rijeka Sava* 2015: 105-127) na temelju dostupne literature i objavljenih povijesnih izvora prikazuje politički, gospodarski i kulturni utjecaj obitelji Babonić. Pri tomu naglašava važnost skela preko Save koje su bile u vlasništvu ove plemićke obitelji, čime zaokružuje svoju studiju u cjelinu. U drugom djelu skupine Elma Korić u radu *Kapetani rijeke Save u 16. stoljeću* (*Rijeka Sava* 2015: 237-251) analizira pojedince koji su vršili funkciju kapetana na prostorima oko rijeke Save te i Drave i Dunava. S takvim pristupom prikazuje rijeku Savu, kao i ostale rijeke kao svojevrsnu prirodnu poveznicu krajeva i ljudi na prostoru pod osmanskom vlašću.

U četvrtu skupinu ulazi najviše radova koji su vojne i političke tematike. Prkazujući ih kronološkim redom važno je spomenuti rad *Sava – granica kasnoavarske države: da ili ne?* (Rijeka Sava 2015: 43-55) Anite Rapan Papeša. Autorica je koristila stručnu literaturu i oskudne povijesne i arheološke izvore s kojima je ukazala na to da je rijeka Sava bila i u vrijeme Avara fluidna granica koja se na različite načine doživljavala ovisno o gledištu pojedinaca i zajednica. Također, autorica u radu naglašava kako je svjesna manjkavosti proučavanja takve tematike i da je trenutačno u mogućnosti samo „zagrebati ispod površine“ te iznijeti određene smjernice za istraživanja ove političke teme. O političko-vojnoj fluidnosti granice koja je išla rijekom Savom bavili su se i Miloš Ivanović i Boris Stojkovski u radu *Reka Sava kao granica između Srbije i Ugarske u srednjem vijeku* (Rijeka Sava 2015: 77- 105). Zbog afiniteta autora, ali i trenutačne dostupnosti povijesnih izvora istraživanje se prvenstveno temeljilo na podacima iz ugarskih povelja i literature, što bi trebalo nadopuniti. Kao i prethodna dva rada i u članku Stanka Andrića *Rijeka Sava kao protuturski bedem (do pada Bosne)* (Rijeka Sava 2015: 205-237) govori se o rijeci Savi i njezinu arealu kao fluidnom području iz vojnoga i političkoga aspekta. Autor se bavi uvijek aktualnim problemom – imaginarnošću određene granice ili krajine na pojedinom području. Prilog Aleksandra Lukića *Srpskoavstrougarske borbe na donjoj Savi 1914. godine* (Rijeka Sava 2015: 451-479) ulazi u opus članaka i općenito djela koja doživljavaju hiperprodukciju u zadnjih nekoliko godina zbog stogodišnje obljetnice I. svjetskoga rata. Rad se temelji na literaturi, povijesnim izvorima Vojnoga arhiva Republike Srbije i novinama. Kao i u drugim temama novije povijesti čitajući i ovaj rad vidljivo je različito gledanje na početak I. svjetskoga rata određenih krugova hrvatske i srpske historiografije. Nadalje, članak Nikice Barića *Nezavisna Država Hrvatska i rijeka Sava* (Rijeka Sava 2015: 525-557) na osnovi arhivskoga gradiva te objavljenih dokumenata, na sveobuhvatan način dočarava međuodnos između vlasti NDH, mornarice NDH i rijeka Save i Dunava. Takvim je pristupom temi rad ušao i u kategoriju članaka u kojima se naglašava povezanost rijeke Save s drugim velikim rijekama hrvatskih povijesnih zemalja i okolnih krajeva. Na kraju treba ubrojiti u skupinu radova o vojnoj i političkoj povijesti rad Mladena Baraća *Mostovi i rat: most između dva Broda 1991.-1992.* (Rijeka Sava 2015: 557-569) i Ivice Miškulina „*Strogo kontrolirani most*“ ili o *plavim kacigama i nadzoru graničnog prijelaza preko Save kod Stare Gradiške* (Rijeka Sava 2015: 569-593). Oba autora na pristupačan način, koristeći se povijesnim izvorima, pristupaju temama koje su trenutačno aktualne u akademskoj, ali i široj javnosti.

U zadnju skupinu radova ulaze svi ostali prilozi koji ne spadaju pod gore navedene kategorije. Kao što će se vidjeti u nastavku, neki od radova imaju izrazite ekohistorijske značajke. Autorice Marija Buzov i Vesna Lalošević u radu *Rijeka koja spaja: slika Save u duhovnoj kulturi kasnoantičkih rimskih središta* (Rijeka Sava 2015: 17-43) napominju kako je rijeka Sava od najstarijih vremena bila prirodno-okolišni čimbenik koji je utjecao na razmišljanje i djelovanje ljudi. Koristeći

materijalne izvore iz religijske kulture antičkoga vremena pokazuju čitateljima da se različitim metodama može pristupiti proučavanju određenoga fenomena. Također i da se svaki izvor može koristiti u brojnim i nadasve nespojivim kategorijama povijesne znanosti. U članku o nešto mlađem razdoblju Hrvoja Gračanina, *Rijeka Sava u srednjovjekovnim narativnim vrelima* (Rijeka Sava 2015: 55-77), vidi se težnja da se na temelju pisanih, narativnih izvora iz različitih kulturnih krugova prouči važnost rijeke Save. Njegov je rad zbog toga višeperspektivan i dobar školski primjer kako bi trebalo pristupati određenoj ekohistorijskoj temi. Što se tiče ranonovovjekovnih tema u njih se ubrajaju radovi Damira Matanovića *Sava u svakodnevnom životu krajišnika Slavonske vojne krajine* (Rijeka Sava 2015: 251-261) i Hrvoja Petrića *O Savi u Slavoniji i Srijemu krajem 18. stoljeća* (Rijeka Sava 2015: 261-281). Damir Matanović na pojednostavljen način prikazuje kompleksnost međuodnosa krajišnika i rijeke Save. Članak Hrvoja Petrića također se temelji na povijesnim izvorima pri čemu detaljno razrađuje cjelovitost međuodnosa između ljudi i rijeke Save. Prednost su članka i izneseni kartografski izvori i prijedlozi za buduća istraživanja. Svakako se u tom kontekstu treba spomenuti autorova preporuka da se jednoj suvremenijoj disciplini kao povijesti okoliša može pristupiti i na temelju proučavanja i korištenja zaključaka o tradicionalnim povijesnim aspektima vlast / moć, gospodarstvo / privreda i kultura. O navedenom je međuodnosu ljudi i rijeke Save napisala rad i Zlata Živaković-Kerže *Čovjek i okoliš na granici: Sava, odvodnja i život posavskog stanovništva u 18. i 19. stoljeću* (Rijeka Sava 2015: 383-401). U njemu se autorica ponajviše fokusira na fenomen poplava i regulacija rijeka pri čemu ističe kako je rijeka živi organizam. Uzimajući u obzir nedavne probleme s poplavama rijeke Save može se spomenuti da bi rad mogao biti itekako koristan određenim službama i zajednicama Republike Hrvatske. U istom pravcu idu i radovi Milana Gulića *Rijeka Sava u jugoslavenskim planovima o proširenju mreže unutrašnjih plovnih puteva* (Rijeka Sava 2015: 479-505) i Branka Ostajmera *Sava kao prijetnja: tegobe stanovništva slavonske i srijemske Posavine u svjetlu rasprava u hrvatskom Saboru (1868.- 1918.)* (Rijeka Sava 2015: 415-451) pri čemu bi mogli biti zanimljivi i ostacima ostataka seljačko-poljoprivrednoga stanovništva. U oba se rada na znanstven, ali pojednostavljen način uzima u obzir i širi regionalni kontekst kao državno-pravni okvir i problem. Na kraju je još važno spomenuti članke Karoline Lukač *Savske vodenice na području broskog Posavlja* (Rijeka Sava 2015: 327-347) i Anice Bilić *Rijeka Sava i Scriptores Interamniae* (Rijeka Sava 2015: 347-383). Prvo spomenuta naglašava kontinuitet vodenica i njihovu povezanost s europskom kulturom i civilizacijom. Iz toga razloga taj rad možemo promatrati i kroz prizmu osvješćivanja akademske i šire javnosti o određenim fenomenima i baštini čije važnosti nismo dovoljno svjesni. Što se tiče zadnjega navedenoga rada, autorica uspoređujući književna djela dolazi do zaključka da je koncept Save važan medij kulture stanovništva Posavine.

Mihael Sučić

Oleg V. Khlevniuk, *Stalin: New Biography of a Dictator*, New Heaven & London: Yale University Press, 2015., 392 str.

Oleg Khlevniuk, ruski povjesničar trenutno zaposlen u Državnom arhivu Ruske Federacije u ruskoj je javnosti, ali i šire, najpoznatiji kao jedan od vodećih stručnjaka za povijest SSSR-a od njegova osnutka do 1950-ih godina. Svoju je slavu stekao uređivanjem i objavljivanjem arhivske građe dostupne nakon raspada SSSR-a, ali i pisanjem knjiga o povijesti Gulaga te o Staljinovim suradnicima. U ovom prikazu predstaviti ću engleski prijevod Khlevniukove biografije Staljina, izvorno objavljene na ruskom jeziku iste godine kada i na engleskom.

Knjiga *Stalin: New Biography of a Dictator* prati život čovjeka koji se od neuspjela svećenika pretvorio u uspješnoga komunističkoga revolucionara, da bi zatim političkim makinacijama i terorom preuzeo ključnu ulogu u SSSR-u. Kako sam podnaslov *New Biography* sugerira ovo nije prva biografija o Staljinu. Tako vrijedi spomenuti da su na hrvatskom jeziku dostupne brojne biografije ili monografije o Staljinu i staljinizmu kako ruskih (Roj Medvedev, Edvard Radzinsky) tako i stranih autora (Simon Sebag Montefiore, Boris Souvarine, Isaac Deutscher, Richard Overy i dr.). Što zapravo novoga donosi ova knjiga? Većina podataka iznesenih u knjizi poznata je zapadnoj publici već dugi niz godina. No ipak, velika je prednost knjige kombiniranje novije historiografije engleskoga i ruskoga govornoga područja nastale nakon kraja Hladnoga rata s novim uvidima nastalima nakon otvaranja sovjetskih arhiva. Glavna njezina odlika je što će čitatelja upoznati sa Staljinom izbliza, neopterećenoga hladnoratovskom historiografijom. Staljin je predstavlján kao nemilosrdan i moćan čovjek, ali koji ipak nije u stanju učiniti da SSSR „skače“ po njegovoj volji, nego je u mnogim situacijama prisiljen čekati na rasplet događaja ili se jednostavno osloniti na svoje suradnike.

Knjiga je podijeljena u devet poglavlja u kojima autor kronološki prati Staljinov život od djetinjstva i mladosti u Gruziji do smrti u Dači blizu Moskve. Tih devet poglavlja su: *Before the revolution* (11-33), *In Lenin's Shadow* (42-92), *His revolution* (100-142), *Terror and impeding war* (150-189), *Stalin at war* (198-250), i *The Generalissimo* (261-310). Prije svakoga poglavlja autor radi uvod epizoda koje se događaju nekoliko dana uoči njegove smrti 5. travnja 1953., a tiču se bolovanja, dokolice, njegovih suradnika i obitelji. Ovako konstruiranim narativom čitatelj dobiva dojam kako se zajedno sa Staljinom prisjeća njegova života, ali i uvid u privatne aspekte života, dok su sama poglavlja više usredotočena na njegov politički život.

U prvom poglavlju autor nas vraća u Staljinovo djetinjstvo i mladost, odnosno kronološki prikazuje Staljinov život od rođenja do revolucionarnih mjeseci 1917. godine. Tako čitatelj dobiva uvid u uvjete njegova rođenja, odrastanja, obrazovanja i prvih doticaja s radikalnom komunističkom i subverzivnom literaturom, te ranim usponom u boljševičkoj frakciji. Kako sam autor napominje, puno događaja iz rana

Staljinova života preuveličano je u kasnijoj sovjetskoj historiografiji, tako da treba biti oprezan u odvajanju hagiografije od stvarnosti. Poglavlje završava sa Staljinovim izgnanstvom u Sibir, daleko od poluga moći.

Drugo poglavlje prikazuje Staljinov put od jednoga od brojnih suradnika Lenjina do glavnoga čovjeka SSSR-a. Poglavlje započinje opisom krize nekoliko mjeseci prije početka Oktobarske revolucije. Ovdje opisani Staljin je poznat boljševik, koji zajedno sa svojim drugovima iz stranke pokušava naći pravi odgovor za nered u kojem se našla Rusija. Nakon uspješnoga boljševičkoga preuzimanja vlasti tijekom Oktobarske revolucije Staljin dobiva visoke upravne položaje u novom režimu. No, njegov položaj nije siguran. Osim samoga Lenjina kao neupitnoga vođe, iznad i oko njega nalaze se i drugi (Trocki, Kamenjev, Zinovjev...) koji zahvaljujući svojim intelektualnim i revolucionarnim zaslugama polažu veća prava da se predstavljaju kao glasovi revolucije. Od početaka revolucije Staljin se postavlja kao prvi i pravi sljedbenik Lenjina i odatle gradi svoju bazu. Pratimo Staljinovo političko manevriranje, sklapanje i rasklapanje saveza kojima Staljin sve više, pogotovo nakon Lenjinove smrti, koncentrira vlast u svojim rukama. Jedan za drugim njegovi protivnici u borbi za vlast bivaju uklonjeni s političkih funkcija, sve do 1928. godine kada Staljin završava kao najjači u političkoj konstelaciji novoga režima. No, njegova vlast tada još nije apsolutna, bit će potrebno proteći još vremena do vrhunca njegove moći.

Treće poglavlje stavlja nas u situaciju kada Staljin drži kormilo SSSR-a u svojim rukama. Sam Staljin vrlo je svjestan kako njegova vlast nije čvrsta. Prvo je potrebno riješiti gospodarsku krizu u kojoj se zemlja našla 1928. godine. Također je potrebno ojačati sovjetsku industriju kako bi zemlja bila spremna obraniti se od vanjskih napada. Zato Staljin započinje s nizom programa kolektivizacije i industrijalizacije. Naum je bio pretvoriti većinski seljačku zemlju u prvu industrijsku silu. Stoga diljem Rusije na nagovor Staljina započinju brutalne kampanje kojima se seljaci tjeraju u kolektive, dok im se u isto vrijeme oduzima hrana kako bi se nahranili industrijski radnici i kupila zapadna tehnologija. Zahvaljujući užurbanoj i nasilnoj politici u SSSR-u izbijaju nemiri. Shvaćajući da njegova pozicija i nije tako sigurna, Staljin se okreće učvršćenju svoje vlasti, o čemu govori sljedeće poglavlje.

Velika čistka ili veliki teror bila je jedna od najbrutalnijih državnih kampanja uperenih protiv izmišljenih i stvarnih neprijatelja. Staljin, u strahu od potencijalne pobune izazvane nasiljem i lošim stanjem Rusije nakon industrijalizacije, odlučuje preventivno ukloniti sve one koji bi mu u budućnost mogli predstavljati problem. Stoga lansira veliku čistku u kojoj na desetke tisuća ljudi biva ubijeno, a stotine tisuća zatvoreno u brojne logore diljem SSSR-a, a sve kako bi se neometano nastavio razvoj prema staljinističkoj viziji budućnosti. Premda autor zaključuje da glad i nestanci političkih protivnika nisu odgovornost samo Staljina, nego cijeloga sustava nastaloga nakon Oktobarske revolucije, on ipak zaključuje da se teror nije mogao održati na životu, a niti započeti, bez Staljinove glavne riječi. Tijekom tero-

ra Staljin izlazi kao potpuno dominantna ličnost, sa zaplašenim neprijateljima ali i prijateljima. Poglavlje se također bavi Staljinovom vanjskom politikom. Dolaskom Hitlera na vlast i usponom ratobornoga Japana, sigurnost SSSR-a je ugrožena. Staljin mora oprezno manevrirati u vanjskoj politici, sklapati dogovore s neprijateljima i prijateljima, ali u isto vrijeme i poticati širenje komunističke ideje širom svijeta. Poglavlje se zaključuje netom uoči njemačke invazije na SSSR.

Peto poglavlje bavi se Staljinom tijekom rata. Iako je započeo rat miješajući se u vojna pitanja o kojima nije puno znao, što na njegova leđa stavlja krivnju za poraz na početku rata, Staljin se pokazao spremnim učiti. Tijekom rata delegirao je vojna pitanja profesionalcima, a sam se ograničio na ono što je najbolje znao: voditi zemlju u krizi. Tijekom rata popustio je Ruskoj pravoslavnoj crkvi, a čak je i dopustio izražavanje ruskog patriotizma. Staljin se pokazao nemilosrdnim ratnim generalom. Bio je spreman prognati cijele grupe naroda, ali i žrtvovati na tisuće vojnike kako bi postigao cilj. U vanjskoj politici pomno je gledao kako uvećati sovjetsku, a time i svoju moć. Na nizu sastanaka sa zapadnim saveznicama, pokazujući na svoju armiju koja je brzo gurala naciste prema Njemačkoj, dobio je pravo da u Istočnoj Europi uredi poslijeratnu situaciju po svojoj volji.

Posljednje poglavlje stavlja nas u posljednje godine Staljinova života, kada je on na vrhuncu svoje moći i s velikim ugledom pobjednika Drugoga svjetskoga rata, diktirajući situaciju na velikom dijelu zemaljske kugle. No, pojavljuju se pukotine u sistemu. Prvo odnosi sa Zapadom polako zahlađuju, a u isto vrijeme Tito u Jugoslaviji i Mao u Kini počinju voditi politiku koja ih polako dovodi u sukob sa Staljinovom vizijom svijeta. U isto vrijeme diktator već narušena zdravlja sa sumnjom gleda svoje suradnike, na koje je tijekom rata morao prebaciti više ovlasti. Također, poslijeratna gospodarska kriza nagrizava Sovjetski savez. Kao odgovor na ovo, Staljin priprema novi val čistki. Pokazuje se kao tvrdoglav čovjek nagrižen bolestima i nespreman na prilagodbu novoj situaciji. Tako je netom prije smrti pripremao novu čistku kojom je htio ukloniti izmišljene neprijatelje i učvrstiti svoju moć.

Umjesto zaključka knjiga završava opisom Staljinova pogreba, gdje autor komentirajući pojedine događaje na pogrebu daje objašnjenje zašto je sovjetsko društvo prihvatilo Staljinovu strahovladu, i na koji način se njegova vlast održala toliko godina.

U svakom slučaju, ovo je vrijedno djelo. Čitatelj će dobiti uvid u život jednog od najbrutalnijih diktatora. Kombiniranje novih historiografskih strujanja daje kompleksnu sliku života jednoga diktatora oslobođenu hladnoratovskih paradigmi. Knjiga je pitka za čitati, i svakako bih ju preporučio svima koje zanima povijest Sovjetskoga Saveza.

Krešimir Džoić

Tomislav Popić, *Krojenje pravde: Zadarsko sudstvo u srednjem vijeku (1358. – 1458.)*, Plejada, Zagreb, 2014., 253 str.

Svoje dugogodišnje istraživanje doc. dr. sc. Tomislav Popić objelodanio je kroz knjigu *Krojenje pravde: Zadarsko sudstvo u srednjem vijeku (1358. – 1458.)* u izdanju Plejade. Nastala je na temeljima autorove doktorske disertacije iz 2011. godine. i predstavlja prvu knjigu u hrvatskoj historiografiji koja se sveobuhvatno bavi komunalnim srednjovjekovnim sudovima. Istraživanje se temelji na obimnoj arhivskoj građi koju autor interpretira pomoću suvremene povijesne teorije, a takav je postupak pravo „osvježeno“ za historiografiju. Knjiga se sastoji od *Predgovora, Uvoda, Teorijskog okvira, Sudskih zapisnika, Sudstva, Sudskog postupka, Zaključka, Priloga, Bibliografije, Kazala* i kratkoga osvrta *O autoru*.

Knjiga započinje *Predgovorom* (7) u kojemu autor ukratko iznosi okolnosti nastanka ove studije, a nakon čega slijede zahvale osobama i ustanovama koje su pomagale te savjetovale autora prilikom znanstveno-istraživačkoga rada. *Uvodom* (9-15) se čitatelju daje jedan opći povijesni kontekst Zadra u razdoblju od Zadarskoga mira 1358. godine, kojim su dalmatinske komune došle pod vlast ugarskoga i hrvatskoga kralja Ludovika I. Anžuvinca, pa do 1458. godine kada mletačka vlast (ponovno od 1409. godine) ukida posljednje gradske sudove koji nisu bili pod kneževim utjecajem čime je zapravo i ugašeno komunalno uređenje.

U *Teorijskom okviru* (15-33) autor iznosi teorijski model pomoću kojeg tumači razmatranu problematiku. Notari su pojednostavljivali i formalizirali isprave zbog čega one mogu biti sasvim udaljene od povijesne stvarnosti. Takav način sastavljanja isprava imao je širu društvenu funkciju koja je odgovarala vladajućim strukturama. Stvaranjem uređene administracije, koja ipak zapisuje samo najnužnije podatke, nastoji se stvoriti slika o sudstvu kao sposobnom i legitimnom ogranku gradskih vlasti u kojega se može imati povjerenja. Takve predodžbe onda ulaze u društveno znanje, međutim, priznavajući legitimitet presude građanin se ne mora automatski s njom i slagati. Svoje nezadovoljstvo prenosi usmenim putem sebi bliškim osobama, a to onda, nažalost, ostaje izvan povjesničarskoga dohvata.

Sljedeće poglavlje, *Sudski zapisnici* (33-61), donosi nam uvid u vrste sudskih zapisnikâ srednjovjekovnoga Zadra. Za početak, autor objašnjava zanimanje notara te osobe koje su odrađivale tu funkciju u razmatranom razdoblju. Nakon toga saznaje se na koji je način djelovala sudska administracija u svojstvu Velikog sudbenog dvora (*Curia maior*). Autor smatra kako prave preobrazbe u načinu vođenja zadarskih sudskih spisâ donosi nova politička konsolidacija nakon Zadarskog mira iz 1358. godine. Priznavajući vlast kralja Zadar je uživao gradsku autonomiju, što se najbolje ogledava u pravnom sustavu.

Autor nakon toga prelazi na poglavlje pod nazivom *Sudstvo* (61-111). Zadarsko sudstvo moguće je bolje pratiti od sredine 14. stoljeća jer za ranije razdoblje nije sačuvana dostatna izvorna građa. Organizacija vlasti i sudstva ovisila je o poli-

tičkim prilikama, odnosno Mletačkoj Republici i ugarsko-hrvatskim kraljevima. Tako zadarsko sudstvo od 1409. godine ulazi u nejasno definirano razdoblje jer se knezu, kao izravnom predstavniku Mletačke Republike, povećavaju sudske ovlasti dok i dalje postoje gradski sudovi neovisni o knezu. Građanima Zadra nije bilo jasno kome se treba zapravo obratiti jer je sustav od prije 1409. godine bio u procesu ukidanja, ali je opet trebalo vremena da novi sustav postane društvena stvarnost zajednice.

Sljedeće poglavlje nosi naziv *Sudski postupak* (111-169). Naime, supostojanje različitih pravnih sustava u srednjemu vijeku ogledava se i na primjeru Zadra. U upotrebi su tada lokalno pravo (*ius proprium*), običajno pravo (*consuetudo*) te opće europsko pravo (*ius commune*). Međutim, osnovna zbirka zadarskoga prava bio je statut čija prva poznata kodifikacija potječe iz 1305. godine. Osim toga, ključnu ulogu od 1358. do 1409. godine imali su razni kapitulari kojima su se pobliže udešavale obveze gradskih sudova i njegovih službenika. No, zakonske norme ne daju dublji uvid u svakodnevnicu već se to postiže kroz sudske zapisnike. Tijekom sudskoga postupka suci teret suđenja stavljaju na onoga koji nešto tvrdi, a time se stvara dojam neizvjesnosti koji tjera ljude da se upuste u parnični postupak što pravnom sustavu daje legitimitet.

Autor djelo završava *Zaključkom* (169-175) koji sažima glavne misli cijeloga njegovoga znanstvenog istraživanja. Porast trgovačke i uopće gospodarske djelatnosti utjecao je na sve veću važnost pisane riječi, odnosno, na stvaranje literarnoga mentaliteta u društvu. U skladu s time, jasan je i ogromni opseg djelatnosti zadarskih sudova. Naravno, tim društvenim promjenama prilagođavala se i politička elita koja je sada pisanu riječ koristila za legitimaciju uspostavljenoga društvenoga poretka. Zadarsko je sudstvo, i komunalno uređenje općenito, u suvremenim razmjerima, bilo izrazito složeno i razgranato što najbolje govori o njegovoj razvijenosti.

Sve u svemu, knjiga se preporučuje svima koji žele saznati nešto više o svakodnevnom životu dalmatinskih komuna u 14. i 15. stoljeću, a da su istovremeno voljni prepustiti se dubljoj sociološkoj analizi odnosâ između vlasti i pojedinca. Štoviše, ovo djelo daje jedan drugačiji doživljaj razdoblja koje (post)moderna publika kategorički naziva „mračnim srednjim vijekom“.

Ante Bećir

Ivica Miškulin, *Imas puska, imaš pistol: o mirovnim operacijama Ujedinjenih naroda u zapadnoj Slavoniji*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2014., 512 str.

Kako su tek unazad nekoliko godina istraživanja Domovinskoga rata prekoračila vremenski prag prošlosti u prag povijesti, na određene načine još uvijek predstavljaju historiografski problem. Povjesničari nalaze probleme s velikim očekivanjima sredine kojom su okruženi te kritikom struke kojoj pripadaju. Međutim, sve je više mikrotema koje se obrađuju kao rezultati do sada objavljenih i sve dostupnijih izvora.

Tako je koncem 2014. godine objavljena knjiga doc. dr. sc. Ivice Miškulina pod nazivom *Imas puska, imaš pistol*. Knjiga je po mnogočemu prva; tako se ističe kao prva sustavna studija djelovanja međunarodnih snaga u Domovinskom ratu na primjeru jedne mikroregije, dakle zapadne Slavonije te je prvo samostalno autorovo djelo proizašlo iz njegova doktorskoga rada.

Ivica Miškulin (1979.), hrvatski povjesničar koji se bavi proučavanjem međuratnoga razdoblja (1918.-1941.) na hrvatskom prostoru i stvaranjem samostalne Republike Hrvatske, rođen je u Slavonskom Brodu gdje je završio jezičnu gimnaziju. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je povijest i sociologiju (1997.) te je na istima doktorirao (2009.) iz polja povijesti na temu *Međunarodna zajednica i zapadna Slavonija 1991.-1995.* Bio je zaposlen u slavonskobrodskoj podružnici Hrvatskoga instituta za povijest, a danas je u statusu docenta na Hrvatskom katoličkom sveučilištu.

Upravo je autora vlastita doktorska disertacija potaknula na sustavniju obradu građe te objavu ovoga jedinstvenoga historiografskoga djela. Posebnu vrijednost ove knjige ističe autorovo istraživanje brojnih arhivskih izvora krajinskih Srba i hrvatskih institucija te analize rasprava i članaka o temi iz novina i raznih lokalnih tiskovina.

Knjiga je podijeljena u šest poglavlja koja kronološki obrađuju važne događaje rata u zapadnoj Slavoniji u vremenu intervencije UN-a od druge polovice 1992. do ožujka 1995.

U prvom poglavlju (15-58) Miškulin opisuje dolazak i način djelovanja mirovno-tvornih snaga (*plavih kaciga*) na području Hrvatske analizirajući i kritizirajući Vanceov plan te problem UNPROFOR-a i UNCRO-a.

Sljedeće poglavlje (59-90) sustavno obrađuje Sektor Zapad, jedno od tri područja pod kontrolom *plavih kaciga* kroz prizmu hrvatskih i srpskih gledišta na iste. U njemu su istaknute neke specifičnosti ratnoga područja koje ulijevaju nadu za uspjeh mirovne operacije.

U trećem se poglavlju (91-156) autor bazira na proučavanje pripadnika *plavih kaciga* i to analizirajući njihova porijekla, životopise, predrasude i posao koji

su obavljali. Ovo se poglavlje čini posebno zanimljivim jer donosi razne vesele i tužne situacije mirotvoraca pa i do sada nepoznate zanimljivosti odnosa mirovnih snaga s lokalnim stanovništvom.

Sljedeća dva poglavlja (157-354) govore o dvije temeljne zadaće UN-a na području zapadne Slavonije, a to su, prema autoru, *peacekeeping ili čuvanje mira* i *peacebuilding ili građenje mira* kroz postupak demilitarizacije koja je djelomično bila uspješna. Ujedno, to je i predmet autorova istraživanja. Ovdje se tematizira provedba koncepta čuvanja i građenja mira kao dva odvojena procesa. Posebno su opisane aktivnosti UN-ova povjerenika za civilne poslove Gerarda Fischera.

Zašto je u konačnici došlo do vojnoga rješenja i raspuštanja snaga UN-a progovara se u posljednjem, šestom poglavlju knjige (355-458). Poslije vojno-redarstvene operacije *Bljesak* sektor Zapad prestaje postojati, a autor primjećuje kako je to do tada bio presedan u svijetu pri čemu je nastala jedna mirotvorna akcija. Na samom kraju Miškulin piše o držanjima mirovnih snaga tijekom kraja njihove zadaće i mjerama za ublažavanje statusa poraženih.

Unutar svih poglavlja posebno valja istaknuti posebnosti opisa nekih međunarodnih volontera i aktivista koji su posredovali u mirnom rješavanju sukoba zaraćenih strana te opisa nezavisnih udruga, što predstavlja jedinstven slučaj u hrvatskoj historiografiji Domovinskoga rata te ga valja ocijeniti vrlo vrijednim.

Također, treba istaknuti grafičko rješenje naslovnice knjige te prijelom koji je izrazito dobro načinjen. Osim toga, u knjizi ima dvadeset i osam fotografija, uglavnom iz foto-arhive Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskoga rata, osobnih arhiva *plavih kaciga* i Slavonaca koje su do sada bile nepoznate historiografiji Domovinskoga rata. Osim fotografija, Miškulin je izradio osam vrijednih kartografskih priloga koji prikazuju udio stanovništva zapadne Slavonije, prostor, podjele, strateška mjesta, područja odgovornosti bojni UNPROFOR-a te arhitekturu mirovne operacije i *Zagrebačkoga sporazuma*.

Međutim, valja sagledati i neke individualne nedostatke ovoga djela. Za prosječnoga čitatelja, laika, knjiga bi mogla biti dosta teško i zamorno štivo jer je napisana vrlo opširno na više od petstotinjak stranica s dugim uvodom i kompleksnom razradom problema (ne)učinkovitosti UN-a. Unatoč tomu, ista se svakako može uvrstiti u prvoklasnu povijesnu studiju za daljnje istraživanje djelovanja međunarodne zajednice u širem kontekstu moderne i suvremene povijesti.

Vlatko Smiljanić

Bogusław Wołoszański: *To okrutno stoljeće*, Profil knjiga, Zagreb, 2013., 484 str.

Poljski novinar Bogusław Wołoszański objavio je knjigu *Tamten okrutny wiek* 1995. godine. Prvo hrvatsko izdanje izišlo je 2013. godine. Sam Wołoszański u predgovoru piše kako je djelo doživjelo više izdanja jer je svako nadopunjavao informacijama koje nisu u prethodnom. Knjiga prikazuje velike povijesne događaje na način kako se ne uči povijest 20. stoljeća u školama i na fakultetima. Autor je do potrebnih informacija došao u razgovorima s bivšim sovjetskim agentima te zahvaljujući podacima iz sovjetskih arhiva koji su danas zatvoreni i dobro čuvani.

Bogusław Wołoszański rođen je 1950. godine u gradu Piotrkow Tribunalski u Poljskoj. Magistrirao je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Varšavi, a potom nastavio dvogodišnje školovanje na Institutu novinarstva Sveučilišta u Varšavi. Godine 1973. zaposlio se na televiziji u Varšavi i tako započeo profesionalni rad. Deset godina kasnije, počinje se prikazivati njegov autorski program „Senzacije XX stoljeća“. Njegovo tumačenje povijesti bilo je neobično i drugačije u ono vrijeme te brzo zadobilo naklonost publike. Prvu knjigu objavio je 1990. godine, nakon čega je uslijedilo još 18 naslova od kojih se veći dio našao na listama bestselera.

Hrvatsko izdanje meko je ukoričeno i ima 484 stranice formata 23 cm. Knjiga se sastoji pretežito od teksta, ponekih tablica koje daju prikaz broja mobiliziranih i umrlih vojnika i civila za vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskoga rata. Također, često su u bilješkama u radu navedene sažete biografije svih osoba spominjanih u knjizi; opisi oružja, tenkova, brodova; objašnjenja pojmova. Na početku se nalazi predgovor autora (5-6), nakon čega slijede 32 poglavlja koncipirana kao 32 kronološki različite priče koje opisuju poznate i nepoznate događaje 20. stoljeća. Iz naslova nekih poglavlja možemo prepoznati priču, dok neka treba temeljito pročitati kako bi se znala pozadina samoga naslova. Na kraju knjige nalazi se sadržaj (483).

U predgovoru (5-6) Wołoszański piše kako je u knjizi nastojao predstaviti sliku događaja i ličnosti, prema njemu najvažnijega razdoblja u povijesti čovječanstva. Također smatra kako knjiga konstantno zahtijeva dopune i proširenja. Nadalje piše kako su prvo izdanje omogućile promjene u Europi, odnosno djelomično otvaranje sovjetskih arhiva. U novim izdanjima knjige svako poglavlje nadopunjuje novim informacijama. No, unatoč tomu, autor smatra kako je još mnogo toga o 20. stoljeću ostalo neispričano. Wołoszański ističe kako ima namjeru predstaviti još nadopunjenih izdanja u budućosti.

Prvo poglavlje, *Sarajevski atentat* (7-15), donosi priču o atentatu na prijestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda. Ovdje autor pruža informacije o sastavljanju plana atentata organizacija „Ujedinjenje ili smrt“ i „Mlada Bosna“. Ističe kako je Nikola Pašić, tada kao ministar vanjskih poslova, kasnije premijer, znao za mogućnost atentata, ali se autor pita kako i zašto nije ništa napravio. Nadalje piše koji su bili propusti organizacije skupa prilikom dolaska nadvojvode te kako

je zapravo Gavrilo Princip izvršio atentat. Poglavlje opisuje mnogo slučajnosti u događaju koji je bio uvertira u Prvi svjetski rat. Na samom kraju poglavlja nalazi se tablica „brojnosti armija i glavnih rezervi sukobljenih strana“.

Poglavlje *Najveća tajna Prvog svjetskog rata* (17-34) donosi priču o obavještajnim intrigama i dešifriranju poruka koje su promijenile tijekom Prvoga svjetskoga rata. Autor ovdje opisuje događaje radi kojih su u ruke Britanaca došli njemački kodovi za šifriranje poruka. Nadalje piše o ljudima koji su radili na tim kodovima te otkrivali njemačke šifrirane poruke. Zanimljivo je kako su u ovu priču upletene i Sjedinjene Američke Države, odnosno, njihova politika izolacionizma koja se naglo srušila nakon dešifriranja njemačke poruke upućene vladi Meksika.

Poglavlje *Galipolje* (35-43) nudi priču o inovativnom oružju u Prvom svjetskom ratu, ali i o bitci na Galipolju koja je kasnije bila teškom mrljom u Churchillovu ratnom životopisu. Njemačka vojska osvajala je polako teritorije Francuske, a u rat na strani Osovina priključila se i Turska. Churchill i Britanci odlučili su opremiti oklopnača i otići sve do dalekoga Galipolja kako bi skrenuli njemačku pozornost na drugi front te smanjili njihov utjecaj u Europi. Ova priča donosi plan, tijek i ishod te akcije.

Četvrto poglavlje *Atentat na Lenjina* (45-54) daje uvid u početke revolucionarnih ideja Vladimira Iljiča Lenjina. Poglavlje je kontroverzno jer donosi priču o tome gdje je bio Lenjin kada je osmišljavo plan o revoluciji, tko mu je pomogao u tom te kako je to ostvario. Stanje u Rusiji u ono doba nije bilo idealno i dolaskom boljševika na vlast situacija se nije mijenjala te su određene skupine htjele djelovati misleći da će svojim postupcima ostvariti bolje životne uvjete u državi. Ova priča opisuje atentate na Lenjina, njegov oporavak i dolazak na vlast.

Osamnaesta bitka svijeta (55-65) naziv je petoga poglavlja. Ta bitka nosi još naziv „odlučujuća“. Ovo poglavlje donosi kratku priču o tom kako je „mali“ čovjek spriječio „velike“ ljude u njihovu naumu, odnosno, kako je poljski maršal Josef Pilsudski porazio sovjetsku vojsku koju su predvodili Mihail Tuhačevski i Josif Staljin. Wołoszański donosi detalje bitke te na koji je način Poljska izvojevala pobjedu i tko su bili sudionici bitke s obje strane. Također priča donosi širi kontekst odnosa ondašnje politike Poljske i Rusije.

Šesto poglavlje naziva *Kako se kalio čelik* (67-79) daje uvid o priču rada ČEKE, to jest tajne sovjetske policije za vrijeme Lenjina. Autor donosi razna imena ljudi povezanih upravo s tom organizacijom. Nadalje, spominju se i obavještajne službe Velike Britanije, te taktike njihovih špijuna kako bi došli do sovjetskih informacija.

Opasni Herr Hitler (81-91) sedmo je poglavlje koje priča priču o osobi za koju mislimo da znamo dosta, no uvijek ostaje nešto neispričano. Autor daje uvid u život Adolfa Hitlera za vrijeme i poslije Prvoga svjetskoga rata. Piše o njegovim političkim usponima i neuspjesima, načinima kako je uspio organizirati ljude oko sebe i tko su bili ti ljudi. Također se spominju i njegovi pučevi i zatvorske kazne.

Osmo poglavlje *Moć mržnje* (93-105) nadovezuje se na prethodno. Wołoszański donosi priču o osobi koja je pomogla Hitleru u usponu. Također spominje i stva-

ranje vojnih odreda SA i SS te koga je i zašto Hitler odabrao kao saveznika u daljnjem ostvarenju svojih planova, kako i tko mu je pritom smetao.

Wołoszański u devetom poglavlju, *Slučaj druga Kirova* (107-121), preko priče o jednoj osobi, daje prikaz stanja u Rusiji tridesetih godina 20. stoljeća. Priča započinje atentatom na spomenutoga Kirova, a daljnji tekst objašnjava kako je do toga ubojstva došlo i zašto. Također priča nudi uvid u provođenje terora u ondašnjoj Rusiji.

Poglavlje broj deset koje nosi naziv *Trocki* (123-132) donosi priču o političkoj djelatnosti Lava Trockoga, ruskoga revolucionara. Priča započinje pokušajem atentata na samoga Trockoga, a u nastavku autor daje uvid u razloge toga atentata. U početku prepričava njegov život te ujedno i njegovo političko djelovanje, a na samom kraju protjerivanje iz Sovjetskoga Saveza i boravak u Meksiku. Također se u priči spominje kako je zapravo svoj život završio Lav Trockii.

Jedanaesto poglavlje naziva *No pasaran* (133-142) započinje političkim stanjem u Španjolskoj tridesetih godina 20. stoljeća. Autor piše o dvjema političkim frakcijama Republikanaca i pristaša Francisca Franca. Ukratko su opisani najbitniji događaji uzroka, tijeka i posljedica Građanskoga rata u Španjolskoj koji je trajao od 1936. do 1939. godine.

Sudbina maršala (143-156) poglavlje je u kojem se ponovno spominje ličnost Mihaila Tuhačevskoga, no ovoga puta ne kao vojnoga zapovjednika nego kao prijetnju Staljinovoj politici. Priča započinje njegovim uhićenjem, a autor dalje daje analizu razloga koji su prethodili tome uhićenju, ali piše i o političkim igrama ondašnjih obavještajnih službi i vlada.

Poglavlje naziva *Nijemci udaraju u zoru* (157-179) donosi priču o špijunu koji je u Japanu saznao kako će Nijemci napasti Poljsku, no nije mogao ništa učiniti. Autor prepričava životni put toga špijuna u Japanu i njegove poslove. Nadalje, poglavlje donosi priču o njemačkom napadu na Poljsku i početku Drugoga svjetskoga rata. U tom se isprepliće i sovjetsko – njemačka politika i njihove slične aspiracije ovladavanja Europom.

Problematični princ od Windsora (181-192) poglavlje je koje se bavi istoime-nim britanskim princom te njegovim pokušajima da pomogne njemačkoj vlasti. Ujedno se uz njega veže i priča o gospodinu Bluntu, njihovoj povezanosti i činjenici da je kao čuvar slikarske zbirke britanske kraljice Elizabete II. bio i sovjetski špijun.

Poglavlje *Pearl Harbor* (193-211) nadalje donosi priču o dobro poznatom napadu Japana na američku bazu u istoimenu gradu. Ovo poglavlje pruža uvid u neobične detalje koji nisu dostupni svugdje.

Kao i prethodno, poglavlje naziva *Katyn* (213-222), bavi se poznatim sovjetskim masakrom poljskih vojnika u šumi Katyn. Ovdje se jednako tako mogu naći detaljne informacije događaja, ali i politike koja mu je prethodila.

Nekoliko najdužih dana (223-244) poglavlje je koje nudi uvid u događaje koji su prethodili „Danu D“, ali ujedno i priča kako je saveznička vojska odradila tu

akciju i koje su njene posljedice. Naravno, kao i u svakom poglavlju i ovdje su neizostavne informacije o svjetskog politici za vrijeme rata.

Sljedeće poglavlje *Najvjerniji Hitlerovi vojnici* (245-267) raspravlja o ideji urote jednoga od najvažnijih Hitlerovih zapovjednika i generala Erwina Rommela. Predstavljene su Rommelove obaveze i njihov odnos te kako je atentat trebao biti izvršen i što se točno dogodilo.

Zanimljivo poglavlje naziva *Opkoljeni* (269-292) donosi priču o zadnjim danima Reicha i ulasku sovjetske vojske u Berlin. No, jednako tako otvara vrata teorijama zavjere je li Hitler zaista počinio samoubojstvo tada u bunkeru?

Dvadeseto poglavlje *Smrtonosna magla* (293-307) predstavlja čitatelju vrstu oružja za koju se zna, ali se ne govori mnogo. U priči piše kako je to oružje nastalo, gdje i kako se i kada koristilo.

Generalissimus i generali (309-316) poglavlje koje se ponovno vraća u Sovjetski Savez te prikazuje teror i okrutnosti. Ovdje pak priča prati velikoga sovjetskoga maršala Georgija Žukova i njegov sukob sa Staljinom.

Dana 5. ožujka 1953. umro je Josif Staljin, a Wołoszański nas u poglavlju *Smrtonosni dvoboj* (317-334) upoznaje sa situacijom nakon Staljinove smrti. Ovo poglavlje obilježava priču o borbi za vlast, moć i priznanje – kako su Berija i Hruščov došli na vlast i što su bili spremni napraviti da ondje i ostanu.

General Douglas MacArthur bio je istaknuti američki zapovjednik za vrijeme rata na Pacifiku. U poglavlju *Napad kobre* (335-363) autor donosi priču o početku sukoba između Demokratske Narodne Republike Koreje (Sjeverna Koreja) i Republike Koreje (Južna Koreja). Sukob se vodio radi određenih teritorija, a važnu ulogu u sukobu imao je sam MacArthur pri čemu su njegove odluke determinirale daljnji razvoj situacije.

Godinu 1956. u Europi obilježila je poznata mađarska revolucija i vođa Imre Nagy. Wołoszański u poglavlju *Veleposlanik informira* (365-374) piše kako je Nagy došao do pozicije premijera Mađarske, njegove političke djelatnosti, ali i sam tijekom revolucije, odnosno, posljedice revolucije i ponovni sovjetski teror.

Poglavlje *Dva dana u životu Nikite Sergejeviča* (375-387) opisuje kako je Nikita Hruščov preuzeo vlast u Rusiji. No, jednako kao i njegovi prethodnici suočio se s opozicijom. Ta je opozicija planirala urotu protiv njega jednaku kakvom se on riješio Berije. Autor piše o ideji urote, urotnicima i o raspletu situacije.

Egipatski predsjednik Naser bio je pripadnikom pokreta nesvrstanih kako ne bi izgubio kontakte i snagu diplomacije ni s jednim blokom nakon rata. No, u poglavlju *Operacija Dva mušketira* (389-401) vidimo kako je ipak stvorio jake neprijatelje koji će držati Egipat pod kontrolom.

Poglavlje *Peta velesila* (403-410) donosi priču o Kini. Autor je ukratko prepričao povijest Kine kroz cijelo 20. stoljeće. Saznajemo informacije o revolucijama, vođama, politici i saveznicima Kine kao velesile u usponu.

Autor u poglavlju *Tajna Dallas* (411-430) piše o poznatom atentatu na američkoga predsjednika Johna Fitzgeralda Kennedyja. U ovoj priči dobivamo djelo-

mične odgovore na same razloge, tijek i posljedice atentata, ali i na pitanja teorija zavjera.

Oružje napreduje iz dana u dan, a Wołoszański nam u poglavlju *Daljinski upravljani ubojica* (431-437) daje primjer kako i čovjek može biti oružje. Ovdje bitnu ulogu igra američki senator Robert Francis Kennedy te kako je na njega izvršen atentat.

U tridesetom poglavlju knjige nazvanom *Vijetnam* (439-448) opisani su neki od događaja za vrijeme rata u Vijetnamu. Spominju se protagonisti rata s obje strane te kako su njihove odluke utjecale na ishod.

Wołoszański nas u idućem poglavlju pod nazivom *Operacija Rajan* (449-464) vraća u Rusiju. No, sada je na vlasti Leonid Brežnjev i ovaj put je on meta urote onih koji žele moć. U priči se ujedno isprepliće politički odnos Rusije i SAD-a, a paralelno je opisana i urota.

Zadnje poglavlje *David i Golijat* (465-482) autor smješta na teritorij Bliskoga Istoka. Ovdje nam opisuje odnose SAD-a sa državama Izraela, Palestine i Sirije. Ujedno i odnose tih država međusobno. Priča je ponovno temeljena na politici i diplomaciji, no donosi i događaje vezane uz borbu protiv terorizma.

Marija Stunković

***Rachel Carson Center Perspectives: Energy Transitions in History: Global Cases of Continuity and Change*, ur. Richard W. Unger, RCC, München, 4, 2, 2013., 102 str.**

Početak 21. stoljeća povećava se broj udruga, instituta i nadasve pojedinaca koji proučavaju okoliš. Tom krugu svakako pripadaju i ekohistoričari. Zbog sve jačega interesa i okupljanja povjesničara i ekologa od 1960-ih godina razvija se povijesna disciplina ekohistorija. Povećanjem broja radova vezanih uz okoliš, kao i broja znanstvenika kojima je glavni interes istraživanja međudnosa ljudi i okoline osnovan je Rachel Carson Center 2009. godine. U njemu se okupljaju znanstvenici koji imaju za cilj interdisciplinarno proučavanje okolišnih, socijalnih, ekonomskih i drugih čimbenika. Tijekom petogodišnjega djelovanja izdani su od strane RCC brojne monografije i članci u sklopu časopisa *RSS Perspectives*.

Rachel Carson Center Perspectives iz 2013. godine bio je drugi izdani broj časopisa četvrtoga godišta pod nazivom *Energy Transitions in History: Global Cases of Continuity and Change*. Nakladnik je Rachel Carson Center for Environment and Society, München, dok je urednik bio Richard W. Unger, koji je u uvodu broja naglasio kako se znanstvenici čiji se članci nalaze na 102 stranice bave promjenama koje su se dogodile u zadnjih nekoliko stoljeća. Također, svim je znanstvenicima zahvalio na sudjelovanju na skupu čija su izlaganja pretvorena u članke.

Proučavajući svih dvanaest članaka vidi se jedna zajednička misao. Naime, svi autori naglašuju povezanost različitih čimbenika na okoliš, djelovanje čovjeka i međudnos između ljudi i okolišnih čimbenika i elemenata. Prvi je u nizu članak pod nazivom *Energy Transitions in History: The Shift to Coal* (11-17) Roberta C. Allena. Kroz proučavanje korištenja ugljena, drva i treseta u prošlim stoljećima autor objašnjava povezanost i uzročno-posljedičnu vezu između korištenja ugljena, drva i razvoja stambene infrastrukture i inovacija u gradovima poput Londona.

Isti se zaključak s gotovo istim čimbenicima spominje u druga dva članka. Prvi od njih, *Arrested Development? Energy Crises, Fuel Supplies, and the Slow March to Modernity in Scotland, 1450-1850* (17-25), autora Richarda Orama, profesora povijesti okoliša s University of Stirling, govori o odnosu ugljena, treseta, prometne povezanosti i razvoja urbanih i ruralnih zajednica diljem Škotske. Drugi, autorice Liam Kennedy, *The People's Fuel: Turf in Ireland in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (25-31), objašnjava razvoj odnosa istih čimbenika na području Irske. Uspoređujući sva tri članka možemo primijetiti da pristupaju tematici na jednaki način, koristeći slične metode. Možemo također zaključiti kako na prostoru Britanskoga otočja postoje jednake zakonitosti u međudnosu između okolišnih faktora.

Za razliku od navedenih članaka, Silvana Bartoletto u članku *Fossil Fuels Consumption and Economic Growth in Italy in the Last Two Centuries* (37-43) progovara o prirodnim resursima u drugom kontekstu. Navodeći razne primje-

re, autorica uspoređuje razvoj industrijalizacije i korištenje prirodnih resursa i fosilnih goriva u Italiji i Engleskoj. Koristeći tablice predočava zaostalost Italije u navedenim aspektima. U zaključku se može primijetiti autoričina briga zbog sadašnjega stanja u Italiji, a koje je uzrokovano povijesnim razvojem od sredine 19. stoljeća sve do današnjih dana.

U istom pravcu i o istim problemima raspravlja Karin Zachmann s Technical University u Münichu, u članku pod nazivom *Energy Regimes, Foodways, and the Efficiency of the Human Engine* (59-69). Za razliku od do sada navedenih primjera i drugih članaka poput *Telling by Showing: Early Twentieth Century Exhibitions as Advocates in Energy Transition Processes* (51-59) od Nina Möllersa u kojem se objašnjava odnos između okolišnih faktora na njemačkom govornom području, u ovom se članku govori o odnosima na prostoru cijele Europe. Naglašava se umreženost industrijskoga razvoja, povećanje stanovništva, potrebe za hranom, povezanost cijena i kako je to sve utjecalo na život pojedinca. Iz svega se navedenoga može zaključiti kako od ranoga novoga vijeka iste zakonitosti počinju vrijediti za cijelu Europu i šire, a ne samo unutar određene regije.

U drugom dijelu zbornika dio članaka bavi se odnosom električne energije, čovjeka i ostalih okolišnih faktora. Članci od Matthiasa Heymanna, Kristiana H. Nielsena i Matthewa Evendena govore o konkretnim primjerima na određenim područjima unutar pojedinih država. Članak prvoga autora pod nazivom *Hybridization of Electric Utility Regimes: The Case of Wind Power in Denmark, 1973-1990* (69-75) govori o odnosu vjetroelektrana i čovjeka. Za razliku od prethodnih primjera u njemu se dodatno stavlja naglasak na sukobljene strane unutar lokalnih zajednica, a manje na utjecaj vjetroelektrana na te zajednice. Unatoč tomu i dalje je vidljiva glavna misao međuodnosa navedenih čimbenika na prostoru Danske u drugoj polovici 20. stoljeća. Matthew Evenden u članku *World War as a Factor in Energy Transitions: The Case of Canadian Hydroelectricity* (91-94) progovara o međuodnosu hidroelektrana, okoliša i čovjeka, čime je čitatelje dodatno zainteresirao autorov zaključak. Ponovno se jasno uočava sukob unutar ljudske zajednice povezan uz hidroelektrane, ali i utjecaj potonjih na te zajednice i okoliš.

Iz svega navedenoga možemo uočiti jasno definirani koncept biranja članaka. Svi su pomno izabrani i jasno naglašavaju misao međuodnosa prirodnih resursa, okoliša, ljudskih zajednica, ali i pojedinca. Neki govore o lokalnim i regionalnim primjerima, dok drugi analiziraju zakonitosti koje vrijede u pojedinim krajevima i pokazuju kako iste vrijede u cijeloj Europi, Sjevernoj Americi, i šire. Uzimajući u obzir stručnjake koji su pisali članke, njihove metode, znanstvena pitanja i zaključke koje donose svakako se trebaju uzeti u obzir pri proučavanju spomenutoga međuodnosa. Čitatelj će ostati ugodno iznenađen slikom koju će dobiti o tematici i moći će na osnovi stečenih saznanja lakše pristupiti daljnjem istraživanju.

Mihael Sučić

Ivica (Ivo) Lučić, *Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2013., 518 str.

Knjiga *Uzroci rata: Bosna i Hercegovina od 1980. do 1992. godine*, autora dr. Ive Lučića objavljena je u travnju 2013. godine u izdanju Hrvatskoga instituta za povijest. Autor je rođen 1962. godine. Doktorirao je s temom o sigurnosnoj politici Bosne i Hercegovine u razdoblju komunističke Jugoslavije i objavio brojne radove vezane uz povijesne prilike u Bosni i Hercegovini u 20. stoljeću. Zaposlen je na Hrvatskom institutu za povijest, a predaje na Hrvatskim studijima u Zagrebu i Filozofskom fakultetu u Mostaru. Sudionik je Domovinskoga rata, general HVO-a i nositelj brojnih odlikovanja.

Knjiga je podijeljena tako da nakon „Predgovora“ i „Uvodne rasprave“ slijede tri glavna dijela. U „Predgovoru“ autor navodi da je knjiga nastala radi rasvjetljavanja razdoblja koje je neposredno prethodilo ratu u Bosni i Hercegovini, ali i da bi se dekonstruirala, kako kaže „ideološki postavljena formulacija društvene stvarnosti“ iz 1980-ih godina, koja je ponegdje preživjela i do danas te vodi prema idealiziranju toga vremena. U „Uvodnoj raspravi“ govori se o razlozima zbog kojih je KPJ bilo u interesu konstituiranje BiH kao posebne republike, o povlaštenom položaju Srba, naknadnom priznanju muslimanske nacije, položaju hrvatskoga naroda koji je obilježen velikim stradanjima tijekom rata i poraća te represivnim odnosom komunističkih vlasti.

Prvi dio sastoji se od sedam poglavlja u kojima se opisuju prilike u SR BiH u godinama nakon smrti Josipa Broza. U prvom poglavlju donose se groteskni primjeri stvaranja Titova kulta ličnosti te zatečenosti SK BiH otvaranjem nacionalnih pitanja i pojavom pluralizma. U idućem je poglavlju riječ o sustavnoj militarizaciji društva koju je SKJ provodio u stalnom strahu od unutarnjega i vanjskoga neprijatelja, pri čemu se u tu kategoriju svrstavala bilo kakva društvena kritika. Također, opsežne aktivnosti službi sigurnosti na sankcioniranju „neprijatelja“ dokazuju da su nacionalne ideje kod svih triju naroda bile vrlo izražene i prije promjene vlasti 1990. godine, samo što su tek tada javno postavljene. U sljedećem poglavlju iznosi se kako su uspješne aktivnosti Katoličke crkve u okupljanju mladih posebno zabrinjavale komunističke vlasti. Čitavo je vrijeme Crkva, zbog „liderske ambicije“ koja joj je pripisivana, bila pod posebnom paskom režima, a čak 70% svih obrađivanih vjerskih službenika u SR BiH od 1945. do 1990. činili su oni katolički. Navode se i primjeri paranoičnih reakcija režima na „neprijateljsko djelovanje *okorelih srednjoškolaca*“, a zatim i prosvjeda u Duvnu s početka 1990., čime je izražavanje nezadovoljstva bosanskohercegovačkih Hrvata prvi put javno artikulirano. U nastavku se iznose karakteristični slučajevi hrvatskoga, srpskoga i muslimanskoga nacionalizma, koji su se uglavnom ogledali u izražavanju nezadovoljstva položajem svojih naroda te društvenim prilikama, ali i povremenom izbijanju međunarodnih sukoba. Naredno poglavlje posvećeno je obavještajnom praćenju „ne-

prijateljske emigracije“ različitih provenijencija te navođenju primjera postupanja SDB-a prema političkoj emigraciji i „vanjskom neprijatelju“. Autor se dalje bavi atmosferom koja je vladala u Jugoslaviji nakon smrti Josipa Broza, obilježenom pojavom otpora intelektualnih krugova totalitarnom režimu, ali i pojačanom represijom. Potom se, u posebnom poglavlju, opisuju afere s kraja 1980-ih koje su označile kompromitaciju bosanskohercegovačkoga komunističkoga rukovodstva i njegovo slabljenje pod navalom srpskoga nacionalizma iz Beograda. Ovaj dio knjige dovršava se opisivanjem razmjera gospodarskoga kriminala i krize te sumiranjem prilika koje su dovele do urušavanja komunističkog sustava.

Drugi dio knjige odnosi se na SR BiH u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, do proglašenja neovisnosti u proljeće 1992. godine. Sastoji se od samo jednoga poglavlja, ali i od 23 potpoglavlja. Najprije se pruža uvid u to kako su se događaji u ostatku Jugoslavije (raspad SKJ, osnivanje i pobjeda HDZ-a u Hrvatskoj) odrazili na urušavanje iluzije o socijalističkom bosanstvu, pa onda i kako je propast političkoga jugoslavenstva zamijenjena političkim bosanstvom. Pritom je u jugoslavenstvo često bila zamaskirana velikosrpska unitaristička ideja, a bosanstvo je bilo povezivano s muslimanskim nacionalizmom. Dalje se govori o promjenama u političkom sustavu SR BiH kojima je omogućeno višestranačje. Put u demokraciju formalno je bio omogućen, ali i zatrovan duhom likvidacije, obračuna i uništenja koji je dugo bio sijan u odumirućemu režimu. U nastavku je riječ o nastanku SDA, SDS-a i HDZ-a, nacionalnih stranaka koje su nakon izbora preuzele vodeću ulogu, kao i o napetostima koje su iz toga proizlazile na terenu. Potom slijedi analiza izbornih rezultata od 18. studenoga 1990. Sljedeći dijelovi posvećeni su početnim problemima u uspostavi vlasti uvjetovanim različitim nacionalnim polazištima te skupštinskim raspravama o ulozi BiH u novonastaloj jugoslavenskoj krizi. Uslijedilo je formiranje prvih paravojnih formacija i porast napetosti pred izbijanje rata. Posebno je istaknuta neadekvatna reakcija bh. vodstva na napad JNA na hrvatsko mjesto Ravno u istočnoj Hercegovini, zbog čega je dodatno poraslo nepovjerenje bh. Hrvata prema vlastima u Sarajevu, čija je uloga i simbolički oličena u izjavi Alije Izetbegovića „ovo nije naš rat“. Zatim su institucionalizirane otprije postojeće nacionalne podjele, posebno osnivanjem Republike Srpske BiH i Hrvatske zajednice Herceg-Bosna koja je bila u funkciji obrane onih dijelova BiH gdje su Hrvati bili u većini. Posljednji dio ovoga dijela knjige odnosi se na referendum o neovisnosti SR BiH, a zaključen je preimenovanjem države u Republiku Bosnu i Hercegovinu.

U jedinom poglavlju trećega dijela knjige, naslovljenom „Mit o *podjeli Bosne i Hercegovine* u Karađorđevu“, dr. Lučić iznosi pojedinosti o sastancima Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana tijekom 1991. godine, te pobija istinitost navoda prema kojima su njih dvojica dijelili tom prilikom Bosnu i Hercegovinu.

Knjiga je tvrdo ukoričena, ilustrirana s oko 60 crno-bijelih fotografija, potkrijepljena s 1075 fusnota, sadrži popis kratica, kazalo osobnih imena, kazalo mjesta. Autor je knjigu zasnovao na brojnoj arhivskoj i neobjavljenoj građi. Također, citi-

rana je brojna literatura i objavljeni izvori. U prvom dijelu navedeni su brojni citati, u funkciji što vjernijega prenošenja komunističkoga „metajezika“ i paranoje, koja iz današnje perspektive djeluje tragikomično. Također, kroz cijelu knjigu može se pratiti kako dr. Lučić britko, s dozom ironije secira društvena i politička zbivanja i njihove protagoniste u prijeratnoj Bosni i Hercegovini, što knjizi daje na zanimljivosti, ali joj nikako ne umanjuje znanstvenu vrijednost. Dapače, navođenje izvora i literature koja je u suprotnosti s autorovim tezama, te zatim argumentirano polemiziranje s njome, njegove zaključke čini još uvjerljivijima. Posebno je originalan prvi dio u kojem se razbija mit dijela javnosti o jugoslavenskom komunističkom sustavu kao onom koji je bio brana od bujanja nacionalizma i dobar okvir za miran suživot te se dokazuje kako je upravo zbog karakteristika toga režima onemogućavan kompromis, što je dovelo do rata. Premda i sam autor napominje kako treći dio knjige odudara od ostatka, i on je u funkciji cilja sadržanoga u naslovu, naime pronalaženja uzroka rata u BiH, jer argumentirano pobija tvrdnje o „dogovorenom ratu“ Miloševića i Tuđmana.

Iako se ova knjiga svakako može ocijeniti nezaobilaznom za one koji se zanimaju za rat u Bosni i Hercegovini, bilo bi šteta kada ne bi bilo prepoznato i da pruža vrlo temeljit prilog razumijevanju šire bosanskohercegovačke novije povijesti, ali i tamošnje kompleksne društveno-političke sadašnjice, kao i općenito naravi jugoslavenskoga komunističkoga režima te posljedica koje je on ostavljao na svakodnevni život svojih podanika. Zato bi ju trebali pročitati ne samo oni koji se bave poviješću BiH, nego i oni koji se bave poviješću socijalističke Jugoslavije, komunizma, kao i oni koje zanima društvena povijest toga razdoblja.

Mateo Bunoza

Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija: studije i dokumentarni prilozi* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010., 350 str.

Titova lična diplomatija: studije i dokumentarni prilozi (2010.) rezultat je dugogodišnjega interesa i istraživanja jugoslavenske vanjske politike od strane srpskoga povjesničara Vladimira Petrovića. Njezin je cilj prikazati razvoj i promjene osobne diplomacije jugoslavenskoga državnika Josipa Broza Tita u periodu od 1953. do 1979. godine, odnosno od preuzimanja funkcije predsjednika Republike do netom prije smrti. Petrović je ovom monografijom nastojao realno sagledati Titovu diplomatsku ulogu koja, s obzirom na njihovu korelaciju, predstavlja nezaobilazan čimbenik za razumijevanje same vanjske politike Jugoslavije.

Povjesničar Vladimir Petrović (1979.) znanstveni je suradnik *Instituta za savremenu istoriju* u Beogradu. Diplomirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, a doktorirao na Central European University (CEU) s disertacijom *Istoričari kao sudski veštaci* (2009.). Objavio je monografiju *Jugoslavija stupa na Bliski istok* (2007.) i priredio zbornik izvora *Srpske političke elite i Vens-Ovenov plan* (2010.). Autor je brojnih članaka koji se bave Jugoslavijom u Hladnom ratu i pravnim aspektima suvremene povijesti.

Knjiga se sastoji od *Predgovora* (7-9), *Uvoda* (11-25) i šest poglavlja naslovljena prema ključnim vanjskopolitičkim funkcijama koje je Tito preuzeo u pojedinom razdoblju: *Gost* (27-68), *Domaćin* (69-119), *Posrednik* (121-164), *Globtroter* (165-210), *Arbitar* (211-260) i *Veteran* (261-306). Svako od šest studijskih poglavlja sadrži nekoliko podcjelina i popraćeno je tematski usko vezanim dokumentacijskim priložima. U nastavku slijedi epilog *Titova posthumna diplomatija* (307-317) te sažetak studije na engleskom jeziku *Personal Diplomacy of Josip Broz Tito* (319-324).

U *Uvodu* (11-25) Petrović u kratkim crtama iznosi glavne karakteristike i oslikava razvoj jugoslavenske vanjske politike na čelu koje je stajao Josip Broz Tito kao njezin glavni kreator i nositelj, a čija se pojava na međunarodnoj sceni smješta u kontekst ponovnoga uspona globalne samit-diplomacije. U sklopu spomenutih razmatranja autor najavljuje poglavlja u kojima kronološkim redoslijedom obrađuje pojedine etape Titove vanjskopolitičke aktivnosti. Također, Petrović donosi pregled i ocjenu literature o međunarodnim odnosima socijalističke Jugoslavije i samom Titu na temelju koje daje smjernice za buduća kritička istraživanja toga segmenta povijesti Jugoslavije.

Prvo poglavlje naslovljeno *Gost* (27-68) opisuje prilike u kojima se Jugoslavija našla nakon raskida sa Sovjetskim Savezom. Tražeći izlazak iz diplomatske izolacije, jugoslavenski državni vrh otvorio je novi vanjskopolitički smjer suradnje sa Zapadom, koji je u velikoj mjeri bio rezultat pitanja sigurnosti zbog straha mogućeg napada SSSR-a. U tom kontekstu, Tito debitira na svjetskoj političkoj sceni svojom prvom posjetom jednoj zapadnoj zemlji u funkciji predsjednika države.

Autor u nastavku detaljno opisuje okolnosti i karakteristike ove posjete Velikoj Britaniji, prvotno inicirane radi sklapanja saveza.

U idućem, drugom poglavlju pod nazivom *Domaćin* (69-119) autor razmatra političku pozadinu koja je dovela do jugoslavensko-sovjetskoga zbližavanja okruženoga dolaskom sovjetske državne delegacije predvođene Nikitom Hruščovom u Beograd 1955. godine. Događaj je sa sovjetske strane uvelike determiniran borbama za vlast unutar državnoga i partijskoga vrha nakon Staljinove smrti, primarno na liniji Hruščov-Molotov. S aspekta jugoslavenske pozicije, posjeta delegacije uvjerila je Tita u uspjehe samit-diplomacije i etablirala ga kao državnika-domaćina koji je diplomatskim aktivnostima jačao svoju i međunarodnu poziciju zemlje.

Treće poglavlje *Posrednik* (121-164) razmatra Titovu posredničku ulogu koja mu je bila omogućena na temelju jedinstvenoga položaja Jugoslavije kao socijalističke zemlje izvan „lagera“. Jugoslavija je politikom posredovanja nastojala afirmirati svoj međunarodni položaj dok je istovremeno razvijala doktrinu *aktivne miroljubive koegzistencije* koja je trebala legitimirati njezinu fleksibilnu vanjsku politiku. U tom kontekstu autor analizira tripartitni Brijunski sastanak te Titov neuspješan pokušaj posredovanja u rješavanju bliskoistočne krize 1955./1956. godine. Spomenuta je kriza prestala biti u vanjskopolićkom fokusu Jugoslavije nakon događaja u Mađarskoj koji su doveli do ponovnoga zahlađenja odnosa sa Sovjetima.

Četvrto poglavlje *Globtroter* (165-210) prati konačno definiranje jugoslavenske vanjske politike nesvrstavanja, koja je opravdala balansiranje između blokova i zamijenila neuspješnu politiku posredovanja. U tu se svrhu Tito otisnuo na „putovanja mira“ kojima je ispitivao teren za institucionaliziranje suradnje s vanblokovskim državama. S posebnim naglaskom na Titovu aktivnost, autor razmatra akciju Jugoslavije u sklopu 15. zasjedanja Generalne skupštine UN-a 1960. te reperkusije koje su izazvale Beogradska i Kairska konferencija nesvrstanih. Budućnost Pokreta nesvrstanih bila je neizvjesna s obzirom na to da ga je karakterizirala nejedinstvenost i neslaganje članica, što se izravno očitovalo u njegovoj kratkotrajnoj paralizi.

U petom poglavlju *Arbitar* (211-260) autor sagledava Titovo konačno utvrđivanje primata nad vanjskom politikom Jugoslavije kroz rješavanje kriza na Bliskom istoku i Čehoslovačkoj krajem 60-ih godina. Naime, rasprave o spomenutim krizama iznjedrile su na vidjelo politička neslaganja i otpor Sekretarijata za inostrane poslove (SIP) prema Titovoj vanjskoj politici. Optužujući SIP za „prozapadnu orijentaciju“, Tito je uspješno zadržao svoj monopol nad jugoslavenskom diplomacijom te nastavio svoju politiku zbližavanja sa Sovjetima. Tijekom 70-ih Tito je i dalje aktivno radio na izgradnji nesvrstavanja, prvenstveno nastojeći umanjiti razlike unutar heterogenoga pokreta, koji je prema Petroviću ostao „nedorečen projekat“. U nastavku je naglasak stavljen na kontinuitet razvoja direktnih kontakata Tita s vođama dvaju blokova u razdoblju „detanta“.

U zadnjem poglavlju *Veteran* (261-306) autor donosi Titovu posljednju veliku diplomatsku misiju na koju se odvažio premda krhkoga zdravlja. Uoči Šeste konfe-

rencije nesvrstanih zemalja održane u Havani 1979. godine, rasle su tenzije između članica Pokreta. Ključan spor izbio je između Tita i Fidela Castra koji je pokret želio tješnje vezati uz SSSR, dok je jugoslavenski vođa nastojao afirmirati izvorne principe pokreta i održati primat Jugoslavije. Nakon uspješne misije na Kubi, Tito nije dugo poživio. *Epilog* (307-317) opisuje Titov pogreb koji se pretvorio u svojevrsni globalni samit. Novo jugoslavensko vodstvo neuspješno je pokušavalo održati Titovu ostavštinu, međutim, kako Petrović kaže: „U tako promijenjenom kontekstu nesvrstavanje je izgubilo značaj, a i Jugoslavija zajedno s njim.“

Posebnost ove monografije leži u činjenici što je autor inkorporirao mnogo-brojne izabrane dokumente (poput izvještaja stranih ambasadora, Titovih govora, zapisnika razgovora...) koji služe kao dopuna glavnim studijama te su relevantni kako za jasnije razumijevanje problematike tako i za čitateljevo donošenje vlastitih sudova. Studije su potkrijepljene objavljenim i neobjavljenim arhivskim gradivom te sekundarnim i tercijarnim izvorima, što se može iščitati iz bogatog popisa bibliografije (331-347). Također, autor je priložio kazalo osobnih imena (325-329) te je knjigu popratio i ponekim fotografijama.

Vladimir Petrović koncizno je i pregledno obuhvatio Titovo diplomatsko djelovanje koje je artikuliralo prepoznatljiv identitet vanjske politike socijalističke Jugoslavije. Autor je donio širu političku pozadinu važnu za razumijevanje jugoslavenske, a sukladno tome i Titove pozicije u međunarodnim pitanjima. Premda pojedine angažmane jugoslavenskoga vođe klasificira kao uspjehe i neuspjehe, autor ostaje nepristran i ne donosi konačnu ocjenu Titove osobne diplomacije. Petrovićevu knjigu, koja otvara nova istraživačka pitanja, preporučujem zainteresiranim za vanjskopolitičko djelovanje Jugoslavije u razdoblju Hladnoga rata.

Dora Tot

Zdenka Janeković Römer, *Maruša ili suđenje ljubavi. Bračno-ljubavna priča iz srednjovjekovnog Dubrovnika, Algoritam, Zagreb, 2007., 328. str.*

Zdenka Janeković Römer predočila je u ovoj knjizi predmet nadbiskupskoga dubrovačkoga suda iz 1480. godine zapisanoga na nevjerojatnih 206 stranica koji, bez obzira na jednoobraznost sudske i notarske procedure, zaista progovaraju o dubrovačkoj zbilji s kraja 15. stoljeća. Samim time knjiga predstavlja izuzetan doprinos polju mikrohistorije. Knjiga započinje sa *Zahvalama* (9-11) u kojima autorica izražava zahvalnost svim osobama i institucijama koje su joj pomogle u pisanju knjige te potom poglavljem naslovljenome *Likovi* (11-13), čitatelja upoznaje s protagonskim neuobičajenoga sudskoga postupka.

Prvo je poglavlje, *I. Istraživanje i priča* (13-21), autorica iskoristila kako bi objasnila pozadinu obimnoga sudskoga spisa te ponudila vlastiti metodološki i povijesno-teorijski pristup razmatranoj izvornoj građi. Upozorava da sudski spisi nude uvid u samo jedan, delikventni aspekt stvarnosti te veliki dio uobičajenoga života nije spoznatljiv. Zatim je u poglavlju *II. Dubrovnik potkraj 15. stoljeća* (21-27), prije prelaska na sudski predmet, opisala širi povijesni kontekst priče. Dubrovnik je doživio najveće političke, društvene i gospodarske promjene upravo u 15. stoljeću, a koje su onda ostale sve do kraja Republike.

Parnica je započela 8. svibnja 1480. godine tako što je Nikola de Bizia tužio Marušu Bratosaljić jer se udala za Franu de Menza iako je, prema njegovoj tužbi, već bila udana za njega što nam donosi poglavlje *III. Romansa u labirintu crkvenog sudstva* (26-41). Stvar je mnogo složenija nego što se na prvi dojam čini. Žene nisu same sebi birale muževe, već su to činili njihovi očevi. Isto tako, budući da je bračno stanje odraz muškarčeva statusa, Nikolina tužba tumači se i kao borba za vlastitu čast i muškost. Određeni broj protagonista ove priče bio je učlanjen u bratovštinu sv. Antuna koja je služila kao institucionalni okvir staleškoga izdvajanja bogatijih dubrovačkih građana (neplemića) u 15. stoljeću. To se otkriva u poglavlju *IV. Antunini – ponosni svijet bogatih građana* (41-59). U nekim europskim gradovima bogato je građanstvo ulazilo u redove plemstvo, no u Dubrovniku je plemićem mogao postati samo onaj kome su oba roditelja pripadala plemićkom sloju.

Marušin prvi muž, Antun Bratosaljić, trgovac na Levantu, umro je 1476. godine te je ona postala udovica. Udovice su predstavljale svojevrstni rubni tip društva zbog svoje veće slobode koju bi stekle muževom smrću, tj., nestankom muškoga nadzora što je vidljivo u poglavlju *V. Maruša Bratosaljić na bračnom tržištu* (59-81). Sukladno tomu, vlast je nastojala zakonima nadzirati udovice. Autorica u poglavlju *VII. Nikolini svjedoci* (81-113) počinje opisivati tijek parnice sa svjedocima koje je Nikola de Bizia pozvao. S obzirom na to da Nikola nije imao pisane dokaze, mogao je dokazati svoj iskaz samo putem svjedoka. Općenito govoreći, što je osoba bila uglednija i imućnija to se shvaćala i vjerodostojnijim svjedokom, dok su siromašniji znali dobivati optužbe da svjedoče jer su primili mito. Iskazi

svjedoka predstavljaju najzanimljiviji dio spisâ jer su onovremeni svjedoci često izlazili iz okvirâ zadanih pitanja te davali vlastita mišljenja i savjete. Koristila su se i tzv. kontrolna pitanja od suprotne sudske stranke za provjeru svjedoka čime bi se pokušalo srušiti svjedočenje. Jakov Butko pozvao je zatim vlastite svjedoke, što je prepričano u poglavlju VIII. *Svjedoci drugoga braka* (113-121).

Izvorištâ braka autorica rasvjetljava u poglavlju IX. *Pravila, rituali i stranputice srednjovjekovnoga braka* (121-161). U kasnom Rimskom Carstvu te ranom srednjem vijeku brak nije bio podložan kontroli Crkve. Praktički sve do Tridentskoga koncila 1563. godine načini sklapanja braka bili su svakakvi. Kroz 12. stoljeće, te afirmacijom na IV. Lateranskom koncilu 1215. godine, brak dobiva svoje glavne karakteristike: monogamnost, konsenzualnost, sakramentalnost i nerazrješivost. U Marušinoj priči konkretno je bitna crkvena stavka konsenzualnosti, odnosno, nužna suglasnost i muškarca i žene kako bi brak bio valjan. Ta je ideja dugoročno utjecala na individualizaciju izbora bračnoga druga te naglašavanje važnosti žene u cijelom procesu.

Koncept tajnoga braka autorica potom objašnjava u sljedećemu poglavlju X. *Tajni brak i zaruke u sudskome žrvnju* (161-177). Pojam tajnoga braka bio je usko vezan uz konsenzualnost braka, odnosno ono je i poticalo njegovo širenje. No, problem jest bio u tom što su u teoriji postojale dvije volje te jedan obred, dok je u stvarnosti istovremeno djelovalo mnoštvo volja i običaja. Isto tako, tajni brak nije mogao biti lako dokazan, što je onda poticalo bigamiju protiv koje je dubrovačka vlast propisivala teške kazne jer je narušavala društveni poredak.

Srednji vijek poznao je dvije vrste braka: obiteljski izbor i ljubavni izbor. Naravno, ljubavni izbori najčešće nisu uspijevali biti ostvareni jer je brak od strane obitelji shvaćan kao, prije svega, posao, što je shvaćanje koje pogotovo vrijedi za antuninske trgovce. To nam autorica otkriva u poglavlju XI. *Žene i muškarci, brak i ljubav* (177-189). Također je i opće shvaćanje bilo kako je žena podložnija svojim seksualnim nagonima, a jedini lijek za to bila je udaja te stavljanje pod nadzor muža.

Poznata je bila i metoda ozloglašavanja svjedoka u nadi da će time poništiti njihovo svjedočenje. Pa je tako Jakov Butko ozloglasio svećenika Pavka koji je svjedočio u korist Nikole. Autorica ta zbivanja opisuje u poglavlju XII. *Parnica u parnici: postupak protiv svećenika Pavla Radosaljića* (189-207). U narednom poglavlju XIII. *Muke po odvjetnicima* (207-213) autorica navodi kako je Nikola sam sebe zastupao, a nije bio upoznat s kanonskim pravom. Podigao je tužbu u uvjerenju kako je pravda na njegovoj strani i zanemario je ključnu ulogu sudske procedure.

U nastavku je parnice Nikola optužio Frana i Marušu da su se sastajali i time prekršili sudsku zabranu. Autorica je to prikazala u poglavlju XIV. *Novi obrat: Frano i Maruša krše zabranu suda* (213-225). U tom kontekstu dolazi i do Franine ekskomunikacije. Radilo se o najtežoj crkvenoj kazni. No važno je naglasiti da ona isključuje osobu iz zajednice vjernika, tj. društva, ali nije ni po čemu utjecala na

odnos duše s Bogom. Frani je dodijeljen oprost jer je ta kazna na crkvenome sudu korištena, prije svega, kao sredstvo koje će osobu prisiliti na pokajanje. Nikola je najavio nove svjedoke i dokaze što je objelodanjeno u poglavlju XV. *Pogledi s prozora, znakovi ljubavi i glas javnosti* (225-245). Ispitano je i javno mnijenje, odnosno, pozvan je niz svjedoka koji nisu imali izravne veze sa slučajem, ali je sud uzimao u obzir i mišljenje zajednice. Svi su redom potvrđivali kako se po gradu pričalo da su Nikola i Maruša u braku. Zanimljivo je kako je veliki broj plemića svjedočio u korist Nikole, pučanina, što dobro ukazuje da u stvarnosti staleške razlike nisu bile tolika prepreka stvaranju prijateljstava i poznanstava.

Parnica skončava u poglavlju XVI. *Priča bez raspleta* (245-255). Jakov Butko, pritisnut nepovoljnim tijekom parnice i mišljenjem zajednice, napravio je svojevrсни šah-mat Nikoli, odnosno zatražio je i dobio od vlasti da se Marušu proglasi nesposobnom da samu sebe predstavlja te da on kao otac ima potpuni nadzor. Nastavak se ne zna jer sudski zapis iznenada prestaje iako je Jakov Butko tek pozvao novi val svjedokâ. Sudbine protagonista vidljive su iz kasnijih oporukâ, što autorica donosi u zadnjem poglavlju XVII. *Nekome smrt, nekome uspjeh, nekome zaborav* (255-267). Kuga je zahvatila Dubrovnik na prijelazu s 1482. na 1483. godinu od koje je umro veliki dio osoba uključenih u parnicu. Maruša se zadnji put spominje 1481. godine te je očito izbrisana iz kolektivnoga sjećanja jer se nije htjela pokoriti očevoj volji i postojećim normama ponašanja. Za kraj, autorica u epilogu XVIII. *Post scriptum* (267-268) nudi svoj vlastiti osvrt na ovu osebjnu priču čiji se protagonisti više doimaju kao likovi iz književnosti zbog čega su i zanimljiviji.

Zdenka Janeković Römer u ovoj knjizi donosi odličan, interdisciplinarni, uvid u mali djelić dubrovačke prošlosti te to čini na veoma zanimljiv i pristupačan način. Naravno, takav pothvat bio je moguć tek nakon pedantnoga rada na arhivskoj građi. Djelo se preporuča ljubiteljima mikrohistorije i povijesti srednjovjekovnih dalmatinskih gradova.

Ante Bećir

Andrej Maček, Nino Škrabe: *Maček izbliza*, Disput, Zagreb, 1999., 295. str.

Andrej Maček i Nino Škrabe autori su knjige *Maček izbliza*. Od godine 1993. do 1999. ova dvojica autora vodili su razgovore presudne za djelo. Kroz njih dotakli su se svih značajnijih trenutaka iz života Vladka Mačeka iz prve polovice 20. stoljeća. Također su se dotakli i političkih događaja u kojima je sam Vladko Maček djelatno sudjelovao.

Stjepan Nino Škrabe hrvatski je dramatičar i publicist. Rođen je u Jastrebarskom 22. listopada 1947. godine. Osnovnu školu pohađao je u rodnom gradu, a gimnaziju (IV. gimnazija) i Filozofski fakultet (komparativna književnost i germanistika) u Zagrebu. Studirao je i na Goethe Institutu u Brannenburg/Degerndorfu (Bavarska). Živi i djeluje u Jastrebarskom.

Andrej Maček rođen je 1926. godine, a odmah sljedeće godine ostao je bez majke, tako da je njega i stariju sestru Agnezu (Nenu), odgojila majčina sestra, njihova teta Josipa. S njom se njihov otac Vladko Maček kasnije vjenčao. Od 1947. godine Andrej Maček živi u SAD-u gdje je na sveučilištu Georgetown završio studij kemije, fizike te fizikalne kemije. Bio je stručnjak za područje gorenja, izgaranja, termodinamike i kinetike. Radio je za američko ministarstvo obrane, Nacionalni ured za standarde i za NASA-u te predavao na nekoliko sveučilišta. U braku s Amerikankom Miriam dobio je dva sina, Tima i Paula. Kasnije se kao udovac vjenčao Kineskinjom Louise.

Knjiga *Maček izbliza* napisana je većim dijelom kao intervju Nine Škrabe s Andrejom Mačekom. Taj dio knjige pisan je zanimljivim stilom te je svakako štivo vrijedno čitanja. Knjiga sadrži mnogo podataka kako o Vladku Mačeku kao političkoj osobi tako i kao privatnoj osobi. Opisani su važni događaji vezani uz Mačeka i ljude oko njega viđeni očima Andreja Mačeka, njegova sina. Knjiga je plod dužega i strpljivoga rada, a pošto Andrej Maček većinu događaja opisuje kao aktivni sudionik, to knjizi daje dodatnu vrijednost i autentičnost. Obuhvaćeno je razdoblje od djetinjstva Andreja Mačeka sve do smrti njegova oca Vladka.

Knjiga se sastoji od uvodnih tekstova, pet poglavlja i završne riječi. Poglavlja su podijeljena na potpoglavlja, a neki puta i tekstovi unutar njih. Radnja knjige odvija se kronološki što čitatelju daje mogućnost lakšega praćenja i povezivanja događaja. Djelo obuhvaća 295 stranica, a u njemu se nalazi i mnoštvo fotografija vezanih uz život i djelo Vladka Mačeka.

Djelo počinje trima uvodnim tekstovima Andreja Mačeka, Nine Škrabe i Borisa Urbića. U njima su opisani suradnja oko knjige, Jastrebarsko i Vladko Maček. Spomenut je i dokumentarni film u povodu 115. rođendana Vladka Mačeka.

Prvo poglavlje nosi naslov *Ljudi i događaji*. U njemu su opisani Vladko Maček, njegova obitelj i politički trenutci viđeni očima Andreja Mačeka. Opisani su školski dani Vladka Mačeka, njegove ocjene, nastavnici te školski kolega Milan Šufflay. Nakon smrti Mačekove žene Marije ulogu žene i majke u obitelji preuzela

je teta Josipa. Nadalje, važnim se ističe dio o braći Radić koje je Vladko iznimno cijenio. Spomenute su mnoge ličnosti i opisan je njihov odnos sa samim Mačekom koji je u većini slučajeva s Mačekove strane bio pozitivan. Gajio je simpatije prema većini ljudi s kojima je bio u kontaktu. Josip Broz Tito u očima Vladka Mačeka bio je zlotvor, nije volio njegov komunizam. Osuđivao je i ustaške i komunističke zločine. Važno je spomenuti odnos Mačeka s Alojzijem Stepincem koji je bio izrazito pozitivan, osim što je Stepinac zamjerao Mačeku zbog njegovih triju brakova. Maček je inače bio kršćanin i praktični katolik.

Drugo poglavlje naslovljeno je *Maček izvan politike*. Iz njega je vidljivo da je Maček bio izrazito zaljubljen u čitanje beletristike, publicistike i lirike. Volio je i glazbu, pogotovo valcere, operete, narodnu glazbu i ukrajinsku glazbu. Redovito je pjevao u crkvi na misama, čak i na latinskom iako je bio protiv latinskoga u liturgiji. Opisan je njegov radni dan u kojem je dosta vremena odvajao za razgovore sa strankama. Uza sve to, Maček je bio i obožavatelj gimnastike, atletike pa i cirkusa.

Život s Mačekom naslov je koji nosi treće poglavlje ovoga djela. Ovdje je opisano razdoblje Mačkova tamnovanja od siječnja 1933. do prosinca 1934. godine. Maček je, inače, bio vlasnik imanja u Kupincu kojim je upravljao Mirko Žigmund. Na imanju u Kupincu Mačeka su čuvali njegovi tzv. „gardisti“ Tošić, Semen, Polić i drugi. Detaljno je opisano uhićenje Mačeka 15. 10. 1941. godine od strane ustaša kada su po njega došli Vjekoslav Luburić i Viktor Tomić koji je obavio premetačinu. Nakon nekoga vremena Maček i njegova obitelj bili su čuvani na imanju u Kupincu od strane ustaša. Kasnije su odvedeni u Luburićev stan te ponovno u Kupinec. U prosincu 1943. odvedeni su na Prilaz Gj. Deželića u Zagrebu gdje su im zabranjene sve šetnje i posjete.

U emigraciji je Maček proveo 19 godina, dvije u Parizu, a ostatak u Washingtonu. U Parizu je napisao veći dio svojih *Memoara*. Napominje se i Mačekovo slovensko podrijetlo, opisano je razdoblje njegove smrti i prebacivanja njegova lijesa u Hrvatsku. U poglavlju se nalazi i dio u kojem su opisani njegovi potomci, a završava tekstom Andreja Mačeka pod nazivom *Mojim američkim prijateljima* u kojemu su spomenuti Mačkov pacifizam i mišljenje o nacizmu i fašizmu.

Četvrto poglavlje, *Dodatak razgovoru*, sadrži pet tekstova. Redom su ih pisali Ivo Maček, August Košutić, Anto Livajušić, Edward Derwinski te Josipa Maček. Ivo Maček iznosi neke privatne dijelove Mačkova života, a Josipa Maček božićne uspomene na Vladka Mačeka. Košutićev tekst zapravo je njegovo pismo koje mu je poslao za vrijeme dok su ga čuvali zarobljenoga u Kupincu, Livajušićev je govor na sprovodu Mačeka, a onaj Derwinskog je njegov govor u američkome kongresu vezan za Mačeka.

Peto i zadnje poglavlje ovoga djela dobilo je naziv *Prilozi*. Sastoji se od nešto više tekstova od prethodnoga poglavlja, njih osam. Prvi je onaj Krste Cvijića u kojem piše o Stjepanu Radiću i Mačeku, čak ih uspoređuje kako bi ublažio omalovažavanje Mačeka od strane drugih. Drugi je tekst napisao Srđan Marković, a u njemu piše o Mačeku i njegovu odnosu spram totalitarizma. Ivan Supek, u trećem

tekstu, spominje objavu rezolucije 1928. godine, Zagrebačke punktacije 1932. godine, a govori i o nekim vrijednostima i Mačkovim stavovima. Dio koji je napisao Jozo Ivičević govori o Mačkovim danima u Jugoslaviji i NDH. Josip Mirko Torbar opisuje prve emigrantske godine dr. Mačeka. Tekst Tihomila Rađe govori o kritikama na račun Mačeka te njegovim riječima narodu da je poštenje najbolja politika. Spominje se i njegova politika spram muslimana, koja je bila pozitivna. Zvonimir Berković iznosi svoje dvije kolumne o Mačeku u kojima ustvrđuje kako je Maček bio prilagođeniji našem mentalitetu od Starčevića i Radića. U zadnjem dijelu ovoga poglavlja, Josip Pandurić piše o zaboravljenosti Mačeka, kritikama akademika Jelčića i Mačkovim *Memoarima*. Spominje polemiku između Kamberra i Mačeka te stav dr. Franje Tuđmana o Mačeku. Na kraju knjige nalazi se završna riječ Zlatka Tomičića u kojoj hvali knjigu, govori kako ju HSS podržava te kako je ona svojevrstni nastavak *Memoara*.

Ovo djelo obuhvaća razdoblje života Vladka Mačeka iz prve polovice 20. stoljeća, kako je već napomenuto. Djelo donosi vjernu sliku o političaru koji je, ne samo u politici, već i u privatnom životu radio promišljeno i uljudno. Bio je veliki borac za seljaštvo. Iako je Maček napisao *Memoare*, ovdje se njegov život opisuje očima njegova sina i poznavatelja, a ne njega samoga, što daje drugačiji pogled na njegov lik i djelo. Budući da je ova knjiga plod dugogodišnjega marljivoga rada dvojice autora, smatram kako su njezini zacrtani ciljevi ostvareni. Svatko tko želi doznati nešto o Vladku Mačeku većinu toga što želi saznati zasigurno će saznati iz ovoga djela.

Ivan Samardžija

OSVRTI – REFLECTION PAPERS

Izložba Veličanstveni Vranczyanyjevi (MUO, 14.5. – 21.8.2016.)

Uvid u ekstravagantan život hrvatskoga plemstva predstavljao je dovoljan razlog za odlazak na upravo otvorenu izložbu. “Veličanstveni Vranczyanyjevi – umjetnički, povijesni i politički okvir života jedne plemićke obitelji“, otvorena je od 14. svibnja do 21. kolovoza 2016. godine u Muzeju za umjetnost i obrt (MUO). Autorici, muzejskoj savjetnici Marini Bagarić, u realizaciji izložbe pripomogao je niz vodećih stručnjaka iz hrvatskih kulturnih i muzejskih institucija te sa Sveučilišta u Zagrebu i Zadru.

Zamišljena kao povijesni prikaz djelovanja hrvatske velikaške obitelji Vranczyany-Dobrinović, izložba predstavlja svojevrsni *hommage* njezinim pojedinim istaknutim članovima. Njome se ponajprije nastoji naglasiti njihov značaj u funkciji promotora i nositelja gospodarskih i kulturnih aktivnosti na hrvatskim prostorima, ali i djelovanja u službi hrvatske politike. Upravo je prošle godine (2015.) preminuo jedan od najistaknutijih politički aktivnih članova obitelji, barun Janko Vranczyany-Dobrinović, prvi ministar turizma u Vladi Republike Hrvatske te jedan od najzaslužnijih diplomata za ulazak Republike Hrvatske u euroatlantske integracije. Spomenutu činjenicu valja uzeti u obzir kao možebitan poticaj realizaciji ovoga muzejskoga projekta. Logično, uvod u samu ekshibiciju započinje prikazom obiteljskoga rodoslovlja te poveljama kojima joj se potvrđuje plemićki status. Većim dijelom izložbu čine portreti i fotografije popraćeni kratkom biografijom istaknutijih pripadnika porodice. Tekstovi su relativno koncizni, ali ne ističu ključne momente u sadržaju koji bi privukli pozornost posjetitelja. Nadalje, izložci su postavljeni prema povijesno-geografskoj logici, odnosno kronološki i s obzirom na političko-administrativni prostor djelovanja pojedine grane obitelji Vranczyany, čime izložba dobiva na kontinuitetu i uniformiranosti. Međutim, upravo zbog pretežite uniformiranosti prikazivanja, izložba u prvom redu gubi na dinamici. Naime, osim što u jednom prostoru svira klasična glazba vezana uz tematski sadržaj, postoji tek par vizualnih projekcija filmskog i fotografskog sadržaja. Također, veliki je nedostatak činjenica što nema interaktivnoga sadržaja koji bi dodatno zainteresirao i informirao posjetitelje. S aspekta cijele izložbe, poprilična količina tekstualnih informacija sa zidova za veći bi dio publike mogla predstavljati problem u koncentriranom praćenju. Nadalje, svakako je primjetan manjak osobnih predmeta što se zapravo očekuje od izložbe ovakvoga tipa. Ponajprije su postavljene fotografije te poneki salonski predmeti, ali intimne stvari poput nakita ili odjeće nisu sastavni dio izložaka. Međutim, spomenuti nedostatak kompenziraju fotografije s prikazima nepoznate obiteljske svakodnevice te su jedan od zanimljivijih segmenata izložbe. Između ostaloga, vrijedi spomenuti da ne postoji određena brošura koja bi poslužila kao vodič kroz izložbu, već samo letak na kojem se daju tek osnovne informacije.

Osnovna zamisao izložbe – upoznavanje posjetitelja s poviješću i brojnim zaslugama hrvatskih plemića Vranyczany-Dobrinović – svakako je ostvarena. Ona nudi široj javnosti pregršt dosada manje poznatih informacija vezanih uz ovu obitelj, a u prvom redu i danas vidljive tragove koje su ostavili u svojem kulturnom djelovanju tijekom stoljeća. S obzirom na spomenuto, „Veličanstveni Vranyczanyjevi“ svakako su vrijedni obilaska, u najboljem slučaju uz stručno vodstvo koje će ispraviti sitne nedostatke u samoj tehničkoj realizaciji izložbe.

Dora Tot

Izložba '45. (Hrvatski povijesni muzej, ožujak 2016.)

Izložba '45 otvorena je u Hrvatskom povijesnom muzeju 10. ožujka 2016. godine. Odlučila sam pisati o ovoj izložbi zbog aktualnosti teme koju izložba predstavlja. Godina 1945. jest ona na temelju koje su, možemo reći, nastale podjele u našoj državi. Politički akteri uvijek koriste ovu godinu i ono što joj je prethodilo kako bi poticali podjelu u društvu. Te su podjele danas iznimno vidljive u svim aspektima društva. Godina je to koja je na svojim plećima imala dva totalitarna režima. No, možemo reći da je ta godina bila i prijelomnica i razdjelnica kako u Hrvatskoj tako i šire. 1945. Utjecala je na cijeli svijet, budući da je te godine završio Drugi svjetski rat.

Autorice izložbe Matea Brstilo-Rešetar, Snježana Pavičić, Nataša Mataušić i Ana Filep izložbu su podijelile u četiri tematske cjeline: *Prema kraju rata*, *Kraj rata i poraće*, *Svakodnevnica* i *Kultura i znanost*. Sam uvod u izložbu predstavljen je u veži muzeja. Ondje možemo vidjeti animiranu kartu Drugoga svjetskoga rata, koja je izvrsno napravljena kako bi ukratko prikazala tijek i vojne akcije rata. Ono što je također u samoj veži pohvalno jest velika video projekcija, koja sadrži isječke intervjua s ljudima koji su preživjeli tu godinu kao i s onima koji žive u današnje vrijeme. Na tim isječcima možemo čuti mišljenja različitih ljudi o 1945-oj godini. Cijele intervjuje možemo vidjeti i poslušati prije ulaza u prvu prostoriju. Upravo ti intervjui učinili su izložbu još interesantnijom, jer su suprotnost izloženim povijesnim dokumentima. Oni daju jedan čisto ljudski aspekt izložbi. Prva cjelina: *Prema kraju rata* izložena je u prvoj prostoriji izložbe i ono što mi se sviđa jest što su dva suprotna zida zamišljena kao i dvije suprotstavljene strane: NDH i partizani, tako da je svaki zid posvećen jednoj strani. Prelaskom iz te cjeline dolazimo do: *Kraj rata i poraće*. Ta je cjelina predstavljena u idućoj prostoriji koja je prenamijenjena za ovu izložbu (jer je to nekad bila velika dvorana muzeja). Prostorija druge cjeline je najkompleksnija i najdetaljnija i u njoj me se dojmilo više stvari. Prostorija je postavljena izvanredno, budući da su s lijeve strane prostorije prikazane sve manifestacije koje su se održavale u Zagrebu nakon ulaska partizana 1945., a paralelno s tim dijelom jest takozvani tunel, koji predstavlja Bleiburg i križni put te mu je namjera da se ljudi u uskom prostoru osjete klaustrofobično i pomalo prestrašeno kao i sudionici križnoga puta. Nakon tunela prikazana je represija jugoslavenskih vlasti, sukob crkve s državom i reforme. Dojmila me se upravo namjera te prostorije da prikaže stvari koje se događaju paralelno s manifestacijama i veseljem. Ono što je važno napomenuti jest da su upravo u toj cjelini prikazani dokumenti koji od osamostaljenja Republike Hrvatske nisu bili prikazani za javnost do sada. Vjerojatno upravo takve stvari na izložbi istu čine kontroverznom, ali i vjerodostojnom i ispravnom. Na problem u prostoru nailazimo kada se nakon druge prostorije i cjeline moramo vraćati kroz prvu prostoriju do treće cjeline što zapravo daje nekakav dojam zbunjenosti na samoj izložbi, no čak ni to nije toliki

problem. Treća cjelina: *Svakodnevnica* se doima potpuno različito od prvih dviju, jer se više ne opisuju represije, likvidacije i tako dalje. No, upravo ta treća cjelina prikazuje posljedice rata i dočarava kako se politika odražava u svakodnevnim aspektima života. Cjelina je postavljena u dvije prostorije i prikazuje proces obnove, kupone za duhan i namirnice, propusnice, svakodnevnu odjeću, proces opismenjavanja i nogomet u ratu. Odjeća koja je predstavljena kao svakodnevna odražava samo kako se visoka i gradska klasa odijevala, što ne smatram autentičnim. Zadnja cjelina: *Kultura i znanost* postavljena je u dvije posljednje prostorije. Smatram da je predzadnja prostorija izložbe odlično postavljena. Prikazuje usporedno film u dva režima, a u kutu sobe postavljen je radio tog vremena i pušta se Hrvatski krugoval (radio u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske) s krasnom glazbom, što sobu čini atmosferskom. U posljednjoj prostoriji postavljeni su plakati za predstave koji usporedno prikazuju kazalište kroz dva režima i nastavljaju se na slikarska djela. Dio s kazalištem jest odličan zbog velikoga broja kazališnih plakata koji su izloženi, no doima se pomalo skućeno zbog prostora u kojem je postavljen zid, odmah na ulasku u prostoriju. Ono što se definitivno može zamjeriti izložbi jest što nema postavljene legende na engleskom jeziku. Postoje engleski pisani vodiči za izložbu, no to definitivno nije isto i ne može zamijeniti legende na zidu, koje trebaju izložbu približiti strancima upravo zbog toga što je ovo zapravo jedna svjetska tema.

Postaviti ovakvu izložbu jest definitivno bio dobar potez. Smatram kako bi izložbu trebalo posjetiti što više ljudi kako zbog njezine kvalitete tako i zbog činjenica koje ona prikazuje i čini dostupnima javnosti. Izložba zaslužuje i potpunu pohvalu jer nije privržena niti jednoj strani, već naprotiv, izložbeni dokumenti čine ju potpuno autentičnom i kvalitetnom povijesnom izložbom. Stoga je važno napomenuti da izložba kao takva ne potiče daljnju podjelu već obrazovanje javnosti o tome razdoblju, što se danas čini nužnim. Tako da je izložba na temelju svih navedenih stvari na mene ostavila izvanredan dojam.

Martina Marasović

Opera Nikola Šubić Zrinjski

Nikola Šubić Zrinjski Ivana pl. Zajca jedno je od temeljnih djela hrvatske operne literature. Opera koja tematizira bitku kod Sigeta 1566. godine i slavnu pogibiju Nikole Zrinskog oduševila je već na svojoj praizvedbi 4. studenoga 1876. te postala, i ostala do danas, najpopularnija hrvatska opera. To je „dvosjekli mač“ – s jedne strane radi velike će popularnosti uvijek izazvati oduševljenje, a s druge strane velika većina publike iznimno dobro poznaje djelo pa može uočiti, i zamjeriti, svaku grešku.

Naslovnu ulogu, sigetskoga zapovjednika Nikolu Šubića Zrinskog, pjevao je Vitomir Marof. On je dugo bio iznimno dobar Zrinski, međutim tijekom protekle godine nešto mu se dogodilo – teško je procijeniti je li to stvar dobi (65 mu je godina, a u toj se dobi većina pjevača susretne s ograničenjima vlastitog glasa koja prije nisu postojala), višekratne indisponiranosti ili slabe pripreme. Većinu mjesta koja zbog radnje i dramske napetosti (primjerice kraj zakletve u 1. činu i *cabaletta* dueta Zrinskog i Eve u 3. činu) zahtijevaju *forte* i *fortissimo* on pjeva *mezzoforte* do *forte*, a time jednostavno ne uspijeva prenijeti emociju. Korektnosti radi treba istaknuti i Marofove svijetle trenutke. Njegova izvedba romance Zrinskoga *Gle kako divno sjaji grad...* najbolja je koja se može čuti u HNK Zagreb. U tome broju do izražaja dolazi njegova topla boja glasa, upravo idealna za takve lirske trenutke. Tu ariju Marof „osjeća“ – uspješno varira emocije od žalosti zapovjednika koji gleda propast svoga grada preko grandioznosti Zrinskog do očaja čovjeka koji je svjestan svoje skore propasti. Osim toga, Marof odlično glumi – vrlo je uvjerljiv kao otac obitelji koju želi zaštititi te je vidljiva vrlo diskretna razlika u boji glasa i ekspresiji kojima dozira količinu brige i nježnosti kada je u interakciji sa suprugom, odnosno sa kćeri. Nasuprot tomu, mnogo je čvršći i odlučniji držanjem cijeloga tijela u vojnim scenama. Suprugu Nikole Zrinskoga, Evu, pjevala je Tamara Franetović Felbinger. Ona se pjevajući Evu muči od prvog pojavljivanja na sceni do posljednjega tona. Zapravo je najveći problem u tome što, čini se, pokušava na silu promijeniti boju glasa. Eva je uloga za glas koji može biti taman u trenucima brige i razočaranja, ali i svijetao u scenama s kćeri, a svakako je najbitnije da pjevačica može lako postići visinu bez da ton izgubi na snazi i čistoći. Njen se napor očituje u posve neprirodnom položaju pjevačkoga aparata, što onda stvara i gotovo komičnu ekspresiju lica tijekom cijele opere, a pritom ni kvalitativno ne zadovoljava (što je sasvim logično jer si položajem usne šupljine znatno ograničava opseg tonova koje može otpjevati). Ukratko, ova Eva je od početka do kraja isforsirana, a pjevačica ulaže toliki napor u pokušaj pogađanja intonacije da nema ni šanse za bilo kakvim kreiranjem uloge kroz boju glasa ili naglašavanje pojedinih dijelova. Njena je boja jednolična, a dinamičke promjene gotovo neznatne. Pritom je ton iznimno neugodan – varira između točnog, ali muklog i ekspresivno praznog te prenapregnutog zavijajućeg pjevanja. Evine dionice zbora „U boj, u boj!“ pjeva

intonacijski točno iako i dalje prenapregnuto, a loš opći dojam je potvrdila pogrešnim pjevanjem teksta. To jest nešto što se može svakom dogoditi i inače nikad ne uzimam za zlo, dapače, najčešće sam zadivljena kako pjevači uspiju prijeći preko greške koju su napravili i ne dopuste da im to pokvari koncentraciju, a ponekad čak prilagode ostatak teksta tako da odgovara otpjevanom. Međutim, ovdje je riječ o finalnom zboru opere, zboru koji je općepoznat i koji redovito izaziva najviše emocija. Biti toliko rastresen pa takav broj otpjevati na pogrešan tekst pokazuje i dozu nepoštivanja publike. Marija Kuhar i Domagoj Dorotić, interpreti Jelene i Juranića, bili su izvrsni. Ona ima ugodan, zvonak i lepršav sopran, potpuno u skladu s likom kojeg tumači. Vrlo se dobro glasovno prilagođava oscilacijama Jelenina raspoloženja – od mladenačke zaljubljenosti do velike brige. Dva ključna mjesta uloge – romancu *U dalekoj zelen gori stari stoji Zrinjski grad* i uspavanku *Cvate ruža rumena* pjeva bez zamjerke. U prvoj uspijeva postići zaokruženost tona koji treba ostati stalno jasan, ali na dubljim mjestima manje zvonak, što ona čini besprijeckorno. Upečatljiva je i njena izvedba opraštanja od Juranića prije nego je on ubije kako ne bi pala u neprijateljske ruke – dobro je izbalansirala krikove i pjev kroz uzdahe s glumom cijele dramatične situacije. Dorotić je među boljim Juranićima koje sam imala prilike slušati. Glasovno je besprijeckoran i iznimno oku ugodan (što je za herojskog tenora bitno). Slično Marofu, dobro balansira nježne emocije u scenama s Jelenom koje donosi i glumom i mekšom bojom glasa te vojničku odlučnost u ostatku opere koja se najviše vidi u njegovom držanju i ekspresijama lica. On najviše dolazi do izražaja u finalnom zboru. Ima vrlo ugodan baršunast tenor, više taman nego svijetao, koji se dobro uklapa sa drugim tenorom (Paprutović), baritonom (Zrinjski), basom (Alapić) i sopranom (Eva) u zboru *U boj, u boj!*. Pritom ga bariton nije zasjenio, što je često slučaj, nego ravnopravno nose taj zbor. Petu veću ulogu, sultana Sulejmana Veličanstvenog, besprijeckorno je pjevao Luciano Batinić. Sulejman u njegovoj interpretaciji nije starac nego sultan u punoj snazi. Mjesta gdje bi se Sulejman pokazao umornim od života kod Batinića su trenuci sultanova bijesa na neprijatelje, na što se onda odlično nadovezuju prizori u kojima sa žarom najavljuje vojsci polazak u pohod. Batinić je iznimno melodiozan i rijetko ugodno pjeva dionicu *Strepi, o Beču, ti prvi...*. Naime, u podlozi je te dionice jedva čujna orkestralna pratnja pa ju pjevači često izvode recitativno, ali kod Batinića to nije slučaj. On zaslužuje svaku pohvalu jer je na više mjesta vidljivo koliko je studiozno pristupio ulozi – na pojedinim je mjestima prilagodio tempo svome viđenju Sulejmanova raspoloženja u tome trenutku, a kroz operu mijenja tehniku pjevanja kako bi što uvjerljivije prenio stanje svoga lika. Od manjih uloga (liječnik Levi, vezir Mehmed Paša Sokolović te Zrinjskijevi vojnici Paprutović i Alapić) najviše se ističe Stjepan Franetović u ulozi Mehmed Paše Sokolovića. Vrijedi istaknuti vrlo dobru interpretaciju *strette* iz 3. čina u kojoj nijansiranjem glasa donosi častohlepnog, osvetoljubivog i beskrupuloznog Sokolovića, sasvim odgovarajućeg tekstu libreta.

Izvedbom je ravnao Ivan Josip Skender, koji je dugo bio zborovođa opere HNK, što je zacijelo jedan od razloga toliko dobre usklađenosti zborova i orkestra.

Orkestar je dosta dobar, ali čujno su bolje izvježbani početak opere i treći čin dok su se u nekoliko navrata u sredini opere skoro „raspali“. To, međutim, nije Skenderova greška nego standardni problem orkestra zagrebačkog HNK koji je često nedovoljno pripremljen. Režiju Krešimira Dolenčića mogu samo pohvaliti. Scena je često jednostavna, samo s jednim divanom i orijentalnim baldahinom u pozadini u scenama iz turskog tabora, odnosno samo s kamenom klupicom koja naznačuje dvorište grada ili radnim stolom u scenama u unutrašnjosti Sigeta. Kostimografija je primjerena, Zrinjskijevi vojnici su odjeveni u odore renesansnog stila, a turski u orijentalne. Ova režija nije u skladu s posljednjim trendovima opernih režija koje sve teže modernizmu, ali za *Zrinjskoga* je upravo takva idealna. Smatram kako bi bilo kakva modernizacija izazvala veliko nezadovoljstvo publike i nadam se da joj se neće pribjegavati niti u buduće. Zaključno treba reći kako je ova izvedba *Zrinjskog* unatoč pojedinim svijetlim trenucima i pojedincima koji se iznimno trude, bila ispod razine. Zrinjski koji pjeva bez snage i bez emocije i Eva koju je mučenje slušati poništavaju sve drugo pozitivno. Kada se tome doda orkestar koji se povremeno „raspada“ (iako je uglavnom vrlo dobar) poslije izvedbe se može očekivati samo razočarenje i nezadovoljstvo. Šteta je što vodstvo Opere ne poduzima ništa po tom pitanju. I radi ostalih solista koji se trude i zaista su što dobri, što izvrsni, ali i radi publike koja ne dobiva izvedbu po koju je došla i na kakvu je navikla. Dobro bi bilo obratiti pozornost i pokušati otići na izvedbu kada će Evu i Zrinjskog pjevati Željka Martić i Siniša Hapač, a ako ta postava nije na repertoaru preporučam poslušati snimku iz 1963. pod ravnanjem Milana Sachsa sa Vladimirom Ruždjakom (Zrinjski), Milkom Bertapelle (Eva), Brankom Stilinović (Jelena) i Zvonimirom Prelčecom (Juranić). Osobito preporučam pogledati video zapis iz 1969. u kojem Zrinjskog i Evu tumače Vladimir Ruždjak, legendarni i nenadmašni Zrinjski, i Branka Stilinović, jedna od najboljih interpretkinja Eve.

Petra Babić

Prikaz stalne postave Muzeja grada Zagreba

Muzej grada Zagreba osnovan je 1907. Stalni postav zorno predočava zbivanja od prvih tragova ljudske aktivnosti, načina života kroz srednji vijek, dobro očuvane predmete iz novoga vijeka te daje sliku Zagreba u modernom dobu. Stalni postav ostvarili su: Vinko Ivić, ravnatelj, Nada Premerl, autorica koncepcije stalnog postava, te autori scenarija stalnog postava, Željka Kolveshi, Nada Premerl, Ivan Ružić, Slavko Šterk, Želimir Škoberne, Aleksandar Durman.

Na samom mjestu Muzeja postojalo je naselje iz vremena starijega željeznoga doba čija je rekonstrukcija dio stalnoga postava. Potom ne nalazimo tragove ljudske aktivnosti sve do I. st. pr. Kr. Iz spomenutih razdoblja najupečatljiviji nalazi su pokretna peć, numizmatički nalazi te keramičke posude.

Tijekom XIII. st. dolazi do provale Tatara te kao rezultat toga dolazi do utvrđivanja Gradeca i Kaptola. Naime, tadašnji kralj Bela IV. podiže niz utvrda diljem Kraljevstva. Širenje grada započelo je dobivanjem statusa slobodnoga kraljevskoga grada Zlatnom bulom iz 1242., jednim od najznačajnijih dokumenata za povijest Zagreba, čija se kopija nalazi u Muzeju.

Veliki dio stalnoga postava posvećen je prikazivanju svakodnevnoga života i narodnih vjerovanja. Primjerice, opisan je proces kažnjavanja vještica, izloženi su najstariji oblici zastava grada Zagreba, razne priznanice uglednim građanima i dr.

Povijest Zagreba obilježila je i izgradnja katedrale, koja je kroz povijest više puta oštećena potresima. Muzej je cijelu prostoriju posvetio prikazu katedrale iz više razdoblja. U XII. st. podignuta je velika romanička katedrala koju su Tatari razorili 1242. U gotičkom je stilu obnovljena tijekom XII. st. te je bila posvećena sv. Stjepanu. U XV. st. obrambeni zidovi oko katedrale podignuti su zbog opasnosti od osmanlijskih osvajanja. U nastavku zbirke vezane uz katedralu može se vidjeti barokni portal, lavovi čuvari, rigalice za vodu, oltari iz unutrašnjosti i dr.

Tijekom XIX. st. Zagreb je postao središte Hrvatskoga narodnoga preporoda. Tijekom godina Ilirci su utemeljili niz kulturnih ustanova. Središnja ličnost pokreta bio je Ljudevit Gaj, čija se putna torba nalazi izložena u Muzeju.

Jedna od najznačajnijih ličnosti hrvatske povijesti svakako je i ban Jelačić. 1848. preimenovan je središnji gradski trg Harmice u Trg Jelačića bana i podignut konjanički spomenik legendarnom junaku na istoimenom trgu. Rekonstrukcija Jelačićeve odore nalazi se izložena u Muzeju.

Tijekom XIX. st. gospodarsko središte Zagreba postaje Jelačićev trg te najduža zagrebačka ulica – Ilica. U izvorima iz XIX. st. spominju se u Ilici dućani i gostionice, pod vrlo zvučnim nazivima: Modroj kugli, Divljem čovjeku, Bijelom labudu, Crnom orlu, Carskom gostioničaru, itd. U Muzeju se nalazi rekonstrukcija Druckerove trgovine te dućana sa šeširima.

Godine 1840. objavljena je vijest o zagrebačkom prvom dagerotipistu. Prvi autentični dokumenti o životu i izgledu našega grada u to vrijeme djela su Fra-

nje Pommera, kao prvoga stalnoga fotografa, zatim Julija Hühna i Ivana Standla. Svojim su radom postavili temelje na kojima će se razvijati fotografska umjetnost sve do kraja stoljeća i pokrenuli su otvaranje mnogih atelijera. Muzej kronološki prikazuje mnoge takve zanimljive fotografije staroga grada Zagreba.

Prvu modernu i funkcionalnu kazališnu zgradu sagradio je 1834. na središnjemu gornjogradskom trgu trgovac Kristofor Stanković. Ubrzo je postala glavno središte nacionalnoga kazališnoga i društvenoga života u doba Hrvatskoga narodnoga preporoda. Prva izvedena drama na hrvatskome jeziku bila je *Juran i Sofija* (1840.) Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, a prva izvedena opera, *Ljubav i zloba* (1846.) Vatroslava Lisinskoga. Dramski program pratio je i suvremenu europsku literaturu ugovivši mnoge strane izvođače poput Sare Bernhardt, Franza Lehara, Richarda Straussa i mnogih drugih. Na taj je način zagrebačko kazalište upoznala svjetska i europska javnost, ponajviše putem slavne sopranistice Milke Trnine čiji se glas proćuo sve od Münchena pa do New Yorka. Već se sedamdesetih godina XIX. st. javila potreba za novom i većom kazališnom zgradom te je tako 14. listopada 1895., u prisutnosti cara Franje Josipa I., otvorena nova zgrada Narodnog hrvatskog zemaljskog kazališta.

Mnoge novine obilježile su XX. stoljeće, počevši vožnjom prvoga automobila Ferdinanda Budickog 1901., zatim prvi hrvatski „svesokolski slet“ iz 1906. Ubrzo su se otvorili i mnogi kinematografi, a prvi stalni bio je kinematograf “Pathé bioskop”. Godine 1902. uzdigli su se u visinu tornjevi završene katedrale, a samo godinu dana kasnije, pogled je usmjeren u nebeski svod otvorenjem astronomskoga opservatorija na Popovu tornju. Najhrabriji građani, upustili su se 1905. godine na nezaboravan let balonom *Turul*, vrlo realan primjerak izložen je u jednoj od prostorija Muzeja grada Zagreba. Zahvaljujući razvitku medija, u istoj prostoriji vidjet ćete mnoštvo fotografija i plakata iz toga doba. Također ćete vidjeti i prepoznatljivu figuru Slavoljuba Penkale čiji je izum nepromijenjen ostao vrlo upotrebljiv sve do danas.

Nakon što je Austro-Ugarska Srbiji objavila rat, hrvatski je narod bio prisiljen boriti se na strani Centralnih sila. U Muzeju je izložen proglas kojim se hrvatske mladiće motivira za službu u vojsci Austro-Ugarske Monarhije. U Zagrebu je tijekom rata nedostajalo hrane, a često su s bojišnice stizali ranjeni vojnici. Također, u Koncertnoj dvorani Vatroslava Lisinskog organizirali su se razni koncerti i događanja kako bi se prikupio novac za liječenje stradalih u ratu.

1940-ih godina bilo je mnogo oglasa te propagandnoga materijala od strane komunista i NDH. Stalni postav muzeja izložio je mnogobrojne takve plakate, a najupečatljiviji izložak iz prostorije vezane uz Drugi svjetski rat jest vitrina s vojnim odličjima.

U čast Dušanu Vukotiću – dobitniku prestižne filmske nagrade Oscar za animirani film „Surogat“, Muzej grada Zagreba prikazuje povijest stvaranja crtanog filma od strane tvrtke „Zagreb-film“. Svakako je zanimljivo vidjeti stroj koji pomiče crteže i tako stvara „čaroliju“ crtanog filma. Uz već spomenuti „Surogat“, u

Muzeju se puštaju i druga djela zagrebačkih autora poput npr. „Čarobnjakov šešir“ i „Veliki miting“.

Zadnja prostorija stalnoga postava Muzeja grada Zagreba posvećena je Zagrebu u Republici Hrvatskoj. Vrlo značajan događaj za cijelu Hrvatsku bio je koncert „Prljavog Kazališta“ na Trgu bana Jelačića 1989. pred oko 250 000 ljudi. Prikazan je i događaj 1990. na Trgu bana Jelačića, kada se održala proslava pobjede Hrvatske demokratske zajednice na parlamentarnim izborima. Također, video zapisom prikazuju se prizori ulaska hrvatskih branitelja u Banske dvore nakon bombardiranja 1991. Izloženi su stol i stolac koji su tom prilikom uništeni.

Muzej grada Zagreba pravi je zagrebački vremeplov, prikazuje zagrebački uspon od antičkih vremena pa sve do razvitka moderne tehnologije. Osim toga, kroz svoju stalnu postavu, upoznaje nas sa životnim navikama ljudi od najranijega doba do onoga koje nam je već poznatije. Osim stalne postave, djelatnici Muzeja grada Zagreba održavaju muzej raznim inovativnim i poučnim izložbama, kreativnim radionicama pa čak i knjižnicom u kojoj možete prolistati zanimljivu literaturu vezanu uz pojedina razdoblja stalne postave.

*Tina Glazer
Maja Nikšić
Robert Jurčić*

IZVJEŠTAJI – REPORTS

3. okrugli stol studija povijesti u Republici Hrvatskoj – Filozofski fakultet Osijek, 22.-25. ožujka 2017.

Od 22. do 25. ožujka održan je u Osijeku Treći okrugli stol studija povijesti na kojem je sudjelovalo 6 fakulteta iz cijele Hrvatske (Osijek, Split, Zadar, Rijeka, Zagreb) i jedan iz Bosne i Hercegovine (Mostar). Glavni akademski dio Okrugloga stola odvio se u četvrtak, 23. ožujka. Izlaganja i rasprave trajale su skoro cijeli dan u svečanoj dvorani Filozofskoga fakulteta u Osijeku. Predstavnici svih fakulteta ukratko su izložili svoje programe i općenito uvjete studiranja, prednosti i mane svojih studija povijesti. Glavni problemi o kojima se raspravljalo nakon izlaganja bili su prezasićenost tržišta diplomiranim povjesničarima i kako bismo tomu kao studenti mogli doskočiti te problem pasivnosti članova udruga. Kao jedno od mogućih rješenja došlo se do zaključka kako bi jedna od inicijativa koje same udruge mogu pokrenuti, mogla biti organizacija turističkih manifestacija i programa te općenito okretanje povjesničara uslužnom sektoru. Što se tiče usporedbi studija povijesti, došlo se do zaključka kako u slučaju dvopredmetnoga studiranja najčešće nedostaje vježbanja vještine pisanja i raspravljanja, čemu bi ponovno udruge mogle doskočiti i pomoći u tome studentima. Također, udruge bi od samoga početka trebale pokušati privlačiti novoupisane studente i što ih više angažirati.

Studenti su, osim programa studija povijesti, prezentirali i aktivnosti svojih udruga, časopise koje izdaju i simpozije koje organiziraju te pozvali na među-

Slika 1: ISHA Osijek, ISHA Zagreb i DSP „Lucius“

sobnu suradnju. Radilo se o: ISHA Osijek, Udruga „Toma Arhiđakon“ – ISHA Split, ISHA Zadar, Udruga studenata povijesti „Malleus“, Klub studenata povijesti „Filip Lastrić“, ISHA Zagreb i DSP „Lucius“. Nadalje, jedno od izlaganja, kolege Marka Cmrečnjaka iz Mostara, dotaknulo se i sadašnjih trendova koji postoje na fakultetima povijesti te je kolega analizirajući programe došao do zaključka kako na studijima prevladava većim dijelom politička povijest, dok se drugdje u Europi i svijetu sve više okreće k društvenoj, religijskoj, vojnoj povijesti, ekohistoriji itd. To je jedan od indikatora kako bi se programi studiranja na fakultetima u RH trebali ponešto promijeniti. Kolega Leopold Čurčić iz Zagreba predstavio je povijesne kolegije na KBF-u i najavio mogućnost osnivanja udruge.

Drugoga dana, domaćini su nas odveli u razgledavanje Osijeka i organizirali kratki izlet u Vukovar. Tamo smo, među ostalim, posjetili novootvoreni Muzej vučedolske kulture (2015.). Muzej nas je sve oduševio kako svojim eksponatima tako i pričom o svakodnevnom životu i običajima Vučedolaca koju nam je ispričao vodič. Primjerice, među eksponatima nalazi se kostur čovjeka za kojega je točno određen datum smrti jer je pored njega bila pronađena posuda s ucrtanim zodijakom na dan kad je umro. Cijela je izložba napravljena uz pomoć moderne tehnologije te je zapravo jedina na svijetu koja se bavi samo jednom kulturom. Već sada dostiže rekordan broj posjetitelja iz cijeloga svijeta, a uprava muzeja nada se još većemu broju.

Posljednji dan, 25. ožujka odabrali smo glasanjem idućega domaćina okrugloga stola, koji je planiran za dvije godine i tu će dužnost preuzeti kolege iz Zadra. Sve u svemu, organizatori Okrugloga stola – kolege iz ISHA-e Osijek mogu biti jako zadovoljni njegovom realizacijom. Stol je organiziran na visokoj akademskoj razini, ali u opuštenoj atmosferi. Inicijativa organiziranja ovakvoga skupa vrlo je pozitivna jer je kamen temeljac za buduće zajedničke projekte i za daljnje unapređivanje rada udruge, razmjenu iskustava. U tome smislu, prilikom iduće organizacije trebalo bi raditi na još većoj promociji ovoga skupa i angažiranju studenata.

Petra Vručina

XIV. *Dies historiae*: „Atentati kao sredstva političke borbe“ (7. prosinca 2016.)

Kako to već prema tradiciji biva, Društvo studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“ organiziralo je XIV. po redu znanstveni skup *Dies historiae*. Kao i prošlih godina temu *Dies*a odabrali su studenti članovi *Luciusa*, a ona je bila „Atentati kao sredstva političke borbe“ koju je predložio student 2. godine preddiplomskoga studija povijesti Vlatko Smiljanić. Izlagači na skupu bili su znanstvenici s nekoliko uglednih hrvatskih institucija, a program je bio podijeljen u četiri sesije. Uz već spomenutoga Vlatka Smiljanića, glavni organizatori bili su i Leo Marić te Zdeslav Indir, dok je skup uz kolegu Smiljanića moderirala studentica prve godine preddiplomskoga studija povijesti i sociologije Maja Nikšić. Skup se održao u prostorijama Hrvatskih studija, tj. u dvorani „Zagreb“ s početkom u 10,00 sati.

Prije početka izlaganja uvodnu je riječ održao pročelnik Hrvatskih studija izv. prof. dr. sc. Mario Grčević koji je pozdravio prisutnu publiku i time službeno otvorio XIV. *Dies historiae*. Nakon njega publici se obratila predstojnica Odsjeka za povijest Hrvatskih studija doc. dr. sc. Ivana Jukić, a za kraj uvodnoga dijela znanstvenoga skupa čuli smo i pozdravnu riječ predsjednice DSP-a „Ivan Lučić – Lucius“ Petre Vručine.

Prva sesija nosila je naziv „Stara povijest, antika, srednji vijek“, a s izlaganjima započela je dr. sc. Eva Katarina Glazer s Hrvatskih studija koja je održala predavanje na temu „Pokušaj atentata i smrt Quin Shi Huangdija u kontekstu Shima Quianovih Shi Ji kronika i arheoloških ostataka iz Xi'ana“. Druga izlagačica bila je prof. dr. sc. Marina Miličević Bradač s Filozofskoga fakulteta u

Slika 1: dr. sc. Eva Katarina Glazer

Zagrebu koja je govorila o rimskim kopijama „Tiranoubojica“ i njihovoj političkoj poruci. Sljedeći govornik bio je izv. prof. dr. sc. Hrvoje Gračanin s Filozofskoga fakulteta u Zagrebu kojem je tema bila „Ubiti bizantskoga cara: atentat i legitimitet nove vlasti u bizantskoj političkoj tradiciji“. Posljednji izlagač prve sesije bio je mag. educ. hist. et. phil. Tomislav Matić s Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta, koji je predstavio temu „Humanisti-ubojice: Accademia Romana i plan atentata na papu Pavla II.“

Druga sesija odnosila se na razdoblje ranomodernoga i modernoga doba, a otvorila ju je dr. sc. Valentina Janković s Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta s temom „Bože moj, smiluj se mojoj duši, Bože moj, smiluj se ovim siromašnim lju-

dima: atentat na Willema Oranskog 1584. godine“. Nakon nje svoje je predavanje održao prof. dr. sc. Mijo Korade s Hrvatskih studija naslovljeno „Monarhomasi: zagovornici prava na otpor tiraninu“. Drugu sesiju zaključio je doc. dr. sc. Mladen Tomorad s Hrvatskih studija s temom „Atentat na predsjednika Abrahama Lincoln“.

Treća sesija nosila je naziv „Suvremeno doba“, a prva je izlagala dr. sc. Vijoleta Herman Kaurić s Hrvatskoga instituta za povijest koja je govorila o Sarajevskome atentatu iz 28. lipnja 1914. godine. Nakon nje svoje je izlaganje predstavio dr. sc. Mario Jareb s Hrvatskoga instituta za povijest koji je govorio o atentatu na jugoslavenskoga kralja Aleksandra I. Karađorđevića u svojoj temi „Smrt u Marseilleu“. O Elserovom atentatu na Adolfa Hitlera govorio je prof. dr. sc. Tihomir Cipek sa Fakulteta političkih znanosti, a sesiju je zaključio doc. dr. sc. Ivica Miškulin sa Hrvatskog katoličkog sveučilišta koji je izlagao na temu „Pokušaj atentata na političko vodstvo Hrvatske 1991. godine“. Nakon ovoga dijela, potaknula se izuzetno kvalitetna rasprava profesora i studenata.

Četvrta i posljednja sesija koncentrirala se na preglede kroz povijest, a nju je otvorio mr. sc. Joško Pavković sa Hrvatskih studija s temom „Atentati u ruskoj političkoj povijesti“. Posljednje izlaganje četvrte sesije, ujedno i posljednje izlaganje na XIV. *Diesu* dala je doc. dr. sc. Andrea Feldman s Učiteljskoga fakulteta u Zagrebu na temu „Od Judite do djevojke iz Chelsea Hotela: atentatorice u povijesti“.

Na samom kraju XIV. *Diesa historiae* nazočnoj publici te izlagačima zahvalio je kolega Vlatko Smiljanić. S trinaest izlagača i zaista mnoštvom zanimljivih tema XIV. *Dies historiae* može se smatrati uspjehom te još jednom potvrdom o kvaliteti *Diesa* i Društva kroz sve ove godine njegova održavanja. Uz organizacijski odbor treba spomenuti i brojne studente volontere koji su svojim nesebičnim doprinosom utjecali na uspjeh izvođenja XIV. *Diesa historiae*, bilo kroz promociju znanstvenoga skupa ili pomaganjem u organizaciji. Znajući kvalitetu dosadašnjih *Diesa* nema sumnje kako će i sljedećih godina *Dies historiae* obilovati zanimljivim temama te kvalitetnim izlagačima.

Slika 2: doc. dr. sc. Ivica Miškulin

Marko Šarunić

Tribina „Veliki događaj - mali ljudi“ (9. studenoga 2016.)

U prostorijama Hrvatskih studija 9. studenoga 2016. godine s početkom u 10.30 sati održana je tribina „Veliki događaj - mali ljudi“ na kojoj je prisustvovalo četvero izlagača i pozamašan broj posjetitelja. Radovi koje su izlagači prezentirali nastojali su objasniti percepciju povijesnih događaja od strane suvremenika naspram one dominirajuće u suvremenoj historiografiji, odnosno kako su obični pojedinci shvatili povijesne događaje koje smatramo *velikima*. Tribina je u prvom redu bila namijenjena studentima kako bi ih se potaknulo na primjenu teorije povijesti u svojim budućim radovima te isto tako kako bi dodatno savladali korištenje primarnih izvora koje su, u ovom slučaju, ostavili suvremenici tzv. *velikih* događaja.

Pozdravnu riječ u ime voditelja Hrvatskih studija, izv. prof. dr. sc. Marija Grčevića održala je doc. dr. sc. Kristina Milković. Prisutnima se zatim obratila doc. dr. sc. Ivana Jukić u ime Odjela za povijest Hrvatskih studija. Publiku i izlagače pozdravile su i srčano im zahvalile na dolasku organizatorice tribine Petra Vručina i Dora Tot, studentice diplomskoga studija povijesti na Hrvatskim studijima. Prije samih izlaganja dr. sc. Stipica Grgić predstavio je 21. svezak Zbornika „Ivan Lučić – Lucius“, čiji su urednici Mateo Bunoza i Mateja Maljuga.

Moderatorica tribine Lucija Frajlić, također studentica diplomskoga studija povijesti na Hrvatskim studijima, u kratkim je crtama predstavljala izlagače i teme njihovih radova. Seriju izlaganja otvorio je doc. dr. sc. Hrvoje Kekez s Hrvatskoga katoličkoga sveučilišta predavanjem na temu *Važnost Krbavske bitke iz 1493. godine viđena očima njenih suvremenika*, kojom je otvorio plodnu i konstruktivnu

Slika 1: od desno nalijevo: doc. dr. sc. Hrvoje Kekez, dr. sc. Stipica Grgić, prof. dr. sc. Miroslav Bertoša, doc. dr. sc. Kristina Milković, doc. dr. sc. Ivana Jukić

raspravu u koju se uključila publika, ali i ostali izlagači. Sa završetkom rasprave uslijedio je izlaganje *Propast Republike Sv. Marka (1797.): Veliki mitovi u svijetu malih podanika* prof. dr. sc. Miroslava Bertoše, zaključivši kako su *mali ljudi* mnogo teže doživjeli propast Venecije za razliku od njezinih elita.

U drugom dijelu tribine, doc. dr. sc. Kristina Milković s Hrvatskih studija održala je predavanje naslovljeno *Josip Jelačić: o 1848. godini iz osobne perspektive*, kojim je uspješno otvorila nova pitanja za buduća istraživanja. Govoreći o intimnim trenucima hrvatskih vojnika na Istočnoj fronti, posljednju prezentaciju održao je mr. sc. Amir Obhođaš iz Državnoga arhiva u Zagrebu na temu *369. pojačana pješачka pukovnija u bitci za Staljingrad*, koja je privukla naročitu pažnju publike.

S obzirom na to da su izlaganja potaknula veoma sadržajne rasprave, a sami izlagači spremno su odgovarali na pitanja zainteresiranih, može se konstatirati uspjeh tribine „*Veliki događaj - mali ljudi*“. Nadajmo se da će sličnih inicijativa biti i u budućnosti!

Dora Tot

Terenska nastava Dubrovnik – Budva i Ulcinj (Crna Gora) – Skadar (Albanija), 5. – 8. svibnja 2016.

U ponoć s 4. na 5. svibnja naše se „Društvo“ okupilo te smo krenuli prema jugu Lijepe Naše. Putovanje je trajalo do jutra gdje smo, nakon prelaska granice u Neumu, došli do Dubrovnika. Dan je bio lijep i sunčan. U blizini kule Bokar susreli smo se s djevojkom koja nas je provela kroz grad, upoznala s arhitekturom te s poviješću grada Dubrovnika. Ulaskom u staru jezgru grada naišli smo na Veliku Onofrijevu česmu koja je bila u procesu restauracije. Nasuprot česme nalazi se franjevački samostan Male braće izgrađen u 14. stoljeću. Daljnjom šetnjom po Stradunu vidjeli smo crkvu Sv. Vlaha. Svake se godine na dan 3. veljače slavi Fešta sv. Vlaha, neobičan i kulturno zanimljiv događaj. Ispred crkve nalazi se dobro poznat Orlandov stup, a u blizini je i gradski zvonik. Prošetali smo pored Kneževa dvora i Palače Sponza, ali i Katedrale Uznesenja Blažene Djevice Marije na nebo za koju se vjeruje da je izgrađena novcem koji je gradu dao Rikard I. Lavljega Srca kao zahvalu. Djevojka koja nas je vodila, upoznala nas je s funkcioniranjem grada dok je još bio Republika, odnosno kakve su bile unutarnja i vanjska politika, tko su najpoznatiji Dubrovčani te kakav je bio život kroz povijest. Također, istaknula nam je nekoliko „fun factova“ budući da je grad postao još zanimljiviji turistima nakon što su neke scene serije Igra prijestolja snimane na spomenutim lokacijama. Nakon obilaska imali smo slobodno vrijeme, nažalost nedovoljno da prošetamo zidinama. Studenti su se odvojili. Nekolicina nas je otišla popiti piće. Ono što nas je začudilo jest činjenica da smo kavu platili manje od 10 kuna, a kafić se nalazi nedaleko od jezgre grada. To pobija priču da u Dubrovniku nema skromnijih mjestašca. Zatim smo odlučili otići u šetnju te smo se našli u prekrasnom parku s pogledom na Jadran i tvrđavu Lovrijenac.

U popodnevним satima uputili smo se prema Crnoj Gori. Putovali smo kroz obalu preko gradova Herceg – Novog, Kotora i Tivata. Vožnja je trajala satima,

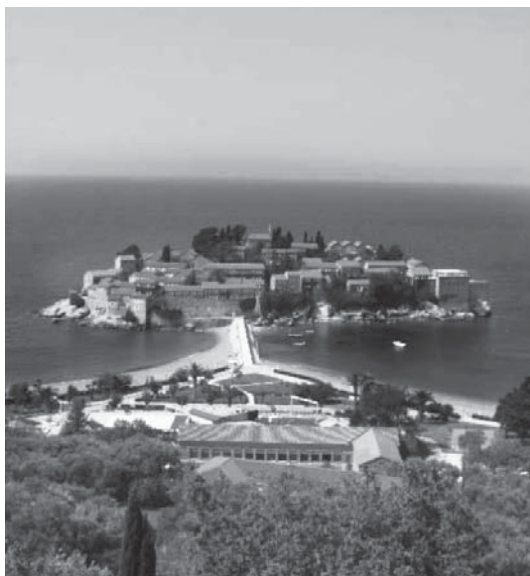
ali je ujedno bila dojmpljiva. S jedne smo strane imali pogled na more dok s druge ne velike planine i brda. Dolaskom u Budvu smjestili smo se u apartmane. Bitno je napomenuti kako Rusija redovno ulaže u urbanizam grada te su se Crnogorci u potpunosti posvetili turizmu.

U ulicama se nalaze velike kuće s mnoštvom soba za iznajmljivanje. Imali smo dojam da se svatko ondje bavi upravo turizmom i iznajmljivanjem. Također, posvuda su trgovine i kiosci. Ono što smo primijetili jest činjenica da se iza svakoga ugla nalazi kasino, ali ne i kafić. Neki od nas bacili su se u potragu za kafićima u blizini, ali su jedva naišli na koji. Naravno, ima ih u centru te u starom gradu. Iduće jutro nas je vodič poveo u šetnju gradom. Prošetali smo se pored velebnih izdanja hotela i zgrada te ušli u stari grad. Ulice i kuće u starom gradu podsjećaju na većinu mediteranskih gradova. Posjetili smo tvrđavu Citadelu koja potječe iz 5.-4. st. pr. Kr., a pored nje je sagrađena crkva Sv. Marije. Na Citadeli se svake godine izvode kazališne predstave. Nakon šetnje gradom imali smo slobodno vrijeme. Nekolicina nas je odlučila posjetiti budvanske plaže. Vrijeme je bilo lijepo i prilično toplo za početak svibnja. Odjenuli smo kupaće i uživali u suncu. Neki su se čak odvažili okupati iako temperatura mora nije bila privlačna. Crna Gora je zanimljiva zemlja, jednako kao i njeni stanovnici. Od prvoga dana bili su nevjerojatno pristupačni te su nas gospođe u trgovini upozorile što da kupujemo i gdje. Jedna gospođa mi je čak prišla i rekla kako imam zanimljiv naglasak te me upitala odakle sam. Na to sam odgovorila iz Zagreba, a ona se nasmijala i prijateljski prozborila „Aha, braća“. Iako je i tamo pristuna stereotipna predrasuda da su Crnogorci lijen narod, onoliko koliko smo mi primijetili većina trgovina, kasina i pekarnica radi 24 sata dnevno.

Sljedeći dan krenuli smo prema Skadru, gradu u Albaniji. Već pri samom ulasku u zemlju shvatili smo kako će taj izlet biti neobičan. Cesta je bila taman široka da autobus prođe u jednom smjer. Jedanput smo stali kako bismo pričekali da ovce prijeđu cestu. Svaka kuća ima svoju vlastitu cisternu vode jer nažalost nema pit-

ke vode, a ni infrastrukture. Tada nam je vodič ispričao kako funkcionira obiteljski odnos u Albaniji – djevojke udajom odlaze živjeti u kuću svoga muža. Tako nešto nije čudno, no, ako obitelj ima više sinova tada ugledate kuće koju su zapravo stambene zgrade jer se za svaki par radi novi kat. Ukoliko u obitelji nema sinova, a otac umre, tada najstarija kćer preuzima njegovo mjesto te postaje „muškarac“. Ona je tada *glava obitelji*; odijeva se i šiša poput muškarca, ne udaje se te nema djecu do kraja života. Nadalje, nama zanimljiva priča bila je ona o *krvnoj osveti*.

Svi smo u filmovima o mafiji čuli

za taj pojam, ali rijetko tko je znao da takvo nešto još uvijek postoji u Albaniji. Također, Albanijom vlada mafija, odnosno njihova je mafija jedna od najjačih u svijetu, dok je preostalo stanovništvo više-manje sirotinja. Teško je povjerovati u tako nešto dok ne uđete u grad Skadar. U gradu su zgrade koje se uglavnom raspadaju kao da su napravljene od kartona, no nedaleko od svake nalaze se vile, hoteli ili banke optočene zlatom i staklom. Tada znate tko su vlasnici tih objekata. Taj sraz između klasa je nevjerojatan i neopisiv dok sami to ne doživite. Centar grada je donekle uređen, s obje strane su suvenirnice, dućani i kafići. Odlučili smo se prošetati još malo te smo skrenuli u prvu ulicu iz te glavne, centralne. Postoje zgrade, očito izgrađene za turizam, koje imaju samo zidove. Kako? Prozori su

razbijeni, a unutar zgrade samo raste trava. Teško je izdvojiti nevjerojatan prizor, ali zamislite pijanoga čovjeka, odjevenoga u donji dio trenirke kako hoda posred ceste dok ga mercedesi zaobilaze, jer je to očito ondje svakodnevica. Što se mercedesa tiče, svaka obitelj ima barem jedan. Nakon svih tih šokova, sjeli smo na piće. Krigle u kojima smo dobili pivu imale su crne mrlje posvuda kao da nisu oprane godinama. Oprali smo to nekako, popili na brzinu i otišli dalje u nadi da se nismo zarazili nekom bolesti. Kasnije toga dana posjetili smo jezero Skadar. Otišli smo na ručak, kojim nitko baš nije bio previše zadovoljan, no jezero je bilo lijepo te smo se malo opustili. Prije povratka u Budvu zaputili smo se u najjužniji grad Crne Gore – Ulcinj. Bila je večer te nismo imali prilike puno razgledati. Ulcinj je grad koji su osnovali grčki doseljenici oko 5. stoljeća pr. Kr., a kao funkcionalan grad ima svoju povijest kroz srednji i novi vijek pa sve do modernoga doba. Grad je poznat po Velikoj plaži, odnosno najvećoj na jadranskoj obali. Prošetali smo se utvrdom staroga grada te krenuli natrag prema Budvi. U nedjelju 8. svibnja krenuli smo polako prema Zagrebu gdje smo i došli u večernjim satima.

Marija Stunković

III. interdisciplinarni studentski simpozij „Razlozi i načini mitologizacije povijesti“ (20. travnja 2016.)

Članovi Društva studenata povijesti „Ivan Lučić – Lucius“ po treći su puta organizirali interdisciplinarni studentski simpozij, ovoga puta na temu *Razlozi i načini mitologizacije povijesti* na Hrvatskim studijima. U usporedbi s ostalim pothvatima DSP „Lucius“, ovo je novi projekt čiji su ciljevi, prije svega, uspostavljanje bolje povezanosti studenata povijesti sa studentima srodnih društveno-humanističkih usmjerenja te pružanje prilike studentima da se dokažu izvan okvira obveznoga nastavnoga programa.

Simpozij je započeo s pozdravnim riječima pročelnice Odjela za povijest Hrvatskih studija doc. dr. sc. Ivane Jukić i predsjednika DSP „Lucius“ Matea Bunoze te uvodnim izlaganjem o mitologizaciji povijesti prof. dr. sc. Darka Vitteka. Nakon toga uslijedilo je prvo studentsko izlaganje Filipa Budića (FFZG) na temu „*Mitološka slika Jadrana u Apolonijevu spjevu Argonautika*“ sa zanimljivom komparativnom analizom starovjekovnih izvora. Sljedeću temu, pod naslovom *Legenda o ubojstvu kralja Zvonimira*, izložio je Ante Bećir (Hrvatski studiji), nakon čega je započela kraća stanica za kavu. Također, većina narednih tema ticala se mitologizacije povijesti u kontekstu (rano)modernih i suvremenih zbivanja. Drugi niz izlaganja krenuo je s Tijom Glavočić (FFZG) i temom *Mitovi na sjecištu religije i politike – uloga političkih mitova u izgradnji nacija na Balkanu*. Petra Babić (Hrvatski studiji) prikazala je nakon toga *Kult Zrinskih*. Marijan Crnjak (FPZG) dao je uvid na temu *Geopolitički mitovi: novo kodiranje povijesno-geografskih realiteta* dočim se Dora Tot (Hrvatski studiji) bavila temom *Kolonijalistički mitovi u službi stvaranja Francuskog Alžira*, a po završetku izlaganja započela je stanica za ručak. Zatim, nakon duže stanke, započeo je treći niz izlaganja s Vlatkom Smiljanićem (Hrvatski studiji) i temom *Tko je Jovo Stanisavljević Čaruga?* u kojem je prikazao život i djelo najpoznatijega razbojnika iz vremena Kraljevine SHS. Vedran Lesar (Muzička akademija) objasnio je važnost glazbe u izgradnji društveno-integracijskih mitova s temom *Jean Sibelius – glazba i mit*. Ante Skelin (FFZD) pričao je o *Mitologizaciji Matija Ivanića u svrhu legitimacije komunističke i partizanske borbe* iz čega se jasno vidi tadašnje podređivanje historiografije „političkim pravovjerjima“, dok je Leo Marić (Hrvatski studiji) raščlanio sveprisutni *Antifašizam kao politički mit*. Uslijedila je i zadnja pauza za kavu prije četvrtoga niza izlaganja. Ivana Široki (Hrvatski studiji) rasvijetlila je kontroverzni *Mit o Karađorđevu*, dok je Ivan Sklizović (Hrvatski studiji) govorio o najbližoj prošlosti s temom *Ustaška zmija i partizanski mungos, Mit o modernim ustašama i potrebi aktualizacije antifašizma*. Simpozij je završio izlaganjem Matea Bunoze (Hrvatski studiji) na temu *Mit o Hrvatskoj zajednici Herceg-Bosna: „Paradržavna tvorevina kao proizvod secesionističke politike i dogovora o podjeli*

Bosne i Hercegovine“. Na tok predavanja pazile su moderatorice simpozija, odnosno, Petra Vručina i Antonela Mustapić. Samu ideju za Simpozij osmislile su Petra Babić i Dora Tot.

Nakon završetka Simpozija održano je druženje u prostorijama Luciusa. Studenti su tako mogli razmijeniti svoja profesionalna mišljenja te time još više produbiti svoje znanje. III. interdisciplinarni studentski simpozij ispunio je očekivanja, a zbog izazovne teme odaziv kako izlagača tako i posjetitelja bio je veći od očekivanoga. Međutim, s druge strane, toplo se preporuča i ostalim studentima povijesti Hrvatskih studija da se uključe u ovakve događaje jer su organizirani prvenstveno zbog njih. Sve u svemu, pozitivni ishod Simpozija služi kao dodatna motivacija organizatorima za daljnje usavršavanje projekta.

Ante Bećir

Predstavljanje posebnoga tematskoga broja Zbornika „Lucius“ pod naslovom „Povijest nacionalnih manjina u Hrvatskoj“, 16. ožujka 2016.

Dana 16. ožujka 2016. po prvi je puta Društvo studenata povijesti „Ivan Lučić Lucius“ u knjižnici Hrvatskih studija organiziralo predstavljanje posebne edicije Zbornika radova „Lucius“. Na početku predstavljanja pročelnica profesorica Jukić pozdravila je okupljene u ime Odjela za povijest te izrazila želju da u budućnosti bude što više takvih zbornika. Potom je riječ preuzela glavna urednica Zbornika, doc. dr. sc. Ljiljana Dobrovšak s Instituta Ivo Pilar. Profesorica je objasnila kako su radovi iz Zbornika nastali u sklopu kolegija „Povijest manjina“ koji se održavao ak. god. 2012./2013. Studenti su imali zadatak obaviti intervju s pripadnikom neke od manjina te napisati seminar. Ideja za kolegij bila je potaknuta time što se danas, najvećim dijelom zbog asimilacije, smanjuje broj pripadnika manjina, a u razdoblju prije Drugoga svjetskoga rata njihov je broj bio velik, kao i njihov utjecaj na hrvatsko društvo. Ovaj bi Zbornik stoga trebao doprinijeti osviještenosti toga utjecaja. Profesorica se na kraju zahvalila Hrvatskim studijima na financiranju Zbornika i ostatku uredništva, koje je u šali nazvala „3 M“. Idući su govorili urednici Mateja Maljuga, Matea Jalžević i Mateo Bunoza. Svi troje zahvalili su se profesorima i kolegama te naglasili koliki su trud i upornost bili potrebni kako bi uopće došlo do izdavanja Zbornika. Kolega Bunoza je osim toga istaknuo kako bi današnja Hrvatska bila nezamisliva bez manjina, koliko su one doprinijele u kulturnome i gospodarskome smislu. Kao primjer naveo je povjesničare Ferdu Šišića, Mirjanu Gross i Jaroslava Šidaka. No, dotaknuo se i primjera stradavanja – Talijani su bili desetkovani uvođenjem jugoslavenske diktature. Osamostaljenjem su ipak stvoreni okviri za poboljšavanje odnosa s manjinama.

Posljednja je izlagačica, dr. sc. Ivana Žebec Šilj predstavila sadržaj Zbornika. Autorica prvoga rada Matea Pranjić, bavila se Česima; potom Marina Juger Mađarima s naglaskom na zakonodavstvo; Barbara Vuković obradila je Makedonce; Mateja Maljuga povijest Muslimana/Bošnjaka; Daniel Molnar analizirao je povijest ruske etničke zajednice; Ines Kokor povijest Rusina; Mateo Bunoza povijest Talijana te Leon Bošnjak povijest Ukrajinaca. Žebec Šilj posebno se osvrnula na vrijednost intervjuja, kojim je iz prve ruke dat uvid u život pripadnika manjina. Cijeli je događaj završio u veselom tonu domjenkom koji je bio pripremljen u knjižnici.

Petra Vručina

Terenska nastava Novi Sad – Beograd (23 – 25. listopada 2015.)

Naše veselo društvo okupilo se u jutarnjim satima ispred koncertne dvorane Vatroslava Lisinskog, 23. listopada 2015. godine te smo se uputili prema Beogradu, uz usputna stajanja i razgled Novoga Sada. Umjesto turističkoga vodiča s nama je na put išao profesor Stipica Grgić kojemu je Beograd u „malom prstu“.

Kada smo došli u Novi Sad, grad na lijevoj obali Dunava, uputili smo se u razgled Petrovaradinske tvrđave. Uživali smo u predivnom pogledu na cijeli Novi Sad. Ondje smo proveli oko sat vremena, okupili smo se kod autobusa i nastavili smo vožnju od nekih sat vremena do samoga Beograda.

Dolaskom u Beograd, profesor nam je pričao razne anegdote o samom gradu, a vozili smo se do hostela koji je bio relativno blizu centra grada. Iako smo putovali cijeli dan, nakon što smo se smjestili u „Big Beograd hostel“, profesor nas je htio upoznati s centrom Beograda pa smo se uputili prema njemu. U razgled grada krenuli smo pješke, a nažalost već je polagano pao mrak. No, u tom razgledu grada vidjeli smo Beogradsku tvrđavu Kalemegdan te smo imali priliku okinuti nekoliko fotografija ispred Vojnoga muzeja koji je smješten na prvome bastionu jugoistočnoga dijela tvrđave. Muzej je okružen gradskim bedemima i najpoznatijim i najvećim beogradskim parkom. Prošetali smo po parku i uputili smo se do samoga centra grada, odnosno do Knez Mihailove ulice – glavne pješačke zone u Beogradu.

Već vidno umorni i gladni, krenuli smo prema Skadarliji, ulici u najstrožem centru Beograda koju svakodnevno posjeti preko 20 000 ljudi. Tu ulicu možemo donekle usporediti s Tkalčićevom ulicom u Zagrebu jer je prepuna kafića i restorana. Bilo nam je vrlo zanimljivo kad smo morali odabrati mjesto za večeru, a presudila je glazba uživo koja je dopirala iz jednoga restorana. Tako se nekolicina nas, uključujući i profesora, našla u restoranu gdje smo svi masovno naručivali Karađorđevu šniclu, jelo koje se mora probati u Beogradu. Nakon večere uputili smo se na zajedničko druženje u hostel.

Sljedeće jutro u 9 sati krenuli smo ponovno u razgled Beograda. Prva postaja nam je bila Kuća Cvijeća – spomen-grob Josipu Brozu Titu. Nakon toga, otišli

smo do Hrama Svetoga Save, jedne od najvećih pravoslavnih crkava na svijetu. Sagrađen je na mjestu gdje je Sinan Paša 1595. godine spalio kosti svetoga Save, osnivača Srpske pravoslavne crkve. Ukupna visina hrama je 82 metra te je ova crkva vidljiva sa svih prilaza gradu. Nakon što smo uživali u razgledu ovoga hrama, uputili smo se na stadion Crvene Zvezde, tzv. Marakanu. Razgledali smo stadion i muzej unutar stadiona, a oni koje to nije zanimalo mogli su baciti pogled na Cecinu kuću koja se nalazi odmah nasuprot Marakane.

Nakon jutarnjega razgledavanja imali smo slobodno poslijepodne. Nekolicina nas uputila se u Zoološki vrt koji se nalazio u neposrednoj blizini našega hostela. Tamo smo uživali u čak 211 životinjskih vrsta, a najviše je bilo divljih mačaka. Oduševili su nas slon, žirafa kao i najstariji aligator na svijetu kojega je zoološko-me vrtu poklonio Adolf Hitler. Nakon toga, otišli smo odmoriti jer nam je ovo bila posljednja noć u Beogradu, a još nismo istražili noćni život. Navečer smo se svi zajedno družili u hostelu i uputili smo se u izlazak.

Iduće jutro, nakon odjave iz hostela, krenulo se na sajam knjiga koji se taj vikend održavao na Beogradskom sajmu. Doista je bilo prepuno jeftinih knjiga, raj za studente povijesti. U 13 je sati započeo naš put prema Zagrebu gdje smo došli u večernjim satima.

Erika Zimprich

INTERVJU – THE INTERVIEW

Gert Melville

gert.melville(at)tu-dresden.de

Gert Melville (Wartenberg, 27. studenoga 1944.) profesor je srednjovjekovne povijesti na Tehničkom sveučilištu u Dresdenu. Osnivač je i rukovoditelj Istraživačkoga centra za komparativnu povijest redovništva (FOVOG). Njegovo područje interesa je srednjovjekovna historiografija, kasnosrednjovjekovna kulturna povijest i komparativna povijest srednjovjekovnoga redovništva. Od 1965. do 1971. godine studirao je pravo, povijest, njemačku književnost i filozofiju na Sveučilištu u Münchenu. Nakon stečenoga doktorata 1971. predavao je na Sveučilištu u Münchenu, Tübingenu, Frankfurtu na Majni, Passauu, Parizu, Münsteru. Član je brojnih znanstvenih i sveučilišnih odbora, a među ostalim, 2012. godine imenovan je za člana Papinskoga odbora za povijesne znanosti.

Intervju

- **Dear professor Melville, firstly for our students who are unfamiliar with the FOVOG, can you tell us what this abbreviation stands for and shortly about its projects?**

The “**F**orschungsstelle für **V**ergleichende **O**rdensgeschichte – FOVOG” (English: “Research Centre for the Comparative History of Religious Orders) is a research platform and scientific framework which organizes and coordinates multiple research projects on the history of monasteries and religious orders in the Middle Ages.

The overall scientific goal of the research is the comparative analysis of institutional forms of monastic life, as it developed during the centuries between antiquity and the early modern period.

However, it should not only be of concern to bring the branches of religious orders the medieval-occidental church brought forth in relation. The FOVOG conducts a research of monastic orders that - in its widest approach including the whole Christian ecumene - is devoted to the comprehensive social and cultural importance of the monastic and religious life and the complex structure of relationships between the monastery and society as the main focus of their investigations. This, in particular will address the questions how monastic life has been implemented by communities since late antiquity in manifold ways according to fixed rules and norms, how it shaped the understanding of community and civili-

zation and therefore how it provided a significant contribution to the formation of our cultural identity.

Such questions have to be asked from a cultural sociology point of view. They require a perspective which is particularly focused on the considerable benefits of rationalization achievements of religious orders and monasteries - such as the internal organizational structures, the regular life, worship, liturgy, music, history, the religious and philosophical thinking and not least in the monastic economy. Parts of the research are also cross-systematic aspects - such as the relationship of general guide lines and social norms, of individual and community, of charisma and institutionalisation – as well as a form of symbolization, rituals and other ways of self-representation.

- **When did the bilateral project with the Croatian Institute of History start and do you see a potential to include more Croatian historians and institutions in your projects?**

The project started recently with the visit of a delegation of the FOVOG in Zagreb and Split (June 2016).

- **Despite the language barrier, how much do you generally know about Croatian historiography and history? Has it ever interested you?**

I have ever known the general lines of the Croatian history and its importance for the European culture. When I was a young school pupil I visited Croatia for the first time – that was the beginning of a stronger interest in the historical treasures of Croatia.

- **What does it look like, studying History at Universities in Germany? How is it conceptualized?**

That is a very complex question. Generally seen, there are very good possibilities, conveniencies and ressources for foreign students in Germany. The programs of „Erasmus“ or „DAAD“ and – later for postdocs – „Humboldt“ can allocate the necessary fundings. Studying history for a longer time however claims knowledges of the German language; for short visits (participation in workshops, fellowships e.g.) English would be sufficient.

Specially my institute (FOVOG at the university of Dresden) is very interested in foreign students. Requests are greatly welcome.

- **The name of the bilateral project with the Croatian Institute of History is „Mobility and Hospitality in Monastic Networks“. So, the idea of researching mobility, is it maybe connected with increased mobility of scholars today which the Bologna system introduced? And how does generally increased mobility influence the European historiography?**

I am not sure if the Bologna system really brings better exchanges of ideas and intellectual contents. „Bologna“ is a formal – maybe also a too formalistic – framework which has to be filled by personal, individual involvement – then it will run. I emphatically recommend to use the possibilities of „Bologna“ as a basis, but then come, discuss, bring in your ideas and learn. We all need this in Europe!

- **Can you tell us briefly the main ideas and questions analysed in your book which was translated into English this year – „The world of medieval monasticism“?**

The book moves from the deserts of Egypt and the Frankish monasteries of early medieval Europe to the religious ruptures of the eleventh and twelfth centuries and the reforms of the later Middle Ages, all while balancing a rich sense of detail with broader synthetic and analytic view. The history of monastic life is presented as a complex braid woven from multiple strands: individual and community, spirit and institution, rule and custom, church and world. The book places cloistral life at the center of European history and illuminates its institutions as key catalysts of Europe's move toward modernity.

- **How did you become interested in medieval ages and monasticism? Regarding monasticism, what are your specific research interests?**

My interest in medieval history was founded by a good teacher at the university – whereas that in the history of monasticism was stimulated by a Premonstratensian who formerly was a friend of mine.

Regarding the monasticism I above all engaged myself in the comparative history of institutions, in the mechanisms of acting and communicating, of legal systems, and of the power of monastic rationality.

- **Comparative method is one of the main methods you use at your Institute. Why is that method important in studying the history of monasticism?**

It actually does not suffice to examine only the identities of individual forms as if they exist alone and in a matchless form. The real identity is only definable by analysing similarities and the dissimilarities which exist in comparison to other identities and which are caused by historical developments or/and structural systems.

- **When you were teaching at Sorbonne, you met Jacques Le Goff. What was it like to work with him and what do you think of his historiographical works?**

I had a deep professional and private relationship to him and I learned to appreciate him as both a grand scholar and a wonderful person. Above all I worked with him about his ideas of the „imaginaire“ which have influenced my own think-

ing to a great extent. I think he was the most important medievalist of the second half of the 20th century throughout the world.

- **Do you think that secularization among historians themselves affected researching and viewing church history from a different perspective? Also, what do you think about „linguistic turn“? How much can historians really say about the past? What are the methods you use in interpreting narrative sources?**

Naturally every secularization is (and was) affecting that view, but actually the professionalism of historians should be so strong that they are able to work objectively.

The „linguistic turn“ has a high importance for the humanities because of the fact that above all the discourse is now perceived as one of the keys which open a deeper comprehension of the social and historical structures. An historian will never totally understand the past, never veridically describe the past in objective sense, but he will always again and again find a new truth in discourse with his own time.

- **In your opinion, what was the role of monasticism in the formation of the European identity? Can we say that asceticism and monasticism were one of the reasons for the Eurocentrism in the Early modern period?**

I finished my book about the world of medieval monasticism with the words: „Indeed medieval religious communities were ‘laboratories of innovation’ that laid down essential foundations for modernity.“ To understand this statement one should read my book.

- **What are the differences of monasticism in the medieval and in the Early modern period?**

The most decisive difference is that the medieval monasticism was embedded in a through and through Christian – more: catholic – society, it was one of the spearheads of that culture. In the early modern period, this structure began – as it were – to metabolise.

Petra Vručina

UPUTE SURADNICIMA – DIRECTIONS FOR CONTRIBUTORS

Zbornik *Lucius* objavljuje sljedeće radove:

1. završne radove
2. diplomske radove
3. seminarske radove
4. radove izrađene u sklopu radnih grupa ili nekog Simpozija
5. prijevode članaka i dijelova knjiga stranih autora
6. ocjene, prikaze i osvrtne
7. izvještaje

Radovi trebaju imati dvije pozitivne recenzije. Uredništvo na temelju recenzija donosi konačnu odluku o objavljivanju. Radovi se šalju na e-mail adresu (dsp.lucius@gmail.com).

Svi radovi moraju biti napisani u nekoj verziji MS Word-a. Obvezno je korištenje fonta Times New Roman, veličina slova je 12, a prored je 1,5. U bilješkama veličina slova je 10, a prored 1,0. Mole se autori da im radovi ne prelaze 2 arka (32 kartice). Urednički odbor zadržava pravo naručivanja veličine određenoga rada.

Tekstovi koji nisu napisanu u skladu s ovim uputama bit će vraćeni na ispravak!

TEHNIČKE UPUTE ZA PISANJE RADOVA

Način navođenja literature:¹

Popis korištene literature i izvora se navodi na kraju radnje. Prvo se navodi prezime autora, potom ime, potom naslov djela, mjesto i godina izdanja. Naslov članka se piše kurentom u navodnicima, a naslov časopisa u kojemu se nalazi članak kurzivno. Naslovi knjiga i zbornika se također pišu kurzivno. Prilikom navođenja korištenog članka iz časopisa ili zbornika obavezno je navesti godište i broj edicije u kojoj je objavljen te pripadajuće stranice (točnu paginaciju) cijelog članka.

Knjiga:

RAUKAR, Tomislav, Hrvatsko srednjovjekovlje - ljudi, prostor, ideje, Zagreb, 1998.

Članak:

ANČIĆ, Mladen, "Kako «popraviti» prošlost. Konstrukcija memorije na nadgrobnim spomenicima 15. stoljeća", *Povijesni prilozi*, 34, 2008., 83.-102.

¹ Upute za navođenje fusnosta izradili su dr. sc. Stipica Grgić i doc. dr. sc. Marko Jerković, zaposlenici na Odsjeku za povijest na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Izabrani način citiranja čest je u časopisima povijesne tematike. Preuzet je iz Časopisa za suvremenu povijest i Povijesnih priloga.

Zbornik:

HAMMEL-KIESOW, Robert, "Property Patterns, Buildings and Social Structure of Urban Society", Power, Profit and Urban Land. Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns, Suffolk, 1996., 39.-61.

Izvor:

SMIČIKLAS, Tadija i dr., Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, sv. X, Zagreb, 1912.

Citiranje novina:

KARAMAN, Ljubo, "O negdašnjim upravnicima i staroj vijećnici grada Splita", Novo doba, Split, 24. XII 1927., 11.

BILJEŠKE I CITIRANJA:

Sve bilješke trebaju biti podnožne, pisane odgovarajućim načinom citiranja (vidi daljnji tekst).

Upute za pisanje bilježaka:

Prezime autora - verzal (velika tiskana slova)

Naslov članka - kurent (obična slova)

Naslov djela - kurziv (udesno nagnuta slova)

Naslov časopisa - kurziv isto = kurziv isti = verzal n. dj. = kurziv

Citiranje knjige:

Tomislav RAUKAR, Hrvatsko srednjovjekovlje - ljudi, prostor, ideje, Zagreb, 1998., 125.-140.

Isto, 60.

Kad se isto djelo ponovno navodi u tekstu na drugome mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv pr.: RAUKAR, Hrvatsko srednjovjekovlje, 321.

Članci u periodici (časopis, godišnjak):

Zdenka JANEKOVIĆ-RÖMER, "Dubrovački noćni život u srednjem vijeku", Otium, 1., 1993., 9.-10.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Robert HAMMEL-KIESOW, "Property Patterns, Buildings and Social Structure of Urban Society", Power, Profit and Urban Land. Landownership in Medieval and Early Modern Northern European Towns, Suffolk, 1996., 39.-61.

Citiranje novina:

Ljubo KARAMAN, "O negdašnjim upravnicima i staroj vijećnici grada Splita", *Novo doba*, Split, 24. XII 1927, 11. * U slučaju nenavođenja točnog imena autora navesti inicijale ili pseudonim pod kojim je tekst potpisan. U slučaju da uopće nema nikakve oznake autorstva navesti samo naslov članka.

Citiranje objavljenih izvora:

Tadija SMIČIKLAS i dr., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. X, Zagreb, 1912., dok. 200., str. (dalje: CD) *U daljnjem citiranju dokumenata dovoljno je koristiti kraću oznaku (u slučaju Smičiklasovog diplomatičkog zbornika ta je oznaka CD).

Citiranje iz enciklopedija:

"Austro-ugarska nagodba", *Hrvatska enciklopedija* (dalje: HE), sv. 1., Zagreb, 1999., 477. Bernard STULLI, "Dubrovačka Republika", *Enciklopedija Jugoslavije* (dalje: EJ), sv. 3., Zagreb, 1984., 615.

Tekstovi s Interneta:

Amy K. PRESSER, "Marks of Shame: Demarcating the Marginal Medieval Prostitute" (<http://www.theblackswan.com/review/lowa02.htm>, zadnji put mijenjano 5. rujna 1997.).

LUCIUS

Zbornik radova Društva studenata povijesti »Ivan Lučić-Lucius«

Sv. 22./2017.

Zbornik je objavljen uz financijsku potporu
Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu

NAKLADNIK – PUBLISHING ESTABLISHMENT

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d

ZA NAKLADNIKA

izv. prof. dr. sc. Mario Grčević

IZDAVAČ – PUBLISHER

Društvo studenata povijesti »Ivan Lučić-Lucius«

LEKTURA I KOREKTURA

Ante Bećir

Petra Vručina

GRAFIČKA PRIPREMA I TISAK

Sveučilišna tiskara d.o.o.

Trg Republike Hrvatske 14, Zagreb

Suradnici u ovom broju:

Dora Devošić

Lucija Frajlić

Mateja Glavaš

Valentina Jakopec

Magdalena Jelica

Tomislav Kardum

Leo Marić

Vlatko Smiljanić

Marija Stunković

Filip Šćuric

Dora Tot